

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЪЗИРЛИГИ**

**МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ**

ФАЛСАФА ФАКУЛЬТЕТИ

ИЖТИМОИЙ ФАЛСАФА

(ўқув кўланма)

Тошкент 2008

КИРИШ

Мустақиллик йилларида жамиятнинг моҳиятини янгича фалсафий тушуниш эҳтиёжи юзага келди. «Ижтимоий фалсафа» фани «Миллий истиклол ғояси; ҳуқук ва маънавият асослари» бакалавр ўқув режасига киритилган ихтисослик фани бўлиб, 95 соатга мўлжалланган ўқув дастури асосида тайёрланган. Бу фан талабаларда, жамият маънавияти соҳасида фаолият кўрсатадиган кадрларда фалсафий дунёқарашни шакллантиришга хизмат қилади; жамият, ижтимоий тараққиёт муаммоларини тўғри англаш, жамият ҳаётида рўй бераётган туб ўзгаришлар моҳиятини ҳолисона идрок қилишга ёрдам беради. Бу ўз навбатида бўлажак мутахассисларнинг педагогик, маънавий-маърифий фаолияти самарадорлигига таъсир кўрсатади.

Жамият тараққиётининг қонунлари, унинг таркиби, соҳалари, шунингдек ижтимоий фалсафанинг асосий тушунча ва категориялари ҳам қўлланмада келтирилган. Айниқса инсон, унинг моҳияти, шахс ва унинг ижтимоий ҳаётдаги роли, ҳозирги даврда глобаллашув муаммолари ва уларни ҳал этиш йўллари ҳам мазкур рисолада ўз ифодасини топган.

Услубий қўлланмада жамият, инсон, ижтимоий тараққиёт ва ижтимоий билиш муаммоларига даҳлдор фалсафий билимлар ўз ифодасини топган бўлиб, талабаларнинг «Ижтимоий фалсафа» фанини ўзлаштиришларига ёрдам беради.

Мазкур қўлланмани тайёрлашда профессор А.Мўминов, доц. И.Тўхтаров, Рўзматзода, Ёриев, Ёқубова, катта ўқитувчи Д.Бозоровларнинг материалларидан фойдаланилди.

МАСЪУЛ МУҲАРРИР: А.ЎТАМУРОДОВ

Муаллифлар жамоаси: Қ. Н. Назаров, Б.Т.Тўйчиев, Х.Хайдаров,
А.Ўтамуродов, И.Тўхтаров, Ш.Тўраев.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
1. Ижтимоий фалсафа фанининг предмети, мақсади ва вазифалари.....	5
2. Ижтимоий фалсафа тараққиётининг асосий даврлари.....	17
3. Ижтимоий фалсафанинг асосий тушунчалари ва категориялари.....	36
4. “Қонун”-ижтимоий-фалсафий категория сифатида.....	43
5. Ижтимоий билишнинг ўзига хос хусусиятлари.....	56
6. Ижтимоий онгнинг намоён бўлиш шакллари.....	67
7. Жамиятнинг фалсафий таҳлили.....	78
8. Жамиятнинг ижтимоий структураси.....	97
9. Жамият ривожланиши қонунларининг таснифи.....	111
10. Жамият қонунларининг ижтимоий шарт шароит билан ўзаро боғлиқлиги ва намоён бўлиш шакллари.....	117
11. Қонунларда ижтимоий эҳтиёжлар ва манфаатларнинг ифодаланиши.....	125
12. Инсон тушунчаси, моҳияти ва мазмуни.....	134
13. Шахснинг моҳияти ва мазмуни.....	146
14. Инсон фан ва техника оламида.....	168
15. Ўзбекистоннинг илмий салоҳияти.....	182
16. Цивилизация тушунчаси моҳияти ва мазмуни.....	188
17. Жаҳон цивилизацияси ва Ўзбекистон истиқболининг фалсафий масалалари.....	206
18. Инсон ва жамият тараққиётининг умумбашарий муаммолари.....	214
19. Ўзбекистонда фуқаролик жамиятининг барпо эитшнинг ўзига хос хусусиятлари.....	227

1-МАВЗУ: ИЖТИМОЙ ФАЛСАФАНИНГ – ПРЕДМЕТИ МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1. Фалсафа ва ижтимоий фалсафа, улар ўртасидаги умумийлик ва алоқадорлик.
2. Ижтимоий фалсафанинг баҳс мавзуси, мақсад ва вазифалари.
3. Ижтимоий фалсафанинг жамиятдаги ўрни ва асосий функциялари.
4. Ижтимоий фалсафанинг ижтимоий – гуманитар фанлар орасидаги ўрни.

Ҳозирги давр инсоният тарихининг бурилиш давларидан биридир. Буни шу кунларда жаҳонда хусусан мамлакатимиз ҳаётида рўй бераётган демократик ўзгаришларда яққол кўриш мумкин.

Ҳозирги даврда бутун жаҳонда ва мамлакатимиз ҳаётида содир бўлаётган ижтимоий ходиса ва жараёнларини тўғри тушуниб олиш, уларга тўғри муносабатни шакллантириш, уларни ҳозирги замоннинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб тўғри баҳолаш, улардан тўғри хулосалар чиқариш ва пиروвард натижада ижтимоий воқеяликни билиш ҳар бир кишидан фалсафа фанининг соҳаларидан бири бўлган ижтимоий фалсафа ҳақида чуқур билимга эга бўлиши лозим. Маълумки ижтимоий борлиқ ҳақида ҳаққоний билимга эга бўлиш учун аввало “ижтимоий фалсафа” тушунчасининг моҳияти ва мазмунига тўхталишга тўғри келади. Бу тушунча баъзан “жамият фалсафаси” “социал фалсафа” “инсон фалсафаси” шаклида ҳам қўлланилади. Ижтимоий фалсафа тушунчаси ижтимоийлик, ижтимоий ходиса ижтимоий жараён тушунчалари билан узвий боғлиқ бўлиб, унинг таркиби ва мазмунида муҳим ўрин тутди. Бу тушунчалар жамиятда рўй берадиган воқеа ва ходисалар жараёнларни ифодалайди.

Инсоннинг биосоциал моҳиятини намоён этиш имкониятига эга бўлган ижтимоий борлиқ ижтимоий жараёнларнинг шаклланиши ва ривожланиши қонуниятлари ижтимоий фалсафанинг фан сифатида баҳс мавзусини ташкил этади. Жамият бир бутун яхлит тизим сифатида ривожланадими? Унинг ҳаракатлантирувчи кучлари нимада? Инсон “меъёри”нинг намоён бўлишининг ибтидоси бўлган ижтимоий борлиқ нима? Унинг мураккаб хилма-хил қирралари нималардан ибодат? Инсон қандай пайдо бўлган, унинг сиру-асрорлари нимада? Шахснинг жамият тараққиётида роли қандай тушунмоқ керак? Инсон ижтимоий борлиқ моҳиятини унинг истиқболини олдиндан билишга қодирми? Умумбашарий муаммолар, ва уларни ҳал қилиш йўллари қандай? Терроризм хавфи, уни олдини олиш бартараф этиш мумкинми? Юқорида қайд қилинган саволларга жавоб бериш ва кишиларда илмий фалсафий дунёқарашни шакллантириш ижтимоий фалсафани муҳим вазифасидир.

Ижтимоий фалсафий билимлар қадим-қадимдан мавжуд бўлган. Дастлабки илмий, инсоний ижтимоий фалсафий билимлар Шарқ

мамлакатларида вужудга келганлиги жaxon олимлари томонидан эътироф этилган.

Қадимги Шарқ мамлакатларида (Хиндистон, Хитон, Миср, Хоразм, Бақтрия, Суғдиёна, Шош, Афросиёб) инсон, жамият, адолат ва адолатсизлик ҳаёт ва ўлим фалсафасига оид билимларнинг ноизчил бўлсада вужудга келиши кундалик ҳаётини эҳтиёж, деҳқончилик ва чорвачилик ривожини, инсон, жамоани муҳофаза қилиш билан бевосита боғлиқ бўлган.

Марказий Осиёдан инсон ва табиатга оид ижтимоий фалсафий қарашлар “Авесто”да хикмат мақол ва ривоятларда ўз ифодасини топган. Қадимги юнонларнинг Шарқ мамлакатлари билан савдо алоқалари илмий-маданий соҳалардаги алоқалари учун кенг йўл очиб берган эди. Айни пайтда бу алоқалар қадимги Юнонистондаги ижтимоий фалсафий билимларнинг ривожланиши учун ҳам қулайликлар яратган. Эрамиздан аввалги VI-IV асрларда Эвилет, Сукрот, Афлотун, Протогар, Гераклит, Арастуниги инсон давлат, жамият, ҳақидаги билимларнинг ривожига оид таълимотларини алоҳида таъкидлаш лозим. Қадимги юнонларга хос изланувчанлик хурфикрлик, кўплаб ижтимоий фалсафий оқимларнинг, тўғарак ва мактабларнинг шаклланишига олиб келган. Антик дунё яратган инсон ва жамият фалсафаси Осиё мутафаккирларининг ижодий фаолиятида ривожлантирилди, уларнинг илмий қарашлари жамият инсон ҳақидаги фанининг таракқиётида муҳим роль ўйнаган. Рим империясининг қулаши фақат сиёсий соҳадаги эмас, балки илмий-маданий соҳаларда ҳам таназзулини кучайтирган эди. Бироқ, инсон ва жамият ҳаёти билан боғлиқ таълимотлар, изланишлар бутунлай тўхтаб қолмаган. Бу даврда яратилган илғор ижтимоий фалсафий анъаналар Марказий Осиёда янада ривожланди ва бу соҳада янги кашфиётлар қилинди. IX-XII асрларда араб халифалари Хорун ар- Рашид, унинг ўғли Маъмун ва хоразмшоҳ Маъмуннинг хомийлигида ўша даврнинг ўзига хос фанлар академиялари вужудга келган. Хусусан, IX аср ўрталарида Бағдодда «Байт ал-ҳикма» (Донишмандлар уйи), Хоразмда «Маъмун академияси» вужудга келди. Марказий Осиёдан етишиб чиққан Мусо ал Хоразмий, Аҳмад ал Фарғоний, Фаробий, Беруний, Ибн Сино, Марғилоний ва бошқалар математика, астрономия, медицина, жамиятшунослик, фикр ва сиёсатга оид фанларни ривожлантирдилар. Шарқда илмий ижтимоий фалсафий билимларнинг ривожланиши диний ақидаларни инкор этмагани ҳолда инсонни янада камол топтиришга, борлик моҳиятини ақл ва тафаккур воситасида билишга асосланган эди. Шарқ олимлари қадимги юнон мутафаккирларининг илғор анъаналарини давом эттирганлар, илмий билишнинг янги усулларини таклиф этганлар.

Шарқ фалсафий тафаккури баркамол инсон шахсини шакллантириш, ижтимоий муносабатларни янада такомиллаштиришга, табиат ва жамият, инсон сирларини билиш ва ундан оқилона фойдаланишга қаратилган эди.

Марказий Осиё мутафаккирларининг илғор илмий қарашлари ва асарлари Европада илм-фаннинг ривожланишида катта аҳамиятга эга бўлган. Европаликлар Албарон (Ал- Беруний), Авиценна (Ибн Сино), Ал-Ферганус (Ал- Фарғоний), Улуғбек ва бошқаларнинг илмий меросини чуқур

ўргандилар, уларнинг анъаналарини давом эттирдилар. Буюк италян мутафаккири Данте Алегери ўзининг «Илоҳий комедия» (XVI аср) асарида Марказий Осиёдан етишиб чиққан мутафаккирларни жаҳоннинг буюк алломалари қаторига қўйди ва улуғлади.

Марказий Осиё олимларининг жаҳон фани ривожига қўшган ҳиссалари математика, алгебра, астрономия, минералогия, геодезия, география, медицина, тарих, тилшунослик, мантик, фалсафа ривожига яққол кўзга ташланади. Мусо ал Хоразмий математиканинг янги соҳаси бўлган алгебрага асос солди. Ибн Сино ўзининг «Тиб қонунлари» асари билан медицинани илмий асосга қўйди ва унинг асарлари Европада кўп асрлар давомида муҳим қўлланма бўлиб келди. Мирзо Улуғбекнинг астронимияга оид «Зижи жадиди Кўрагоний» асари фанга қўшилган муҳим ҳисса бўлди. У ҳозир ҳам ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда. Бу тадқиқотларнинг барчасининг заминидан инсон ақли заковати, жамият ва давлат тахлили масаласи ётган.

Мавжуд адабиётларда таъкидланишича, Европада фаннинг алоҳида фаолияти шакли сифатида ривожланиши XVI- XVII асрларга тўғри келади. Бу даврда Иоганн Кеплер, Галилео Галилей, Жордано Бруно, Исаак Ньютон асарлари вужудга келди. Буюк инглиз мутафаккири Фрэнсис Бэкон, француз олими Рене Декарт илмий билиш методларини ишлаб чиқдилар. Фаннинг табиатни ўзлаштириш ва жамиятни такомиллаштиришдаги аҳамиятига юксак баҳо бердилар, «Билим- кучдир» шиорини илгари сурдилар.

Бу даврда фан ва фалсафа, жамият фалсафаси бир-биридан кескин ажралмаган эди. Улар ўз асарларини «позитив экспериментал фалсафа» деб атар эдилар. Европада илм-фаннинг айниқса социум фалсафаси ривожланиши кишиларнинг олам ҳақидаги қарашларини тубдан ўзгартирди. Жамиятга дунёвий фанлар нуқтаи назаридан қараш имконияти вужудга келди, яъни ижтимоий воқеяликка бир ёқлама диний қарашдан кескин фарқ қиладиган илмий қараш шаклланди.

Жаҳон ижтимоий-фалсафий таълимотининг вужудга келиши ва ривожланишига Шарқ ва Ғарб олимлари муносиб ҳисса қўшганлар. Ижтимоий тараққиётнинг маълум бир даврларида Шарқ мамлакатлари етакчи мавқеини эгаллаганлар. Осиё ва Европа мамлакатлари халқларининг жаҳон фалсафа фани ривожидлаги ролини бирёқлама бўрттириш ёки камситиш назарий жиҳатдан хатодир. Ҳар қандай фан ўз моҳиятига қўра умумбашарийдир. Ер юзидаги ҳар бир халқ катта-кичиклигидан қатий назар, унинг ривожига ўз ҳиссасини қўшиб келди.

XIX асрнинг ўрталарида табиатшунослик фанларида қилинган буюк кашфиётлар (эволюцион назария, ҳужайра назарияси, энергиянинг сақланиши ва ўзгариши қонуни) фалсафий дунёқарашнинг ўзгаришига, жамият тўғрисидаги илмий назарияларнинг вужудга келишига туртки берди.

XIX асрнинг охирларига келиб, фаннинг муҳим соҳаларида эришилган ютуқлар фан тараққиётида янги давр бошланганлигидан далолат берди. Физика соҳасида: оптика, термодинамика, электр ва магнетизмнинг ўрганилиши, химия соҳасида кимёвий бирикмалар хоссаларининг ўрганилиши, Д. И. Менделеевнинг элементлар даврий системасининг

яратилиши, математикада аналитик геометрия ва математик анализ кабиларда яққол кўринди.

Бу даврда социологиянинг мустақил фан сифатида ривожланиши ижтимоий зиддиятларни оқилона ҳал этиш ва жамият истиқболларини белгилаш имконини берди.

Европа олимларининг табиатшунослик фанлари соҳасида эришган ютуқлари янги фалсафий таҳлимотларнинг вужудга келишига сабаб бўлди. Хусусан, И. Ньютон томонидан физика соҳасида қилинган кашфиётлар табиат ва жамиятнинг илмий манзарасини яратишга, Чарльз Дарвиннинг илмий кашфиётлари эса, бутун олам эволюцияси тўғрисидаги фалсафий қарашнинг шаклланишига, оламнинг яхлит бирлиги, органик ва ноорганик табиат ҳамда жамиятнинг ўзаро боғлиқлиги тўғрисидаги фалсафий қарашларнинг шаклланишига олиб келди. XIX аср охири - XX аср бошларида Туркистонда вужудга келган жадидчилик ҳаракатининг машҳур вакиллари : Исмоилбек Гаспирали, Абдулла Авлоний, Бехбудий, Аҳмад Дониш, Фитрат, Абдулла Қодирий ва бошқалар Ўзбекистонда фан ва маърифатни кенг ривожлантириш ғоясини илгари сурдилар. Ўлканинг ўрта асрчилик бидъатларига қарши мавжуд сиёсий тузумни ислоҳ қилиш зарурлигини англаб етдилар. Жаҳоннинг илғор фан ва техника ютуқларидан ўлка аҳолисини баҳраманд этишга ҳаракат қилдилар. Бироқ Россия барча Туркистон томонидан Туркистоннинг мустамлакага айлантрилиши оқибатида жадидчиларнинг маҳрифатпарварлик ҳаракатлари ривожлана олмади.

Мустабид тузум Туркистон халқларининг илм-фан ва замонавий техника сирларини эгаллаши учун маълум шарт- шароитлар яратган бўлса ҳам унинг бой маънавий меросидан баҳраманд бўлиши, аждодларнинг илғор илмий-маданий анъаналарини ривожлантиришга имкон бермади.

Миллий мустақиллик туфайли халқимизнинг кўп асрлик тарихга эга бўлган маънавий-интеллектуал меросини ўрганиш, жаҳон илм-фан ва техникаси ютуқларидан баҳраманд бўлиш, жаҳоннинг машҳур илм даргоҳларида ўқиш- ўрганиш имконияти вужудга келди. Айниқса, бозор муносабатларига ўтиш, замонавий ишлаб чиқаришни ривожлантириш, баркамол инсон шахсини шакллантиришда илм- фан хулосаларига таяниш ҳаётий заруриятга айланди.

Республикамиз Президенти И.А.Каримов ўзининг «Баркамол авлод- Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори», «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...», «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» ва бошқа асарларида илм - фанни ривожлантириш ислохотлар мувафакқиятининг гарови, моддий фаровонлик асоси эканлигини ҳар томонлама асослаб берди. Ўзбекистоннинг жаҳондаги "тараққий этган мамлакатлар қаторидан муносиб ўрин эгаллаши, тараққий этиши, шубҳасиз, унинг илм-фан салоҳиятига бевосита боғлиқдир.

Мамлакатимизда 1997 йили қабул қилинган ва собитқадамлик билан амалга оширилаётган «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури», «Таълим тўғрисида»ги Қонун мамлакатимиз илмий салоҳиятини юксалтириш, жаҳон стандартлари талабларига жавоб бера оладиган мутахассис- кадрлар

тайёрлаш вазифасини қўйди. Ижтимоий фалсафани антропология билан айнийлаштириш ярамайди. Ижтимоий фалсафа учун инсоннинг ўзи эмас, балки ундаги инсонийлик (ижтимоийлик) муҳимроқдир.

Ҳолбуки, антропология инсонни айна бир вақтда ҳам биологик, ҳам психологик мавжудот сифатида ўрганади. ижтимоий фалсафа учун инсоннинг асосий ижтимоий мавжудот сифатлари, унинг тарихдаги роли ва шу орқали ижтимоий барқарорликни таъминлиш, цивилизацияли тараққиёт йўналишларини белгилаш муҳимроқдир.

Ижтимоий фалсафа жамиятда рўй берадиган ҳодиса ва жараёнларни таҳлил қилишда қуйидаги принципларга таянади:

Жамиятга яхлит ва бир бутун тизим сифатида ёндашиш.

Бунда тизим элементларига бир-бири билан узвий боғлиқ деб қаралади; улар ўртасидаги сабаб-оқибат алоқалари ва ички қонуниятларни ўрганишга алоҳида эътибор берилади.

Тарихий ёндашув. Бундай ёндашувда жамият ҳаётида рўй берадиган ҳодиса ва жараёнлар ўзгариш ва ривожланишда олинади. Ижтимоий тизим таркибига кирувчи ҳар бир элемент бошқа элементлар билан узвий алоқадорликда ўрганилади; ижтимоий ҳодисаларни таҳлил қилишда уларни тарихий контекстдан сунъий равишда ажратиб олиш ярамайди.

Ижтимоий ҳодисалар ва жараёнларнинг ривожланиш манбаини ташкил этувчи зиддиятларни аниқлаш ва таҳлил қилиш;

Ижтимоий ҳодиса ва жараёнларни тарихий ворислик нуқтаи назаридан ўрганиш: тараққиётга ҳалақит бераётган консерватив, реакцион ҳодиса ва жараёнларни аниқлаш;

Жамият ривожланишини таҳлил қилишда мавжудликка, конкретликка ва конкретликдан мавҳумликка қараб бориш;

Ижтимоий билиш ўз моҳияти ва мазмунига кўра табиий-илмий билишдан фарқланади. Ижтимоий билишда муқаррар равишда сиёсий мафкура, кадриятлар, ижтимоий-сиёсий идеаллар ўз таъсирини кўрсатади. Шу боисдан ҳам ижтимоий ва табиий-илмий билишни бир-бири билан тенглаштириш ярамайди. (Ижтимоий билимнинг ўзига хос хусусиятлари қуйида алоҳида кўриб чиқилади).

Ижтимоий фалсафа конкрет жамиятда рўй бераётган барча ҳодиса ва жараёнларни миридан сиригача уларнинг жузъий томонларини батафсил ўрганишни ўз оқидга мақсад қилиб қўймайди. (Бу—социология фанининг вазифасидир).

Бирон бир ижтимоий фан жамият ҳаётида рўй бераётган барча ҳодиса ва жараёнларни тўлалигича қамраб ололмайди. Ижтимоий фалсафа эса жамиятни билишда фақат фан хулосаларигагина эмас, балки бадиий адабиёт, санъат, дин, сиёсат, мафкура соҳасида эришилган ютуқларга ҳам таянади.

Ҳозирги пайтда ижтимоий фалсафада хилма хил оқимлар ва мактаблар вужудга келганлигининг боиси ана шундадир.

Ижтимоий фалсафа жамиятда рўй бераётган жараён ва ҳодисаларнинг туб моҳиятини тўлароқ акс эттирсагина, ижтимоий амалиётдан узилиб қолмасагина кадр-қимматга, илмий назарий аҳамиятга эга бўлади.

Ижтимоий фалсафанинг буюк инсонпарварлик, тараққийпарварлик моҳияти шундаки, у жамиятни аниқ бир мақсадга мувофиқ равишда оқилна бошқаришга ёрдам беради. Бироқ бошқа системаларда бўлгани сингари жамиятда ҳам онглилик онгсизлик билан, тартибсизлик тартиблик билан баъзан алмашилиб туради.

Жамият аъзоларининг интеллектуал салоҳияти ортиб бориши билан жамиятни онгли равишда бошқариш, уни аниқ бир мақсадга йўналтириш имконияти ортиб боради.

Ижтимоий фалсафанинг дунёқараш ва методологик аҳамиятга эга бўлган қоидалари барча ижтимоий ва гуманитар фанларнинг ривожланишига жамиятни онгли бошқаришга яқиндан ёрдам беради.

Ижтимоий фалсафа қатор функцияларни бажаради. У аввало кишиларда ижтимоий воқеилик тўғрисидаги қарашларни шакллантиради, кишиларнинг ижтимоий борлиғи билан уларнинг онги ўртасидаги муносабат муаммосини ҳал этишга ёрдам беради. Инсоннинг жамиятдаги ўрни, роли, инсон ҳаётининг маъноси сингари масалалари ҳақида баҳс юритади.

Ижтимоий фалсафанинг методологик функцияси ижтимоий фанларнинг ривожланиши, ходиса ва жараёнларни тадқиқ этишнинг умумий йўналишларининг белгилашда, унинг қоидаларидан дастурул амал сифатида фойдаланишда яққол кўзга ташланади.

Ижтимоий фалсафанинг прогностик функцияси шунда намаоён бўладики, унинг қоидалари жамиятнинг ривожланиш истиқболларини олдиндан кўришга, кишилар фаолиятини билишга ёрдам беради; кишилар фаолияти эса жамият тараққиётининг мазмунини белгилайди.

Кишилар фалсафий билим, дунёқараш ва методологияни чуқурроқ эгаллаб боргани сайин ижтимоий фалсафанинг юқорида кўриб чиқилган функциялари тўлароқ намоён бўлади.

Фалсафий тафаккур маданиятига эга бўлган кишиларда изчил ва системали фикрлаш, ижтимоий ходиса ва жараёнларни диалектик боғлиқликда ўрганиш қобилияти шаклланади.

Жамиятнинг ҳар бир онгли аъзоси ўз касб-кори ва ихтисосидан қатъи назар жамият тўғрисидаги фалсафий билим ва таълимотларни чуқур эгаллаш орқалигина теварак-атрофда рўй бераётган ижтимоий ходиса ва жараёнларнинг келиб чиқиши сабаблари ва оқибатларини билиш, уларни бошқариш қобилиятига эга бўлади; бунёдкор, яратувчан кучга айланади, ижтимоий фалсафанинг инсон ҳаётидаги аҳамияти ҳам ана шундадир.

Жамиятни фалсафий билиш – жамият тўғрисида энг умумий билимга эга бўлиш, жамиятни бир бутун ҳолда идрок этиш демакдир.

Бундай билимга эга бўлиш орқалигина жамиятни ижтимоий тизим сифатида ўрганишга, уни ташкил этувчи элементлар фаолиятини мувофиқлаштиришга эришиши, жамиятнинг яхлитлиги ва барқарорлигини таъминлаш мумкин.

Жамият тўғрисидаги фалсафий билимгина барча ижтимоий ходисаларнинг умумий асосини аниқлашга, яъни ижтимоий ҳаёт

барқарорлигининг фундаментал асосларини белгилашга, жамиятни яхлит ҳолда сақлаб қолишга имкон беради.

Ижтимоий фалсафанинг фалсафий билимлар ва ижтимоий фанлар тизимидаги ўрни, роли ва баҳс мавзуи сингари масалаларга аниқлик киритиш муҳим вазифалардан бири бўлиб қолди. Айниқса, ижтимоий фалсафа ва социология, тарих фалсафаси ва ижтимоий фалсафанинг ўзаро муносабатини аниқлаш ҳаётий заруриятга айланди. Гап шундаки, узок йиллар давомида собиқ совет жамиятида ўқитиб келинган тарихий материализмга айна бир вақтда ҳам ижтимоий фалсафа, ҳам социология сифатида қараб келинди. Ҳолбуки, ижтимоий фалсафа социологиядан ўз предмети, тушунчалари, билиш усулларига кўра тубдан фарқ қилади: ижтимоий фалсафа умумбашарий фалсафанинг таркибий қисми, яхлит жамият тўғрисидаги таълимотдир; у эмпирик тадқиқотлар ва илмий фактларга таяниб конкрет жамият тўғрисида аниқ тушунчалар, беради. Ижтимоий фалсафа социология фанининг ҳамда бошқа ижтимоий-гуманитар фанларнинг хулосалари, ютуқларига таяниб, жамиятнинг умумий манзараси, ижтимоий борлиқнинг ўзига хос тараққиёт қонунлари тўғрисида энг умумий тасаввурлар ҳосил қилишга имкон беради. Ижтимоий фалсафа умуман кишилиқ жамиятининг пайдо бўлиши, жамиятнинг моҳияти, инсоннинг ижтимоий табиати, унинг жамиятдаги ўрни ва роли тўғрисида баҳс юритади.

Ижтимоий фалсафа жамиятни тадқиқ этиш билан эмас, балки жамият тўғрисидаги фанларнинг ютуқларига таянган ҳолда ижтимоий-фалсафий дунёқарашни шакллантиришга алоҳида эътибор беради. Ижтимоий фалсафанинг билиш тушунчалари (жамият, ижтимоий борлиқ, ижтимоий муносабат, индустриал жамият, постиндустриал жамият, халқ, миллат, шахс ва ҳ.о.) ҳаётда кўп қўлланиладиган тушунчалардир.

Ижтимоий фалсафа тушунчалар умумбашарийлиги ва теран мазмундорлиги билан ажралиб туради.

Социологик тушунчалар эса конкрет ва илмийлиги билан ажралиб туради. Чунончи, социологик тушунчалар (социал структура, социал страфикация, ижтимоий ҳаракат, ижтимоий роль, ижтимоий макон, мобиллик, девиант хулқ-атвор, ижтимоий жараён, ижтимоий бирлик, ижтимоий институт ва ҳ.о.) алоҳида олинган конкрет жамият (ижтимоий тизим) нинг турли томонлари тўғрисида илмий билимлар беради. Бошқача қилиб айтганда, ижтимоий фалсафа жамиятнинг энг умумий томонларини яхлит ҳолда билишга имкон берса, социология конкрет жамиятнинг долзарб муаммоларини ҳал этишга, унинг ривожланиш истиқболларини олдиндан кўришга, социал катаклизмлар (бухронлар) ни оқилона ҳал этишга имкон беради.

Агар социология фан сифатида амалий вазифаларни ҳал этишни ўз олдига мақсал қилиб қўйса, ижтимоий фалсафа дунёқараш аҳамиятига эга бўлган муаммоларни ҳал этишни, «умуман жамият нима?», «жамият тараққиётининг асосини нима ташкил этади?» сингари саволларга жавоб беришни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Ижтимоий фалсафа ва социологиянинг ўзаро муносабати умумийлик ва алоҳидаликнинг ўзаро муносабати сингаридир.

Ҳар бир алоҳидаликда умумийлик ва ўзига хослик бор. Ижтимоий фалсафа ўзининг бутун эътиборини алоҳидаликдаги умумийликка қаратади. Ҳар бир халқ, мамлакат ёки конкрет жамият тараққиёти қанчалар ноёб, ўзига хос ва бетакрор бўлишига қарамай ўзида умумбашарийлик, умумийликнинг муҳим белгиларини мужассамлаштиради. Ана шу умумий жиҳатлар қанчалик тўлароқ, яққолроқ намоён бўлиши билан яхлит жаҳон ҳамжамиятининг шаклланиши, умумий тинчлик ва тотувликнинг қарор топиши учун қулай 'имкониятлар вужудга кела бошлайди.

Ижтимоий фалсафа барча ижтимоий ва гуманитар фанларга, хусусан, социологияга йўналиш берадиган методологик асос бўлиб хизмат қилади. Ижтимоий фалсафа ижтимоий фан вакилларининг эътиборини ижтимоий организмнинг нормал фаолият кўрсатишида ҳар бир аъзо (элемент) нинг қандай роль ўйнашига, ижтимоий тараққиётнинг бош мақсади нимадан иборат эканлигига қаратади.

Ижтимоий фалсафа жамият ҳаётининг моддий, маънавий, сиёсий, ҳуқуқий, маданий, бадиий-эстетик, экологик, этник, миллий, демографик жиҳатларига алоҳида эътибор беради.

Бу масалалар собиқ совет фалсафасида бирёклама ва хато талқин этилган эди. Ҳеч шубҳа йўқки, жамият ҳаётининг моддий асосини инсон эҳтиёжлари учун зарур бўлган тирикчилик неъматлари ишлаб чиқариш ташкил этади.

Агар жамият моддий неъматлар ишлаб чиқармаса, муқаррар равишда ўзини ўзи ҳалокатга маҳкум этган бўларди. Бироқ моддий неъматлар ишлаб чиқариш жамият ҳаётининг бош мақсадига айланмаслиги керак, чунки инсон ҳаётининг маъноси, мақсади қорин тўйдириш, танани семиртириш, маишатбозлик эмас, балки маънавий камолотга эришиш, илоҳий руҳ, мутлақ руҳ билан уйғунлашиш бўлгани сингари жамият ҳаётининг бош мақсади маънавий камолотга эришиш, истиқболда эркин гражданлик жамиятини яратишдир. Моддий неъматлар ишлаб чиқариш эса ана шу камолотга эришиш воситаси бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов томонидан олға сурилган «юксак маънавият - жамият тараққиётининг асосидир» деган ғоя ижтимоий фалсафанинг моҳияти, мазмуни ва вазифаларини янгича тушунишда муҳим аҳамиятга эгадир. Зеро, ижтимоий амалиёт собиқ совет жамиятининг инқирозга юз ўгириши шунчаки сиёсий хатоликлар оқибати эмас, балки марксча тарихий материализм (ижтимоий фалсафа) нинг бирёклама ва хато эканлигини кўрсатди. Энди энг муҳим, мураккаб ва долзарб вазифа узоқ йиллар давомида ижтимоий фан вакиллари онгига турли йўллар билан сингдирилган марксча ижтимоий фалсафанинг ўлик ва ақидапарастликка айланган қоидаларининг яроқсизлигини кўрсатиш ва жамият ҳаётининг энг муҳим фалсафий муаммолари хусусида фикр юритиш, илғор дунёкарашни шакллантиришдир.

Афсуски, кейинги йилларда Россияда чоп этилган ижтимоий фалсафага оид қатор дарсликларда ижтимоий фалсафани социология билан айнийлаштириш ҳоллари учрапти.¹

Собиқ совет жамиятида ўтган асрнинг 60-70 йиллари ижтимоий фалсафа (тарихий материализм) нинг социология билан ўзаро муносабати масаласида бўлган баҳс-мунозараларда бир-бирига зид икки хил қараш илгари сурилди:

1) Ижтимоий фалсафа, тарихий материализм, социология билан айнан бир хил.

2) Ижтимоий фалсафа социологияга алоқадор эмас (бундай қараш фалсафанинг социология фани ютуқларидан фойдаланишига имкон бермас эди. С. Э. Крапивенский ижтимоий фалсафани социологиянинг энг юқори қатлами, методологик қисми сифатида тавсифлайди ва бу билан ижтимоий фалсафани социологик билимлар тизимига киритади. Ижтимоий фалсафанинг нисбий мустақиллигини шубҳа остига олади.²

Бугунги кунда ижтимоий фалсафа ва социологияни бир-биридан фарқлаш муҳим назарий ва методологик аҳамиятга эгадир. Бунда қуйидаги ҳолатларни инобатга олиш зарур:

1) социология аниқ фан сифатида конкрет социологик тадқиқот натижаларини умумлаштириш, таҳлил қилиш орқали конкрет жамиятнинг илмий назариясини ишлаб чиқади; мавжуд ижтимоий туаммоларни оқилона ҳал этишга ёрдам беради;

2) Ижтимоий фалсафа тадқиқ этиш билан шуғуланмайди, балки фан, ижтимоий амалиёт, санъат, сиёсат ва ҳ.о. хулосаларига таяниб, жамият тўғрисида яхлит таълимот яратади; ижтимоий муаммоларнинг моҳияти тўғрисида энг умумий тасаввур ва қарашлар системасини яратади;

3) социология бошқа ижтимоий фанлар сингари ўзига хос илмий тушунчалар ва категориялар билан иш куради; илмий фактлар тўплашнинг ўзига хос усулларидан фойдаланади;

4). Ижтимоий фалсафага оид тушунчалар мавҳумлиги, образлилиги ва айни ақтда олдаобплиги билан ажралиб туради;

5). Ижтимоий фалсафа ўз мазмунига кўра илмий, диний, сиёсий, бадий бўлиши мумкин;

6) социология ўзининг илмийлиги билан ажралиб туради. Ноилмий социология (масалан, тарихий материализм) ўз қимматини йўқотади;

7) социологиянинг илмий билиш методлари табиийтшуносликнинг илмий билиш методларига анча яқиндир;

8) Ижтимоий фалсафа ижтимоий борликни билишда умумфалсафий методлар: индукция ва дедукция, мавҳумлаштириш, анализ ва синтез, моделлаштиришдан фойдаланади.

Ижтимоий фалсафанинг ижтимоий фанларга бўлган муносабатини белгилашда қуйидаги омилларни ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир.

¹ В.С. Барулин. Социальная философия. Учебник для вузов.-М.: 1999. 25 с

² К.: Крапивенский С.Э.Социальная философия.М., 1995. С.16-17).

Биринчидан, ижтимоий фалсафа ижтимоий ҳаётни яхлит ҳолда тасвирлабгина қолмай, балки ижтимоий институтларни жамият ҳаётидаги ўрни ва ролини белгилайди. Иккинчидан, ижтимоий фалсафада шахс ва жамиятнинг ўзаро муносабати масаласи муҳим ўрин тутди. Учинчидан, ижтимоий фалсафа жамиятнинг асосларини, яъни мавжудлик шарт-шароитларини аниқлайди, ижтимоий барқарорликни таъминлаш муаммолари устида бош қотиради. Ниҳоят, ижтимоий фалсафа ижтимоий ҳаётни илмий билишнинг методологик масалаларини ҳал этади.¹

Ижтимоий фалсафа бошқа ижтимоий фанлар: иқтисодий назария, социология, политология, тарих, ҳуқуқ, статистика ва бошқа фанлар билан яқин алоқадордир. Ижтимоий фалсафа бу фанлардан қуйидаги жиҳатлари билан ажралиб туради:

а) ижтимоий ҳаётни юқори даражада умумлаштиради, мавхум тушунчалар, қонунлар ва тенденцияларни очиб беради, ўз хулосаларини умумий назария шаклида умумлаштиради;

б) конкрет ижтимоий фанлар учун ижтимоий ҳодисаларни билишда методологик асос ҳисобланади;

в) жамият ривожланишининг умумий қонунлари ва тенденцияларини ўрганади. У тарихий тараққиётнинг умумий назарияси ҳисобланади.

Ижтимоий фалсафанинг умумназарий ва методологик вазифалари:

- жамият моҳияти;
- ижтимоий ҳаётнинг туб моҳиятини билишда;
- жамиятнинг яхлит ижтимоий система сифатида тадқиқ этишда;
- ижтимоий ҳаётнинг асосий соҳаларини, жамиятни моддий ва маънавий асосларини ўрганишда;
- тарихнинг моҳияти ва маъносини;
- инсоннинг фалсафий муаммоларини тадқиқ этишда яққол намоён бўлади.

Ижтимоий фалсафа бошқа фанларнинг илмий назарияларини ишлаб чиқишда методологик асос ролини ўйнайди. Ҳар қандай ижтимоий фан жамият ривожланиши ва инсон тўғрисидаги фалсафий таълимотга таянади.

У аввало ўз “Мен”ни намоён этишни ҳаётини зарурият эканлигини асослаб беради; ўзи ва жамият учун интилувчи учун, ўз шароитларини ўзгартирмоқчи бўлган кишилар фаолиятнинг назарий асосидир.

Жамият ижтимоий муносабатларни тубдан ислоҳ қилишга, инсон фаолиятини янада фаоллаштиришга, маданият ресурсларидан тўлароқ фойдаланишга эҳтиёж сезган вақтда ижтимоий фалсафага мурожаат қилади.

С. Л. Франкнинг фикрича, ижтимоий фалсафанинг вазифаси «жамият ўзи нима, унинг инсон ҳаёти учун қандай ахамияти бор, унинг ҳақиқий борлиғи нимада ва у биздан нимани талаб этади»² сингари саволларга жавоб беришдир.

¹ қ: Шаповалов В. Ф. Основы философии современности. К итогам XX века. Курс лекции.- М.: 1998. с. 92.

² : Барулин В. С. Социальная философия. Учебник для вузов. М., 1999, с-3

Жамият ва инсон табиатнинг бир қисми бўлишига қарамай, ижтимоий жарёнлар билан узвий боғланган. Жамиятда моддий ва маънавий, объектив ва субъектив омиллар амал қилади. Инсон фаолияти онгли, онгсиз, рационал ва иррационал белгиларга эгадир. Инсон ўз эҳтиёжлари, манфаатлари, мақсадларини амалга оширишга ҳаракат қилади, худди ана шу жараёнда ижтимоий ҳаёт вужудга келади.

Ижтимоий фалсафанинг билиш объекти ижтимоий ҳаёт ва ижтимоий жараёнлардир.

Ижтимоий фалсафа жамиятни билишда унга хос бўлган табиий томонларга, индивидуал, шахсий жиҳатларга эмас, балки ижтимоий ҳаётни тадқиқ этишга кўпроқ эътибор беради. Ижтимоий ҳаёт иқтисодий, сиёсий, маънавий соҳаларни ўз ичига олади.

Ижтимоий ҳаракат ва ижтимоий муносабатларнинг асосий субъектлари: ижтимоий гуруҳлар ёки яхлит жамиятдир.

Ижтимоий фалсафа - социал ҳодисаларнинг ўзаро алоқалари умумий қонуниятлари ва тенденциялари тўғрисидаги фалсафий қарашлар системасидир.

Ижтимоий фалсафа қуйидаги функцияларни бажаради:

1. Гносеологик функция: яхлит жамият ривожланишининг умумий қонун ва йўналишларини тадқиқ этади, йирик ижтимоий гуруҳлар, ижтимоий жараёнлар тўғрисида илмий билимлар беради.

2. Методологик функция: соидад ҳодисаларни билишнинг илмий методлари тўғрисида билимлар беради; назария, категория, қонун, принципларни ишлаб чиқади. Ижтимоий фалсафа бошқа ижтимоий фанлар учун методология ролини ўйнайди.

3. Илмий башорат функцияси.

4. Дунёқараш функцияси.

5. Танқидий функцияси (ҳамма нарсага танқидий қарашни ўргатади).

6. Аксиологик (қадриятлар) функцияси.

Бу функциялар бир-бири билан узвий боғлиқдир. Улар яхлит ҳолда ижтимоий фалсафий билимларнинг ўзига хослиги ва моҳиятини белгилайди. Ижтимоий фалсафа ўз моҳияти билан жамият истиқболини илмий асосда кўра оладиган фандир. Унинг асосий вазифаси тарихий воқеаларни ва ижтимоий системанинг ривожланиш қонуниятлари ва йўналишлари (тенденциялари)нинг ҳал қилувчи омилларини аниқлашдир.

Ижтимоий фалсафа билишнинг турли-туман назарий моделларидан фойдаланади. Билиш объектига ҳар томонлама ёндашади. Тарихий жараёнга жаҳон тарихи нуқтаи назаридан ёндашади. Унда формацияли, цивилизацияли, кўп вариантли шакллар мавжуд. Шунингдек, циклли ривожланиш жамиятнинг ривожланишида тарихий босқич ва ҳақозолар ўз ифодасини топади. Турли-туман ёндашув жамият ҳақида тўлиқ тасаввур беради. Ижтимоий фалсафа инсонга тарихнинг субъекти ва объекти сифатида қарайди. Инсоният тарихи турли-туманликдан иборатдир.

Миллий мустақиллик ижтимоий фанларни, айниқса, фалсафани бир ёқлама коммунистик мафкура зуғумларидан озод қилиб, унинг ҳар

томонлама ривожланиши учун кенг йўл очди. Президент И. А. Каримовнинг «Тарихий хотирасиз келажак йўқ», «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» сингари асарларида ижтимоий фалсафа олдида турган энг муҳим масалалар кўрсатилди. Жамиятшунос файласуфларимизнинг эътибори энг долзарб муаммоларга жалб этилди.

Таянч тушунчалар

Фалсафа, ижтимоий фалсафа, антропология, гносеология, методология, онтология, диалектика, метафизика, синергетика.

Назорат учун саволлар

1. Ижтимоий фалсафанинг предметига таъриф беринг.
2. Ижтимоий фалсафанинг фалсафа фани билан алоқаси.
3. Ижтимоий фалсафанинг функциялари устида тўхталиб ўтинг.
4. Ижтимоий фалсафанинг дунёқарашлик функциясини тушунтириб беринг.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. 11-жилд. -Т.: Ўзбекистон, 2003. – 320 б.
2. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ қилишдир. -Т.: Ўзбекистон, 2005. – 134 б.
3. Фалсафа. Қомусий луғат. – Т., «Шарқ», 2004 йил, 151-152 бетлар.
4. Ж.Туленов Жамият фалсафаси. Олтинчи бўлим. – Т., 2001 йил.
5. Фалсафа. Ўқув қўлланма. Э.Юсуповнинг умумий таҳрири остида. – Т., «Шарқ», 1999 йил, 252-255 бетлар.
6. Основы философии. Под редакцией Ахмедовой М. и В.С.Хана). – Т., изд. «Мехнат», 2004 год. Раздел X. – стр. 351-410.
7. Falsafa (Матлуба Ахмедованинг умумий таҳрири остида) – Т., «Ўзбекистон файласуфлари Миллий жамияти» нашриёти, 2006 йил, 354-410 бетлар.
8. С.Э. Крапивенский. Социальная философия. Учебник для вузов.- Москва, Гуманитарно-издательский центр «ВЛАДОС», 1998 йил, 3-17 бетлар.
9. В.С.Барулин «Социальная философия» Учебник для вузов.- Москва, ФАИР-ПРЕСС, 1999 йил, 4-8 бетлар.

2-МАВЗУ: ИЖТИМОЙ ФАЛСАФА ТАРАҚҚИЁТИНИНГ АСОСИЙ ДАВРЛАРИ

1. Ижтимоий фалсафий фикрларнинг шаклланиши ва тараққиёти. Энг қадимий даврлардан XIX асрларга қадар.

2. XIX асрда ижтимоий фалсафа. Ижтимоий фалсафанинг фан сифатида фалсафадан ажралиб чиқиши.

3. XX аср ижтимоий фалсафаси.

4. Президент И.А.Каримов асарларида ижтимоий фалсафа масалалари.

Ижтимоий фалсафа жамият ҳақидаги фалсафий билимларни ўзида мужассамлантиради. Фалсафа фанининг шаклланиши ва тараққиёт тарихи айна вақтда ижтимоий фалсафага ҳам бевосита даҳлдор, зотан фалсафий билимлар энг қадимий даврлардан бошлаб инсон ва унинг оламга муносабати муаммосини ўз ичига олади. Фалсафа тарихи айна вақтда ижтимоий фалсафа тарихи ҳамдир.

Ижтимоий фалсафанинг тарихи, олимлар фикрича, 3 босқични ўз ичига камраб олади.¹

1. Ижтимоий фалсафанинг шаклланиши ва тараққиёти. Бу XIX асргача бўлган даврни ўз ичига олади.

2. XIX аср ижтимоий фалсафанинг махсус йўналиш сифатида ажралиб чиқиши.

3. XX асрда ижтимоий фалсафанинг тараққиёти.

Ижтимоий-фалсафий билимларнинг шаклланиши ва тараққиёти антик давр фалсафасидан тортиб то XIX асрга қадар бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврда илгари сурилган фалсафий қарашлар нафақат олам, табиат ҳақидаги билимларни, айна вақтда жамият ва инсон, инсоннинг жамиятга муносабати ҳақидаги билимларни ҳам ўз ичига камраб олган эди. Шундан келиб чиққан ҳолда ижтимоий-фалсафий билимлар одамлар жамият бўлиб яшай бошлаган даврлардан шакллана бошлаган, деган хулосага келиш ўринли. Ижтимоий-фалсафий билимлар даставвал қадимги Шарқ мамлакатлари – Бобил, Миср, Хитой, Хиндистон, Марказий Осиёда шаклланган. «Авесто»да, Конфуций асарларида, «Рамаяна», «Махобхорат»да жамият ҳақида фикрлар мавжуд. Эрамиздан аввалги VI-V асрлардан бошлаб қадимий Юнонистон фалсафасида жамият, инсон муаммолари таҳлил қилинган. Айна қадимги Юнонистонда ижтимоий фалсафий билимларга асос солинган.

Юнон файласуфлари Платон (э.а. 427-347 йиллар) ва Аристотель (э.а. 384-322 йиллар)нинг жамият, инсон, унинг жамиятга муносабати ҳақидаги ижтимоий-фалсафий қарашлари узоқ вақт мобайнида жамиятни илмий англашга ёрдам берган.

Аристотельнинг фалсафий қарашларида жамиятга тааллуқли бир қатор муаммолар кўтарилган. Булар: жамиятнинг келиб чиқиши; меҳнат

¹ В.С.Барулин. Социальная философия. Учебник для вузов.-Москва, «ФАИР – ПРЕСС, 1999 й, 4-22 бетлар.

таксимоти; қуллик, табақаланишнинг келиб чиқиши; таълим-тарбия; иқтисодий ва сиёсий ҳаёт масалалари ва ҳоказолар.

Айни вақтда Аристотель қарашларида жамиятни фалсафий англашнинг 2 асосий томони ўз аксини топган. Бу, биринчидан, Аристотельнинг ахлоқий таълимоти ва иккинчидан, давлат тўғрисидаги таълимоти. Аристотель жамиятни давлат билан узвий бирликда олиб қарайди. Аристотелнинг фикрича, жамиятни давлатдан ажратиб бўлмайди, инсон сиёсий мавжудот ҳисобланади. Аристотель қадимги Юнонистоннинг 158 шаҳар-давлатлари тарихини тиклашга муваффиқ бўлган.

Жамият ҳақидаги илк фалсафий қарашлар қадимдан бошлаб Марказий Осиё минтақасида шаклланган. Марказий Осиёдаги ижтимоий-фалсафий билимларнинг шаклланиши узоқ тарихга эга. У дастлаб бой маънавий меросимиз – халқ оғзаки ижодида, сўнг эса қадимий ёзма маданий ёдгорликларда ўз ифодасини топган. Бу маданий ёдгорликларга; а) қадимги тошбитиклар; «Авесто», буюк алломаларимиз қолдирган манбалар киради.

Жамият ва инсонни фалсафий англаш муаммолари Марказий Осиёлик буюк мутафаккирларни Абу Наср Форобий, Абу Райхон Беруний, Абу Али Ибн Сино, Алишер Навоий; йирик олим, шоирлар Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий асарларида акс этган.

XIX асрга қадар фалсафий қарашларда ижтимоий фалсафага доир икки муаммо ўз ечимини топган.

1. Жамиятни, унинг таркибини фалсафий таҳлил этиш.
2. Жамият тарихини фалсафий англаш.

Инглиз файласуфи Томас Гоббс (1588-1679 йиллар), француз мутафаккири Жан Жак Руссо (1712-1778 йиллар), Сен Симон (1760-1826 йиллар); инглиз олимлари Адам Смит ва Давид Рикардо жамият, унинг таркиби ҳақидаги илмий билимларни илгари сурдилар. Масалан, Жан Жак Руссо «Одамлар ўртасидаги тенгсизликнинг келиб чиқиши ва унинг сабаблари ҳақидаги мулоҳазалар» асарида мулкӣ тенгсизлик, жамиятнинг бой ва қашшоқларга бўлиниши ижтимоий тенгсизликнинг биринчи босқичидир деб ҳисоблайди. Иккинчи босқич давлатнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ. Учинчи босқичда ҳокимият зулм ва адолатсизлик ҳокимиятига айланади, деб таҳлил этиш асосида идеал жамият ғоясини илгари суради¹.

Жамият тарихини фалсафий англаш ижтимоий фалсафада милоддан олдинги даврлардан бошлаб юзага кела бошлаган. Бу – тарих фалсафаси, деб юритилади. Қадимий юнон олимлари Геродот (э.р.ав. 485-425 йиллар атрофида), Фукидид (э.р.ав.460-480 й.), Демокрит, Платон, Аристотель асарларида жамиятлар тарихи ҳақидаги фалсафий фикрлар илгари сурилган.

Тарих фалсафаси муаммолари Августин Аврелий (354-430 йиллар), Фома Аквинский (1225-1274) асарларида ифодаланган.

Олимлар Вольтер (1694-1778 йиллар), Джамбаттиста Вико (1668-1744 йиллар), Иоганн Готтлиб Фихте (1762-1814 йиллар), Иоганн Готфрид Гердер (1744-1803 йиллар) асарлари тарихни фалсафий англашга қаратилган.

¹ Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар. I-қисм. Т., 2004 йил 264-бет.

Француз файласуфи Вольтер жамият манфаатларидан йироқ монархия ҳокимиятига қарши курашга ўзининг бутун умрини бағишлади ва жамиятни ақл-заковат асосида ўзгартириш мумкинлигига ишонди. Немис олими, маърифатпарвари Гердер «Инсоният тарихи фалсафасига доир ғоялар» асарида Германияда XVIII аср охиригача ҳукм сурган тарихни теологик тушунишга қарши курашди.

Ижтимоий фалсафа тараққиётининг иккинчи босқичи XIX асрда илгари сурилган фалсафий ғояларни ўз ичига олади. Бу босқичнинг ўзига хос томони шуки, жамият ҳақидаги узоқ тарих давомида тўпланган фалсафий билимлар ижтимоий фалсафанинг фан сифатида фалсафа бағридан ажралиб чиқишига, мустақил илм соҳасига айланишига сабабчи бўлди. Шу даврдан эътиборан ижтимоий фалсафанинг предмети, муаммолари доирасини илмий таҳлил этиш бошланади.

Ижтимоий фалсафанинг мустақил илм соҳасига айланишида олимлар Гегель, Маркс, Конт, Спенсерларнинг ўзига хос ўринлари бор.

Вилгельм Фридрих Гегель (1770-1831 йиллар) немис классик фалсафасининг йирик намоёндаси. У ўзининг «Рух феноменологияси», «Тарих фалсафаси» асарларида жамиятни фалсафий англашнинг яхлит тизимини ишлаб чиқди. У жамият тарихининг, ундаги тарихий жараёнларнинг моҳияти, умуман жамият, унинг таркибий тизилиши, фуқаролик жамияти, давлатни бошқариш усули, ахлоқ, оила ҳақидаги чуқур таҳлилга асосланган фалсафий фикрларни илгари сурди.

Гегель ижтимоий фалсафани фан даражасига кўтарди.

Ижтимоий фалсафанинг шаклланиши ва тараққиёти К.Маркс номи билан бевосита боғлиқ. У жамиятга материалистик ёндошиш асосида ўзига хос таълимот - жамият фалсафаси – (тарихий материализм) таълимотини ишлаб чиқди. У жамиятни мураккаб таркибий тизилишга эга ижтимоий организм сифатида таърифлади. Унинг фикрича, жамият тараққиёти табиий – тарихий жараён бўлиб, у тўғри чизикли тарзда бир формациядан иккинчисига ўтиб боради. Маркснинг коммунизм тўғрисидаги қарашлари христианлик дини муҳитида ва хаёлий социалистлар таъсирида шаклланганлигини эътибордан соқит қилмаслик даркор.

Маълумки, христианликка ўтиш «Библия»да уч босқичли этиб кўрсатилади. Биринчи босқичда одам худодан ва дўзах азобларидан қўрққани учун қуллардек, шунчаки бир динга эътиқод қилади. Иккинчи босқичда эса худога ялиниб-ёлвориб, ўз тақдирини яхшилашни илтимос этади. Учинчи босқичда «Инжил»даги ғоялар унинг онги ва қалбидан мустаҳкам ўрин олиб, муқаддас руҳ қарор топгач, индивид эркин равишда диний ибодатлар, расм-русумлар, урф-одатларни бажаради. К.Маркс ҳам жамият тараққиётини шунга ўхшаш тарзида тасаввур этиб, одамзод қулдорлик жамиятида қулдордан қўрқиб, феодал ва капиталистик жамиятларда мулкдорларга ялиниб-ёлвориб ҳаёт кечиради. Коммунизмда эса эркин меҳнаткашлар жамоаси шаклланиб, улар синфсиз ва давлатсиз жамиятда фаровон турмуш кечиришларини «башорат» қилади. Маълумки, олимлар, файласуфлар азал-азалдан тенглик, адолат, эрк, озодлик, фаровонлик қарор топган идеал

жамиятни орзу қилганлар ва бундай жамиятга эришишнинг йўллари ҳақидаги турли-туман қарашларни илгари сурганлар. Христианликдаги ҳалоскорнинг келиши ва золимларнинг жазоланиши ҳақидаги ғоялар руҳида тарбияланган Оврупо аҳолиси орасида марксизм кенг тарқалиб, Россияда у ўзининг такомилени топди. Большевизм бу мамлактада православиенинг дунёвий кўринишидаги динга айланди. Агар христианликда христианлар чин инсонлар саналиб, ереслар – диндан қайтганлар ғайриинсонлар, уларни жазолаш савоб ҳисобланган бўлса, марксизмда мулкдорлар ғайриинсонийлар, мулксизлар эса чин инсонлар сирасига киритилди. Бинобарин чинакам инсоний жамият шаклланиши учун мулкдор синфларни қатли ом этиш қонуний жараён сифатида талқин этилди. Бу ҳол марксизмнинг жамият тўғрисидаги таълимотининг қадрсизланишига олиб келди.

Француз файласуфи Огюст Кант (1798-1857 йиллар) жамият ҳақида ўз таълимотини яратди. У «Позитив фалсафа» курси (6 жилдли) китобида жамиятни мураккаб тузилишга эга ривожланиб боровчи организм ҳисоблайди. Унинг фикрича, жамиятни позитив илмлар асосида қайта қурилиши мумкин.

Ижтимоий фалсафанинг муаммолари инглиз файласуфи ва социологи Герберт Спенсер (1820-1903 йиллар) асарларида ўз ечимини топган. Спенсер «Ижтимоий статистика», «Социология асослари» китобларида жамиятга органик ёндашув ғоясини ишлаб чиқди. У жамият худди тирик организм каби фаолият кўрсатади, унинг ҳар бир элементи маълум функцияларни бажаради, деб ҳисоблайди. Ижтимоий тараққиётнинг асосий қонуни, Спенсер фикрича, энг мослашувчан жамиятларнинг курашидир.¹

XX асрда ижтимоий фалсафа билан биргаликда социология ривожлана бошлади; турли-туман таълимотлар илгари сурилди. Буларга неопозитивизм, психологик социология, индустриал социология йўналишидаги қарашларни мисол тарзида киритиш мумкин. Шу ўринда ижтимоий фалсафа билан социология орасидаги умумийлик ва фарқни аниқлаш лозим бўлади.

Ижтимоий фалсафа жамият, инсон, ижтимоий тараққиёт ва ижтимоий билишнинг энг умумий қонунлари тўғрисида баҳс юритадиган фан. Ижтимоий фалсафа социология учун умумназарий асос бўлиб хизмат қилади. Жамиятнинг моҳияти, ички тараққиёти қонуниятларини билмай туриб, аниқ жамият ва ундаги ижтимоий муносабатларни тўғри тушуниш мумкин эмас. Агар ижтимоий фалсафа жамият ҳақидаги назариялар, таълимотларни ифодаласа, социологияни аниқ жамият, ундаги ижтимоий алоқа ва муносабатлар қизиқтиради. Социология фанининг ривожига катта ҳисса қўшган олимлардан бири, унинг асосчиси француз файласуфи ва социологи Эмил Дюркгейм (1858-1917 йиллар) ҳисобланади. У жаҳонда биринчи социология профессори, «Социологик йилнома» журналининг асосчисидир.

Социологиянинг фан сифатида шаклланиши ва ривожланиши инглиз олими Герберт Спенсер номи билан боғлиқ. У биринчи бўлиб,

¹ Қаранг. Қомусий луғат. – Т, «Шарқ», 2004 йил, 377-бет.

«Социологиянинг асосланиши» асарида социология фанининг предмети, муаммолари, вазифаларини аниқлаб берди. Унга кўра социологиянинг вазифаси жамиятнинг энг умумий эволюция қонунларини очишга хизмат қиладиган социал фактлар ва социал жараёнларни ўрганишдир.

XX асрдаги ижтимоий-фалсафий билимларнинг шаклланиши ва тараққиётида немис олимлари О.Шпенглер (1880-1936 йиллар), Карл Ясперс (1883-1969 йиллар), француз файласуфи Анри Бергсон (1859-1941 йиллар)ларнинг қарашлари муҳим ўрни тутади.

Освальд Шпенглер «Европа қуёшининг сўниши» асарида маданият ва цивилизацияни ўзаро бир-бирига қарама-қарши қўяди.

XX асрдаги ижтимоий фалсафий қарашларда инсон муаммосига алоҳида эътибор қаратилган. Ижтимоий тараққиётда инсон ақлу-заковатининг ўрни, инсон қадрияти, инсонпарварлик, гуманизм ғоялари ижтимоий-фалсафий қарашларнинг асосини ташкил этади.

Ижтимоий тараққиётнинг ҳозирги босқичи, жаҳон миқёсида мустамлакачиликнинг барҳам топиши, жаҳон харитасида янги, мустақил давлатларнинг пайдо бўлиши ижтимоий-фалсафий фикрлар тараққиётига туртки бўлди.

СССР нинг емирилиши, Ўзбекистоннинг ўз мустақиллигини қўлга киритиши ижтимоий тараққиётга янгича ёндашувни талаб қилади.

Жамият, ижтимоий тараққиёт муаммоларига ўзига хос ёндашув Республика Президенти Ислом Каримов асарларида ўз ифодасини топган.

Ислом Каримовнинг ҳозирги замон жамияти, жаҳон миқёсида кечаётган ижтимоий жараёнлар, мустақилликни қўлга киритган Ўзбекистоннинг ўзига хос ижтимоий тараққиёт йўли – ижтимоий тараққиётнинг «ўзбекча модели» ҳақидаги қарашлари ижтимоий-фалсафий билимлар ривожланишида муҳим ўрин тутади.

XIX асрда Ғарбий Европа мамлакатлари ижтимоий-сиёсий ҳаётида 'рўй берган муҳим ўзгаришлар, табиётшуносликда эришилган ютуқлар жамият тўғрисида яхлит ва бир бутун фалсафий таълимот яратишни, ижтимоий фалсафанинг шаклланишини тақазо этди. Ижтимоий фалсафанинг шаклланиши ва ривожланишида буюк файласуфлар: Гегель, Маркс, Г.Спенсер, М. Вебернинг асарлари муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Гегелнинг таълим беришича, ижтимоий структуранинг туб асосини маънавий маданият ташкил этади. Маънавий маданият ўз моҳиятига кўра объектив характерга эга бўлиб, унинг мавжудлиги ёки амал қилиши айрим индивидларнинг хоҳиш-иродасига боғлиқ эмасдир. Балки аксинча, ҳар бир индивид жамиятга хос бўлган маънавий маданият қадриятларини ўзлаштиради, маданият талабларига бўйсунди. Агар айрим кишилар ижтимоий шартланган маданий қадриятларни тушунмаса ва англамаса, маданий қадриятлар унга нисбатан ташқи мажбур қилувчи куч сифатида намоён бўлади.

Гегелнинг фикрича, маънавий маданият «жаҳоний ақл» («мутлак рух») муқаррар ва тўхтовсиз равишда амал қилади.

Гегель фақат маънавий маданиятгина жамиятнинг бир бутун система сифатида ривожланиши учун имкон беради, деб ҳисоблади. У айниқса ўзига замондош бўлган Ғарбий Европа маданиятига алоҳида эътибор берди. У ана шу маданиятнинг кенг ёйилиши, барча қитъа ва мамлакатларнинг жипслашувига, жаҳон ҳамжамиятининг қарор топишига олиб келади, деб таъкидлади.

Карл Маркс ижтимоий ҳаётнинг фундаментал асосини иқтисодий муносабатларда кўрди. У ижтимоий ҳаёт реалликларидан келиб чиқди: саноат ишлаб чиқаришининг ривожланиши билан инсон табиатни фаол ўзлаштирувчи ва ўзгартирувчи куч сифатида намоён бўлди. Саноат тараққиёти ишлаб чиқаришнинг кенг тармоқларини вужудга келтирди.

Ишлаб чиқариш ривожлана бошлади; иқтисодий муносабатлар ижтимоий ҳаётнинг зарур соҳаларидан бири бўлиб қолди. Маркс инглиз иқтисодчилари: А.Смит ва Д. Рикардонинг «иқтисодий инсон» ғоясини бир ёқлама ривожлантирди. Инсон ҳамиша иқтисодий манфаат, фойдани кўзлар экан, барча ижтимоий муносабатлар асосида иқтисодий муносабат ҳал қилувчи роль ўйнайди, деб ҳисоблади.

Бироқ иқтисодий муносабатлар автоматик равишда ўз-ўзидан амал қилмайди, ҳар қандай иқтисодий тараққиёт асосида илм-маърифат, маънавий маданият ётади. Жамият моддий ҳаётнинг асосини ташкил этса ҳам, унинг нормал ишлаши учун маънавий салоҳият, билим, иймон-эътиқод ва ҳақозо зарурдир.

Жамият ҳаётининг фундаментал асосини нима ташкил этади? деган масала ижтимоий фалсафада ҳамиша муҳим ўрин эгаллаб келди. Мамлакатимизда маънавият, илм-фан ва маданиятни ривожлантириш давлат сиёсатининг устивор йўналишига айланган ҳозирги шароитда юксак маънавиятнинг жамият ҳаётидаги ўрни ва ролини янги тушуниш муҳим аҳамиятга эгадир.

Буюк француз мутафаккири Огюст Конт (1798-1856) жамият тўғрисидаги илмий назарияга, позитив фалсафа ва социологияга асос солди. У биринчи бўлиб метафизик фалсафани кескин танқид қилди: реал ижтимоий ҳаётдан ажралиб қолган метафизик фалсафий таълимотлар ўрнига кишилар учун фойдали ва аҳамиятли бўлган жамият тўғрисидаги позитив фан яратишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди.

О.Конт жамият тўғрисидаги янги фанни «позитив фалсафа» деб атаган бўлса ҳам, унинг қарашларида ижтимоий фалсафа ва социология бири-биридан ажралмаган эди (дастлабки қадам сифатида шундай бўлиши табиий эди).

Контнинг фикрича, жамият индивидларнинг оддий мажмуидан иборат эмас: «ижтимоий атомлар» ҳам эмас, балки ривожланган индивидлар уюшмасидир. Ижтимоий субъектларнинг ўзаро алоқадорлигидир.

Контнинг таъкидлашича, жамият вужудга келиши ва ривожланишига кўра яхлит ижтимоий организм бўлиб, у субъектлар (индивид, табақа, синф)нинг ривожланишига боғлиқдир. Конт ижтимоий фалсафага «ижтимоий статика» тушунчасини олиб кирди. Унинг ёрдамида

жамият структурасини тавсифлади. Ижтимоий• фалсафа тушунчаларини ривожлантирди. У «Позитив фалсафа курси», «Позитив сиёсат системаси» ва бошқа асарларида фалсафа ва социологияни позитив фан деб атади. Бу фанлар илмий далиллар ва илмий кузатишларга асосланади. Конт фалсафа йўналишида янги оқимга - позитивизмга асос солди.

Контнинг позитив ижтимоий фалсафасида жамият ривожланишининг бош негизи ва унинг қонуний характерга эга эканлиги муаммоси муҳим ўрин тутди. Конт инсониятнинг интеллектуал эволюциясини «уч босқич қонуни» орқали тушунтиришга ҳаракат қилди. Бу қонунга мувофиқ инсониятни билиш фаолияти унинг ижтимоий онги бутун инсоният тарихи ўз тараққиётида қуйидаги уч босқични: аҒтеологикҒилохий ривожланиш; бҒметофизик босқич; вҒ позитив юксалиш босқичларини кечиради.

Теологик ривожланишда диний-мифологик онг устун эди. Теологик онг кишининг ташки оламга ўз муносабатларини белгилаши, ахлоқ нормаларини шакллантиришлари, кундалик муаммоларни ҳал этишларига имкон берган.

Метофизик онг босқичида кишилар диний тасаввурларга эмас, балки фалсафий тушунчаларга асосландилар. Тушунчалар эса инсон ҳаётининг реал жараёнларини акс этиради, реал ҳаётдан келиб чиқади. Лекин бу босқичда кишиларнинг билими анча паст бўлган. Метафизик метод теологик қарашнинг мавқеини пасайтирган.

Инсон онгининг позитив босқичида кишилар оламни билиш ва илмий кузатишлар асосида олиб бордилар. Бу даврда теологик (диний-мифологик) қараш ва метафизик мавҳум қарашлар ўз аҳамиятини йўқотиб, оламни билишда илмий тушунча ва қонунларга таянишнинг аҳамияти кучаяди. Ривожланиш қонуниятларини билиш, табиий қонунларнинг аввалдан кўриш, сезиш, ўрганишнинг аҳамияти ортйб борди.

Конт жамият тўғрисидаги фаннинг ривожланиш муаммоларини биология ва астрономия қонунлари билан боғлашга ва ҳал этишга ҳаракат қилди. Ҳатто жамиятнинг ривожланишига иқлим ва аҳолининг ирқий тузулиши таъсир этади, деб ҳисоблади. Контнинг фикрича, жамият ривожланишининг асосий омили инсониятнинг интеллектуал эволюциясидир.

Фан инсон интеллектуал эволюциясининг олий типи, юқори босқичидир. Жамиятнинг ривожланиши қонуний ва прогрессив жараёндир. Ривожланиш жараёнида ижтимоий меҳнат тақсимооти муҳим ижобий роль ўйнайди.

Конт «Позитив сиёсат системаси» асарида кишиларнинг сиёсий фаолиятига алоҳида эътибор берди. Цивилизация тараққиётида инсоният узлуксиз равишда жисмоний, ахлоқий, ақлий ва сиёсий жиҳатдан ривожланади^ Бу эса инсониятнинг интеллектуал эволюцияси асосида содир бўлади. Конт ўз таълимотида жамият ривожланишида гармония(уйғунлик) муаммосини ҳал этишга, жамият барқарорлигига эришиш йўлларини кўрсатишга ҳаракат қилди.

Конт жамият гармонияси деганда ижтимоий системанинг қисмлари ва бўлаклари ичидаги маънавий, сиёсий, иқтисодий биологик томонларнинг

уйғунлашувини назарда тутди. Жамият гармонияси ҳар хил шахслар ва ижтимоий қатламларнинг манфаатларини уйғунлаштириш ва мослаштиришдан иборатдир.

Сиёсий ҳокимият сиёсатчилар ва ижтимоий субъектларнинг манфаатларини адолатли равишда мослаштириши лозим.

Конт фикрича, жамият гармонияси ва барқарорликнинг муҳим шартини жамиятда табақалар, халқ ва шахснинг нормал яшаш имкониятидир. Жамият гармонияси ва барқарорлиги фақат фан ёрдамида ҳал этилади. Фан жамиятдаги барча қисм ва уюшмалар ўртасидаги муносабатлар механизмини яратди, ижтимоий қатлам ва шахслараро манфаатларни мувофиқлаштиради.

О.Контнинг ижтимоий фалсафага оид қарашлари ҳозирги давр учун ҳам аҳамиятлидир. У жамиятга яхлит ижтимоий система сифатида қаради. Жамият ривожланишининг қонуниятли ва прогрессив характерга эга эканлигини кўрсатди. Бу жараёнда меҳнат тақсимотининг ривожланиши, кишиларнинг сиёсий фаоллиги, фан ва маънавий маданиятнинг катта роль ўйнашини алоҳида таъкидлади.

Конт томонидан илгари сурилган жамиятнинг гармонияли ривожланиши, ижтимоий барқарорлик омиллари ва ижтимоий субъектлар манфаатларини мослаштириш зарурлиги тўғрисидаги ғоялар бугун кун учун ҳам аҳамиятлидир.

Контнинг позитив таълимотида фалсафа, табиий ва ижтимоий фанларнинг далилларида кенг фойдаланиш, жамиятга ижтимоий организм деб қараш етакчи ўринни эгаллади.

Ижтимоийфалсафий таълимот яратишга инглиз олими ва файласуфи Герберт Спенсер (1820-1903) муносиб ҳисса қўшди. У «Синтетик фалсафа» асарида табиий ва ижтимоий ҳодисаларни синтетик асосда талқин этди. Спенсер яна «Бошланғич асослар», «Илмий-сиёсий ва фалсафий тажрибалар» каби асарларида жамиятнинг органик назариясини яратди.

Унда жамият ривожланишида биологик ва ижтимоийлик томонларнинг ўзаро таъсирини кўрсатди. Жамиятга биологик ва ижтимоий омилларнинг яхлит бирлиги сифатида қаради. Жамиятни ижтимоий-табиий бирлик сифатида таърифлади.

Г.Спенсер эволюция муаммосини ўзига хос тарзда ҳал этди, эволюцияга хос қўйидаги муҳим белгиларни кўрсатди:

- а) оддийдан мураккабга ўтиш (интеграция);
- б) бир хилликдан кўп хилликка ўтиш(дифференциация);
- в) беқарорликдан барқарорликка ўтиш.

Ижтимоий эволюция нима? Ижтимоий эволюция жамият ривожланишининг прогрессив усули, ижтимоий институтлар фаолиятининг мураккаблашув ва такомиллашув сари йўналишидир. Ижтимоий эволюция инсонлар эҳтиёжи билан шартланган объектив жараёндир. Ижтимоий эволюция инсонлар фаолиятини ва ҳар хил ижтимоий институтларнинг аҳамиятини оширади, шунингдек, у индивидларни ҳам ҳисобга олиши зарур.

Ижтимоий эволюция кишиларнинг турли-туман авлодлари томонидан амалга оширилади. Натижада жамиятнинг кўпгина функциялари, ҳажми, турли-туманлиги, муайянлиги ва мураккаблиги ўзгаради, кенгаяди ва ривожланади.

Г.Спенсер ҳам О.Конт сингари жамиятга мувозанат, гармония ва барқарорлик зарурлигини таъкидлади. Ижтимоиймувозанат деганда кишилар хатти-ҳаракатининг мослашувини, улар манфаатларининг уйғунлашувини, ижтимоий гуруҳ ва институтлар ҳаракатида мурасасозлик, ўзаро келишувлар бўлишини назарда тутди. Ижтимоиймувозанат кишилар ва ижтимоий институтларнинг ўзаро алоқаларининг тенглиги шароитида амал қилади. Бу омил ижтимоий барқарорликни вужудга келтиради.

Спенсернинг фикрича, жамиятнинг инқирозга юз тутиши ижтимоий мувозанат, гармония ва ижтимоий барқарорликни истисно этади. Жамиятнинг инқироzi (таназзули) Спенсернинг фикрича, давлат институтлари фаолиятининг самарасизлиги туфайли вужудга келади. Ҳокимият, армия, ташкилот институтларнинг яроқсизлиги ҳам инқирозни янада кучайтиради. Омма ҳаракатига айрим шахслар, сиёсатчилар халақит берадилар, ҳаракатларнинг бирлашиши бузулади, марказдан қочиш тенденцияси кучаяди. Тартибсизлик саноат ва савдо ташкилотларининг фаолиятини издан чиқаради. (қ.:Спенсер Г. «Система синтетической философии».М.1998. С. 314)

Спенсернинг таълимоти ҳозирги шароитда катта аҳамиятга эгадир. СССР парчалангандан сўнг вужудга келган мустақил республикалардаги ҳаракатлар бу ғоянинг ҳаётий эканлигини тасдиқламоқда. Позитивизм фалсафаси асосчилари О. Конт ва Г. Спенсернинг жамиятдаги гармония ва мувозанат ижтимоий барқарорликнинг асосидир, деган ғояси ғоятда қимматлидир. Позитивизм ижтимоий ҳаётнинг турли ҳодисаларини, айниқса, турли-туман ижтимоий институтлар структураси ва барқарорлигини таҳлил қилишга алоҳида эътибор берди. Натижада ижтимоий фалсафий тафаккурда структурали функционал таҳлил оқими вужудга келди. Унга Амеракилик файласуфлар: Т.Парсонс (1902-1979) Р.Мертон (1910) асос солдилар.

Структурали функционал таҳлилда асосий эътиборни ижтимоий система барқарорлигига, унинг нормал яшашига қаратилди. Бу назария тарафдорларининг фикрича, жамият ўзгаради, инқирозга учрайди, ҳар хил ижтимоий ташкилотларнинг функциялари ўзгариб туради.

Бу оқим ижтимоий системадаги функционал томонларнинг пайдо бўлишини, адаптация (мослашув, кўникиш) ва мақсадга эришиш, интеграция бирлашув, қўшилиш, структурани қайта ташкил этиш, ижтимоий кескинликни юмшатиш йўллариини ўрганади. Ижтимоийгармония ижтимоий келишувга қарама-қарши бўлган муаммоларни ўрганади. Ижтимоийсистемани бузишга, инқирозга олиб келадиган ҳар қандай ҳолатларни таҳлил этади.

Дарендорфнинг фикрича, ижтимоий конфликтлар:

а) ижтимоий системадаги мувозанат ҳолатининг бузилишини ва шу жараёнда ривожланишнинг рўй беришини англатади.

б) чунки конфликтлар бўлмаса, жамият инқирозга юз туттади.

Ижтимоий фалсафа тарихий жараён характерига мос равишда янгича қарашларни илгари сурди. Таниқли немис файласуфи Макс Вебер (1869-1920) ижтимоий фалсафа ривожига салмоқли ҳисса қўшди. У ижтимоий фалсафа ва социологияга оид илмий манбаларни чуқур ўрганди.

Макс Вебер ўзининг «Протестантлик ахлоқи ва капитализм руҳи», «Хўжалик ва жамият», «Социал-илмий ва ижтимоий-сиёсий билишнинг объективлиги», «Тушуниш социологиясининг айрим котегориялари тўғрисида» ва бошқа асарларида ижтимоий фалсафа муаммоларини ҳал этишга ҳаракат қилади.

М.Вебер ижтимоий фалсафани назарий социология деб таърифлади: ижтимоий фалсафа кишилар фаолиятини ва хулқ-атворини ўрганиши керак. Жамият айрим индивидлардан ёки ижтимоий гуруҳлардан иборат бўлиши мумкин. Улар инсон фаолиятининг дастлабки уюшмаларидир. Шунга мувофиқ ижтимоий фалсафанинг муҳим масаласи ижтимоий ҳаракатларни ўрганишдир. Ижтимоий ҳаракат, М.Вебернинг фикрича, кишиларнинг онгли, англаган ўзаро муносабатлари системаси, ўзаро бир-бирига таъсирдир. Инсон ҳаракати унинг бошқа кишиларнинг ҳаракатига нисбатан жавобдир. Ижтимоий ҳаракатдаги мотивларни, қадриятларни ҳисобга олиш керак. Ижтимоий ҳаракат субъектининг маънавий дунёсини, қадриятли йўналишини тушунмоқ зарур. Ҳаракат маъносини таҳлил қилиш, сезиш, тушунувчан социологияни вужудга келтирди.

Тушуниш социологиясида субъектнинг ижтимоий ҳаракати ва ички дунёси мантиқий фикрлар, тушунча ва ҳиссиёт психологияси орқали очиқ берилди.

М.Вебер социологик жараёнларни илмий даражада англаш ва тушунишга интилни ва бу усулни кенг қўллади. Бу ижтимоий ҳаракат субъектининг маънавий оламида ўрганишда қадриятлар, ахлоқ, сиёсат, эстетик, диний қадриятларнинг ўрни катта эканлигини кўрсатди.

Шахс ўз ҳаракатида, ниятида қадриятларга асосланади. Бу эса инсон фаолияти ва хулқ-атворининг моҳияти ва мазмунини белгилайди. Социолог, философ ҳам қандайдир қадриятларга таянади. М.Вебернинг фикрича, қадриятлар ҳаётини бўлиб, инсоннинг онгли фаолияти билан боғлангандир. Ҳар қандай қадрият ижтимоий тарихий асосга эгадир.

М.Вебер ижтимоий фалсафада идеал типлар концепцияси (ғояси)ни ривожлантирди. Идеал тип назариясида идеал моделни яратди. Бу модел инсон учун фойдали бўлиб, унинг манфаатларини ифода қилади. Идеал типларда ахлоқий, сиёсий, диний ва бошқа қадриятлар асосий ўрин эгаллайди. Шунга мувофиқ кишиларнинг фаолияти ва ахлоқининг қоиди ва нормалари белгиланади. Идеал типларнинг ижтимоий ҳолати ҳокимият, шахслараро муносабат, индивидуал ва гуруҳ онглари ҳолатларига қараб белгиланади. Маънавий ва бошқа қадриятларнинг ўзаро алоқаси идеал типларни ижтимоий аҳамиятли ҳодисалар даражасига кўтаради, инсон хатти ҳаракатининг мақсадини белгилайди, уни фаолликка ундайди.

Тарихий жараёнда инсон ҳаракати тобора оқилона тус олади, инсон фаолияти рационаллашади. Инсон ҳаётини янгиликлар, ижтимоий ўзгаришлар

тобора кўпроқ кириб боради. Шунингдек, Вебер ҳуқуқий давлат ҳақидаги назариясида бу давлат фуқароларнинг муносабатларини рационаллаштиради, қонунга асосланади, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий нормаларга таянади, деган ғояни илгари сурди.

Ижтимоий фалсафа тарихий жараён характерига мос қарашларни илгари сурмоқда. Ижтимоий фалсафа йўналишлари кўпқиррали бўлганлиги сабабли тарихий жараённинг моҳияти ва унинг ҳаракатлантирувчи кучлари тўғрисида ҳам турлича қарашлар вужудга келди. Айрим назариётчилар тарихий қонунларнинг ўрни салмоқли эканлигини эътироф этадилар. Айримлари эса буни инкор этадилар.

Тарихнинг маъноси масаласидаги қарашлар ҳам бир хил эмас. Чунки тарихий жараён таҳлиliga турлича методлар асосида ёндашадилар. Шундай бўлиши табиийдир. Инсоният тарихи мураккаб ва хилма-хил реалликдан иборат бўлиб, унда турли кучлар ва омиллар амал қилади. Турли ижтимоий макон, ҳар хил маданият ва цивилизацияда турлича омиллар амал қилади.

Инсон тарихига ва ижтимоий ҳаётига географик муҳит, ишлаб чиқариш кучлари, техниканинг ривожланиш даражаси, мафкура, ахлоқ, кадрият, иқлим ва бошқалар ҳам таъсир кўрсатади. Улар бир-бири билан ўзаро боғлангандир. Тарихий ривожланиш қандай бўлишидан қатъи назар, у умумий объектив характерга эгадир. Инсоннинг ҳаётий фаолияти унинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини, манфаатларини қондиришга қаратилган жараёндир. У муайян қонуниятлар асосида рўй беради. Ижтимоий фалсафанинг вазифаси ана шу қонунларни холисона ўрганиш ва изоҳлашдир. Тарихий жараённинг объективлиги унинг яхлитлиги, бирлиги, ажралмаслиги ва бир бутунлигидадир. Тарих албатта кўпқиррали ва хилма хилдир, лекин у бир бутундир. Тарихий ривожланиш шароитига, вазиятга, муаммоларни ҳал этишга қараб турличадир. Лекин инсоният тарихи яхлит жаҳон тарихидир.

Халқлар тарихи жаҳон тарихи билан узвий боғлиқдир. Жаҳон интеграцияси объектив жараён бўлиб, у мураккаб ва зиддиятлидир. Унда қатнашадиган турли мамлакат ва халқлар ўз манфаатлари, мақсадлари, истакларини амалга оширишга ҳаракат қиладилар. Инсоният тарихининг зиддиятли характерга эга эканлиги унда объектив ва субъектив омилларнинг ўзаро таъсири мавжудлигидадир. Унинг яхлитлиги ва турли - туманлиги тарихий жараённинг бир хил ва тўғри чизиқли ривожланиш бўйлаб эмас, аксинча кўп вариантли характерга эга эканлигидадир.

Ижтимоий фалсафа ўз моҳияти билан жамият истиқболини илмий асосда кўра оладиган фандир. Унинг асосий вазифаси тарихий воқеаларни ва ижтимоий системанинг ривожланиш қонуниятлари ва йўналишлари (тенденциялари)нинг ҳал қилувчи омилларини аниқлашдир.

Ижтимоий фалсафа билишнинг турли-туман назарий моделларидан фойдаланади. Билиш объектига ҳар томонлама ёндашади. Тарихий жараёнга жаҳон тарихи нуқтаи назаридан ёндашади. Унда формацияли, цивилизацияли, кўп вариантли шакллар мавжуд. Шунингдек, циклли

ривожланиш жамиятнинг ривожланишида тарихий босқич ва ҳақозолар ўз ифодасини топади. Турли-туман ёндашув жамият ҳақида тўлиқ тасаввур беради. Ижтимоий фалсафа инсонга тарихнинг субъекти ва объекти сифатида қарайди. Инсоният тарихи турли-туманликдан иборатдир.

Миллий мустақиллик ижтимоий фанларни, айниқса, фалсафани бир ёқлама коммунистик мафкура зуғумларидан озод қилиб, унинг ҳар томонлама ривожланиши учун кенг йўл очди. Президент И. А. Каримовнинг «Тарихий хотирасиз келажак йўқ», «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» сингари асарларида ижтимоий фалсафа олдида турган энг муҳим масалалар кўрсатилди. Жамиятшунос файласуфларимизнинг эътибори энг долзарб муаммоларга жалб этилди.

XIX асрда Ғарбий Европа мамлакатлари ижтимоий-сиёсий ҳаётида 'рўй берган муҳим ўзгаришлар, табиий-шуносликда эришилган ютуқлар жамият тўғрисида яхлит ва бир бутун фалсафий таълимот яратишни, ижтимоий фалсафанинг шаклланишини тақазо этди. Ижтимоий фалсафанинг шаклланиши ва ривожланишида буюк файласуфлар: Гегель, Маркс, Г.Спенсер, М. Вебернинг асарлари муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Гегелнинг таълим беришича, ижтимоий структуранинг туб асосини маънавий маданият ташкил этади. Маънавий маданият ўз моҳиятига кўра объектив характерга эга бўлиб, унинг мавжудлиги ёки амал қилиши айрим индивидларнинг хоҳиш-иродасига боғлиқ эмасдир. Балки аксинча, ҳар бир индивид жамиятга хос бўлган маънавий маданият қадриятларини ўзлаштиради, маданият талабларига бўйсунди. Агар айрим кишилар ижтимоий шартланган маданий қадриятларни тушунмаса ва англамаса, маданий қадриятлар унга нисбатан ташқи мажбур қилувчи куч сифатида намоён бўлади.

Гегелнинг фикрича, маънавий маданият «жаҳоний ақл» («мутлак рух») муқаррар ва тўхтовсиз равишда амал қилади.

Гегель фақат маънавий маданиятгина жамиятнинг бир бутун система сифатида ривожланиши учун имкон беради, деб ҳисоблади. У айниқса ўзига замондош бўлган Ғарбий Европа маданиятига алоҳида эътибор берди. У ана шу маданиятнинг кенг ёйилиши, барча қитъа ва мамлакатларнинг жипслашувига, жаҳон ҳамжамиятининг қарор топишига олиб келади, деб таъкидлади.

Карл Маркс ижтимоий ҳаётнинг фундаментал асосини иқтисодий муносабатларда кўрди. У ижтимоий ҳаёт реалликларидан келиб чиқди: саноат ишлаб чиқаришининг ривожланиши билан инсон табиати фаол ўзлаштирувчи ва ўзгартирувчи куч сифатида намоён бўлди. Саноат тараққиёти ишлаб чиқаришнинг кенг тармоқларини вужудга келтирди.

Ишлаб чиқариш ривожлана бошлади; иқтисодий муносабатлар ижтимоий ҳаётнинг зарур соҳаларидан бири бўлиб қолди. Маркс инглиз иқтисодчилари: А.Смит ва Д. Рикардонинг «иқтисодий инсон» ғоясини бир ёқлама ривожлантирди. Инсон ҳамиша иқтисодий манфаат, фойдани

кўзлар экан, барча ижтимоий муносабатлар асосида иқтисодий муносабат ҳал қилувчи роль ўйнайди, деб ҳисоблади.

Бироқ иқтисодий муносабатлар автоматик равишда ўз-ўзидан амал қилмайди, ҳар қандай иқтисодий тараққиёт асосида илм-маърифат, маънавий маданият ётади. Жамият моддий ҳаётнинг асосини ташкил этса ҳам, унинг нормал ишлаши учун маънавий салоҳият, билим, иймон-эътиқод ва ҳақозо зарурдир.

Жамият ҳаётининг фундаментал асосини нима ташкил этади? деган масала ижтимоий фалсафада ҳамиша муҳим ўрин эгаллаб келди. Мамлакатимизда маънавият, илм-фан ва маданиятни ривожлантириш давлат сиёсатининг устивор йўналишига айланган ҳозирги шароитда юксак маънавиятнинг жамият ҳаётидаги ўрни ва ролини янгича тушуниш муҳим аҳамиятга эгадир.

Буюк француз мутафаккири Огюст Конт (1798-1856) жамият тўғрисидаги илмий назарияга, позитив фалсафа ва социологияга асос солди. У биринчи бўлиб метафизик фалсафани кескин танқид қилди: реал ижтимоий ҳаётдан ажралиб қолган метафизик фалсафий таълимотлар ўрнига кишилар учун фойдали ва аҳамиятли бўлган жамият тўғрисидаги позитив фан яратишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди.

О.Конт жамият тўғрисидаги янги фанни «позитив фалсафа» деб атаган бўлса ҳам, унинг қарашларида ижтимоий фалсафа ва социология бири-бирдан ажралмаган эди (дастлабки қадам сифатида шундай бўлиши табиий эди).

Контнинг фикрича, жамият индивидларнинг оддий мажмуидан иборат эмас: «ижтимоий атомлар» ҳам эмас, балки ривожланган индивидлар уюшмасидир. Ижтимоий субъектларнинг ўзаро алоқадорлигидир.

Контнинг таъкидлашича, жамият вужудга келиши ва ривожланишига кўра яхлит ижтимоий организм бўлиб, у субъектлар (индивид, табақа, синф)нинг ривожланишига боғлиқдир. Конт ижтимоий фалсафага «ижтимоий статика» тушунчасини олиб кирди. Унинг ёрдамида жамият структурасини тавсифлади. Ижтимоий фалсафа тушунчаларини ривожлантирди. У «Позитив фалсафа курси», «Позитив сиёсат системаси» ва бошқа асарларида фалсафа ва социологияни позитив фан деб атади. Бу фанлар илмий далиллар ва илмий кузатишларга асосланади. Конт фалсафа йўналишида янги оқимга - позитивизмга асос солди.

Контнинг позитив ижтимоий фалсафасида жамият ривожланишининг бош негизи ва унинг қонуний характерга эга эканлиги муаммоси муҳим ўрин тутди. Конт инсониятнинг интеллектуал эволюциясини «уч босқич қонуни» орқали тушунтиришга ҳаракат қилди. Бу қонунга мувофиқ инсониятни билиш фаолияти унинг ижтимоий онги бутун инсоният тарихи ўз тараққиётида қуйидаги уч босқични: а) теологик-филохий ривожланиш; б) метафизик босқич; в) позитив юксалиш босқичларини кечиради.

Теологик ривожланишда диний-мифологик онг устун эди. Теологик онг кишининг ташки оламга ўз муносабатларини белгилаши, ахлоқ

нормаларини шакллантиришлари, кундалик муаммоларни ҳал этишларига имкон берган.

Метофизик онг босқичида кишилар диний тасаввурларга эмас, балки фалсафий тушунчаларга асосланадилар. Тушунчалар эса инсон ҳаётининг реал жараёнларини акс этиради, реал ҳаётдан келиб чиқади. Лекин бу босқичда кишиларнинг билими анча паст бўлган. Метофизик метод теологик қарашнинг мавқеини пасайтирган.

Инсон онгининг позитив босқичида кишилар оламни билиш ва илмий кузатишлар асосида олиб борадилар. Бу даврда теологик (диний-мифологик) қараш ва метафизик мавҳум қарашлар ўз аҳамиятини йўқотиб, оламни билишда илмий тушунча ва қонунларга таянишнинг аҳамияти кучаяди. Ривожланиш қонуниятларини билиш, табиий қонунларнинг аввалдан кўриш, сезиш, ўрганишнинг аҳамияти ортйб борди.

Конт жамият тўғрисидаги фаннинг ривожланиш муаммоларини биология ва астрономия қонунлари билан боғлашга ва ҳал этишга ҳаракат қилди. Ҳатто жамиятнинг ривожланишига иқлим ва аҳолининг ирқий тузулиши таъсир этади, деб ҳисоблади. Контнинг фикрича, жамият ривожланишининг асосий омили инсониятнинг интеллектуал эволюциясидир.

Фан инсон интеллектуал эволюциясининг олий типи, юқори босқичидир. Жамиятнинг ривожланиши қонуний ва прогрессив жараёндир. Ривожланиш жараёнида ижтимоий меҳнат тақсимооти муҳим ижобий роль ўйнайди.

Конт «Позитив сиёсат системаси» асарида кишиларнинг сиёсий фаолиятига алоҳида эътибор берди. Цивилизация тараққиётида инсоният узлуксиз равишда жисмоний, ахлоқий, ақлий ва сиёсий жиҳатдан ривожланади[^] Бу эса инсониятнинг интеллектуал эволюцияси асосида содир бўлади. Конт ўз таълимотида жамият ривожланишида гармония(уйғунлик) муаммосини ҳал этишга, жамият барқарорлигига эришиш йўллари кўрсатишга ҳаракат қилди.

Конт жамият гармонияси деганда ижтимоий системанинг қисмлари ва бўлақлари ичидаги маънавий, сиёсий, иқтисодий биологик томонларнинг уйғунлашувини назарда тутди. Жамият гармонияси ҳар хил шахслар ва ижтимоий қатламларнинг манфаатларини уйғунлаштириш ва мослаштиришдан иборатдир.

Сиёсий ҳокимият сиёсатчилар ва ижтимоий субъектларнинг манфаатларини адолатли равишда мослаштириши лозим.

Конт фикрича, жамият гармонияси ва барқарорликнинг муҳим шarti жамиятда табақалар, халқ ва шахснинг нормал яшаш имкониятидир. Жамият гармонияси ва барқарорлиги фақат фан ёрдамида ҳал этилади. Фан жамиятдаги барча қисм ва уюшмалар ўртасидаги муносабатлар механизмини яратади, ижтимоий қатлам ва шахслараро манфаатларни мувофиқлаштиради.

О.Контнинг ижтимоий фалсафага оид қарашлари ҳозирги давр учун ҳам аҳамиятлидир. У жамиятга яхлит ижтимоий система сифатида қаради. Жамият ривожланишининг қонуниятли ва прогрессив характерга эга

эканлигини кўрсатди. Бу жараёнда[^] меҳнат тақсимотининг ривожланиши, кишиларнинг сиёсий фаоллиги, фан ва маънавий маданиятнинг катта роль ўйнашини алоҳида таъкидлади.

Конт томонидан илгари сурилган жамиятнинг гармонияли ривожланиши, ижтимоий барқарорлик омиллари ва ижтимоий субъектлар манфаатларини мослаштириш зарурлиги тўғрисидаги ғоялар бугун кун учун ҳам аҳамиятлидир.

Контнинг позитив таълимотида фалсафа, табиий ва ижтимоий фанларнинг далилларида кенг фойдаланиш, жамиятга ижтимоий организм деб қараш етакчи ўринни эгаллади.

Ижтимоийфалсафий таълимот яратишга инглиз олими ва файласуфи Герберт Спенсер (1820-1903) муносиб ҳисса қўшди. У «Синтетик фалсафа» асарида табиий ва ижтимоий ҳодисаларни синтетик асосда талқин этди. Спенсер яна «Бошланғич асослар», «Илмий-сиёсий ва фалсафий тажрибалар» каби асарларида жамиятнинг органик назариясини яратди.

Унда жамият ривожланишида биологик ва ижтимоийлик томонларнинг ўзаро таъсирини кўрсатди. Жамиятга биологик ва ижтимоий омилларнинг яхлит бирлиги сифатида қаради. Жамиятни ижтимоий-табиий бирлик сифатида таърифлади.

Г.Спенсер эволюция муаммосини ўзига хос тарзда ҳал этди, эволюцияга хос қуйидаги муҳим белгиларни кўрсатди:

- а) оддийдан мураккабга ўтиш (интеграция);
- б) бир хилликдан кўп хилликка ўтиш(дифференциация);
- в) беқарорликдан барқарорликка ўтиш.

Ижтимоийэволюция нима? Ижтимоийэволюция жамият ривожланишининг прогрессив усули, ижтимоий институтлар фаолиятининг мураккаблашув ва такомиллашув сари йўналишидир. Ижтимоийэволюция инсонлар эҳтиёжи билан шартланган объектив жараёндир. Ижтимоийэволюция инсонлар фаолиятини ва ҳар хил ижтимоий институтларнинг аҳамиятини оширади, шунингдек, у индивидларни ҳам ҳисобга олиши зарур.

Ижтимоийэволюция кишиларнинг турли-туман авлодлари томонидан амалга оширилади. Натижада жамиятнинг кўпгина функциялари, ҳажми, турли-туманлиги, муайянлиги ва мураккаблиги ўзгаради, кенгаяди ва ривожланади.

Г.Спенсер ҳам О.Конт сингари жамиятга мувозанат, гармония ва барқарорлик зарурлигини таъкидлади. Ижтимоиймувозанат деганда кишилар хатти-ҳаракатининг мослашувини, улар манфаатларининг уйғунлашувини, ижтимоий гуруҳ ва институтлар ҳаракатида муросасозлик, ўзаро келишувлар бўлишини назарда тутди. Ижтимоиймувозанат кишилар ва ижтимоий институтларнинг ўзаро алоқаларининг тенглиги шароитида амал қилади. Бу омил ижтимоий барқарорликни вужудга келтиради.

Спенсернинг фикрича, жамиятнинг инқирозга юз тутиши ижтимоий мувозанат, гармония ва ижтимоий барқарорликни истисно этади. Жамиятнинг инқироzi (таназзули) Спенсернинг фикрича, давлат институтлари фаолиятининг самарасизлиги туфайли вужудга келади.

Ҳокимият, армия, ташкилот институтларнинг яроқсизлиги ҳам инқирозни янада кучайтиради. Омма харакатига айрим шахслар, сиёсатчилар халакит берадилар, харакатларнинг бирлашиши бузулади, марказдан қочиш тенденцияси кучаяди. Тартибсизлик саноат ва савдо ташкилотларининг фаолиятини издан чиқаради. (қ.:Спенсер Г. «Система синтетической философии».М.1998. С. 314)

Спенсернинг таълимоти ҳозирги шароитда катта аҳамиятга эгадир. СССР парчалангандан сўнг вужудга келган мустақил республикалардаги харакатлар бу ғоянинг ҳаётий эканлигини тасдиқламоқда. Позитивизм фалсафаси асосчилари О. Конт ва Г. Спенсернинг жамиятдаги гармония ва мувозанат ижтимоий барқарорликнинг асосидир, деган ғояси ғоятда қимматлидир. Позитивизм ижтимоий ҳаётнинг турли ҳодисаларини, айниқса, турли-туман ижтимоий институтлар структураси ва барқарорлигини таҳлил қилишга алоҳида эътибор берди. Натижада ижтимоий фалсафий тафаккурда структурали функционал таҳлил оқими вужудга келди. Унга Америкалик файласуфлар: Т.Парсонс (1902-1979) Р.Мертон (1910) асос солдилар.

Структурали функционал таҳлилда асосий эътиборни ижтимоий система барқарорлигига, унинг нормал яшашига қаратилди. Бу назария тарафдорларининг фикрича, жамият ўзгаради, инқирозга учрайди, ҳар хил ижтимоий ташкилотларнинг функциялари ўзгариб туради.

Бу оқим ижтимоий системадаги функционал томонларнинг пайдо бўлишини, адаптация (мослашув, кўникиш) ва мақсадга эришиш, интеграция бирлашув, кўшилиш, структурани қайта ташкил этиш, ижтимоий кескинликни юмшатиш йўллариини ўрганади. Ижтимоийгармония ижтимоий келишувга қарама-қарши бўлган муаммоларни ўрганади. Ижтимоийсистемани бузишга, инқирозга олиб келадиган ҳар қандай ҳолатларни таҳлил этади.

Дарендорфнинг фикрича, ижтимоий конфликтлар:

а) ижтимоий системадаги мувозанат ҳолатининг бузилишини ва шу жараёнда ривожланишнинг рўй беришини англатади.

б) чунки конфликтлар бўлмаса, жамият инқирозга юз тутлади.

Ижтимоий фалсафа тарихий жараён характерига мос равишда янгича қарашларни илгари сурди. Таниқли немис файласуфи Макс Вебер (1869-1920) ижтимоий фалсафа ривожига салмоқли ҳисса қўшди. У ижтимоий фалсафа ва социологияга оид илмий манбаларни чуқур ўрганди.

Макс Вебер ўзининг «Протестантлик ахлоқи ва капитализм руҳи», «Хўжалик ва жамият», «Социал-илмий ва ижтимоий-сиёсий билишнинг объективлиги», «Тушуниш социологиясининг айрим котегориялари тўғрисида»ва бошқа асарларида ижтимоий фалсафа муаммоларини ҳал этишга харакат қилади.

М.Вебер ижтимоий фалсафани назарий социология деб таърифлади: ижтимоий фалсафа кишилар фаолиятини ва хулқ-атворини ўрганиши керак. Жамият айрим индивидлардан ёки ижтимоий группалардан иборат бўлиши мумкин. Улар инсон фаолиятининг дастлабки уюшмаларидир. Шунга мувофиқ ижтимоий фалсафанинг муҳим масаласи ижтимоий харакатларни

ўрганишдир. Ижтимоий ҳаракат, М.Вебернинг фикрича, кишиларнинг онгли, англаган ўзаро муносабатлари системаси, ўзаро бир-бирига таъсирдир. Инсон ҳаракати унинг бошқа кишиларнинг ҳаракатига нисбатан жавобдир. Ижтимоий ҳаракатдаги мотивларни, кадриятларни ҳисобга олиш керак. Ижтимоий ҳаракат субъектининг маънавий дунёсини, кадриятли йўналишини тушунмоқ зарур. Ҳаракат маъносини таҳлил қилиш, сезиш, тушунувчан социологияни вужудга келтирди.

Тушуниш социологиясида субъектнинг ижтимоий ҳаракати ва ички дунёси мантиқий фикрлар, тушунча ва ҳиссиёт психологияси орқали очиб берилади.

М.Вебер социологик жараёнларни илмий даражада англаш ва тушунишга интилди ва бу усулни кенг қўллади. Бу ижтимоий ҳаракат субъектининг маънавий оламини ўрганишда кадриятлар, ахлоқ, сиёсат, эстетик, диний кадриятларнинг ўрни катта эканлигини кўрсатди.

Шахс ўз ҳаракатида, ниятида кадриятларга асосланади. Бу эса инсон фаолияти ва хулқ-атворининг моҳияти ва мазмунини белгилайди. Социолог, философ ҳам қандайдир кадриятларга таянади. М.Вебернинг фикрича, кадриятлар ҳаётини бўлиб, инсоннинг онгли фаолияти билан боғлангандир. Ҳар қандай кадрият ижтимоий тарихий асосга эгадир.

М.Вебер ижтимоий фалсафада идеал типлар концепцияси (ғояси)ни ривожлантирди. Идеал тип назариясида идеал моделни яратди. Бу модел инсон учун фойдали бўлиб, унинг манфаатларини ифода қилади. Идеал типларда ахлоқий, сиёсий, диний ва бошқа кадриятлар асосий ўрин эгаллайди. Шунга мувофиқ кишиларнинг фаолияти ва ахлоқининг қоиди ва нормалари белгиланади. Идеал типларнинг ижтимоий ҳолати ҳокимият, шахслараро муносабат, индивидуал ва гуруҳ онглари ҳолатларига қараб белгиланади. Маънавий ва бошқа кадриятларнинг ўзаро алоқаси идеал типларни ижтимоий аҳамиятли ҳодисалар даражасига кўтаради, инсон хатти ҳаракатининг мақсадини белгилайди, уни фаолликка ундайди.

Тарихий жараёнда инсон ҳаракати тобора оқилона тус олади, инсон фаолияти рационаллашади. Инсон ҳаётини янгиликлар, ижтимоий ўзгаришлар тобора кўпроқ кириб боради. Шунингдек, Вебер ҳуқуқий давлат ҳақидаги назариясида бу давлат фуқароларнинг муносабатларини рационаллаштиради, қонунга асосланади, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий нормаларга таянади, деган ғояни илгари сурди.

Ижтимоий фалсафа тарихий жараён характерига мос қарашларни илгари сурмоқда. Ижтимоий фалсафа йўналишлари кўпқиррали бўлганлиги сабабли тарихий жараённинг моҳияти ва унинг ҳаракатлантирувчи кучлари тўғрисида ҳам турлича қарашлар вужудга келди. Айрим назариячилар тарихий қонунларнинг ўрни салмоқли эканлигини эътироф этадилар. Айримлари эса буни инкор этадилар.

Тарихнинг маъноси масаласидаги қарашлар ҳам бир хил эмас. Чунки тарихий жараён таҳлилига турлича методлар асосида ёндашадилар. Шундай бўлиши табиийдир. Инсоният тарихи мураккаб ва хилма-хил реалликдан иборат бўлиб, унда турли кучлар ва омиллар амал қилади.

Турли ижтимоий макон, ҳар хил маданият ва цивилизацияда турлича омиллар амал қилади.

Инсон тарихига ва ижтимоий ҳаётига географик муҳит, ишлаб чиқариш кучлари, техниканинг ривожланиш даражаси, мафкура, ахлоқ, кадрият, иқлим ва бошқалар ҳам таъсир кўрсатади. Улар бир-бири билан ўзаро боғлангандир. Тарихий ривожланиш қандай бўлишидан қатъи назар, у умумий объектив характерга эгадир. Инсоннинг ҳаётининг фаолияти унинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини, манфаатларини қондиришга қаратилган жараёндир. У муайян қонуниятлар асосида рўй беради. Ижтимоий фалсафанинг вазифаси ана шу қонунларни холисона ўрганиш ва изоҳлашдир. Тарихий жараённинг объективлиги унинг яхлитлиги, бирлиги, ажралмаслиги ва бир бутунлигидадир. Тарих албатта кўпқиррали ва хилма хилдир, лекин у бир бутундир. Тарихий ривожланиш шароитига, вазиятга, муаммоларни ҳал этишга қараб турличадир. Лекин инсоният тарихи яхлит жаҳон тарихидир.

Халқлар тарихи жаҳон тарихи билан узвий боғлиқдир. Жаҳон интеграцияси объектив жараён бўлиб, у мураккаб ва зиддиятлидир. Унда қатнашадиган турли мамлакат ва халқлар ўз манфаатлари, мақсадлари, истакларини амалга оширишга ҳаракат қиладилар. Инсоният тарихининг зиддиятли характерга эга эканлиги унда объектив ва субъектив омилларнинг ўзаро таъсири мавжудлигидадир. Унинг яхлитлиги ва турли - туманлиги тарихий жараённинг бир хил ва тўғри чизиқли ривожланиш бўйлаб эмас, аксинча кўп вариантли характерга эга эканлигидадир.

Ижтимоий фалсафа ўз моҳияти билан жамият истиқболини илмий асосда кўра оладиган фандир. Унинг асосий вазифаси тарихий воқеаларни ва ижтимоий системанинг ривожланиш қонуниятлари ва йўналишлари (тенденциялари)нинг ҳал қилувчи омилларини аниқлашдир.

Ижтимоий фалсафа билишнинг турли-туман назарий моделларидан фойдаланади. Билиш объектига ҳар томонлама ёндашади. Тарихий жараёнга жаҳон тарихи нуқтаи назаридан ёндашади. Унда формацияли, цивилизацияли, кўп вариантли шакллар мавжуд. Шунингдек, цикли ривожланиш жамиятнинг ривожланишида тарихий босқич ва ҳақозолар ўз ифодасини топади. Турли-туман ёндашув жамият ҳақида тўлиқ тасаввур беради. Ижтимоий фалсафа инсонга тарихнинг субъекти ва объекти сифатида қарайди. Инсоният тарихи турли-туманликдан иборатдир.

Миллий мустақиллик ижтимоий фанларни, айниқса, фалсафани бир ёқлама коммунистик мафкура зуғумларидан озод қилиб, унинг ҳар томонлама ривожланиши учун кенг йўл очди. Президент И. А. Каримовнинг «Тарихий хотирасиз келажак йўқ», «Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» сингари асарларида ижтимоий фалсафа олдида турган энг муҳим масалалар кўрсатилди. Жамиятшунос файласуфларимизнинг эътибори энг долзарб муаммоларга жалб этилди.

Таянч тушунчалар

Позитивизм, неопозитивизм, марксизм, большевизм, социология, социологик оқимлар.

Назорат учун саволлар:

1. Фалсафа ва ижтимоий фалсафа, улар орасидаги алоқадорликни қандай тушунасиз.
2. Ижтимоий фалсафий билимлар қайси даврдан шакллана бошлаган?
3. Ижтимоий фалсафанинг тарихий босқичлари.
4. Ижтимоий фалсафанинг алоҳида фан сифатида шаклланиши.
5. XX асрдаги ижтимоий-фалсафий қарашлар.
6. Президент И.А.Каримов асарларида ижтимоий-фалсафий муаммолар.

Адабиётлар

1. С.Э.Крапивенский. Социальная философия. – Москва, «ВЛАДОС», 1998 йил, 17-38 бет.
2. В.С.Барулин «Социальная философия», ФАИР-ПРЕСС, 1999 йил, 4-22 бетлар.
3. Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар. I қисм.- Т., 2004 йил.
4. Фалсафа. Ўқув кўлланма. – Т., «Шарқ», 1999 йил, 268-276 бетлар.
5. Ғарб фалсафаси. – Т., «Шарқ», 2004 йил, 565-574, 579-580, 632-635 бетлар.
6. Falsafa. М.Аҳмедова таҳрири астида. – Т., 2006 й., 371-374 бетлар.
7. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. -Т.: Ўзбекистон, 1997.-228 б.
8. Фалсафа асослари. Назаров Қ. таҳрири астида. -Т.: Шарқ, 2005.- 249 б.
9. Фалсафа қомусий луғат. Назаров Қ. таҳрири астида. -Т.: Шарқ, 2004. -

3-МАВЗУ ИЖТИМОЙ ФАЛСАФАНИНГ АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАРИ ВА КАТЕГОРИЯЛАРИ

1. Ижтимоий фалсафанинг асосий тушунча ва категорияларининг ижтимоий ҳодиса ва жараёнларни билишдаги ўрни.
2. Ижтимоий фалсафий таълимот тарихида ижтимоий фалсафа категориялари диалектикаси.
3. Фалсафа фанининг ўзига хос тушунчалари ва категориялари.
4. Ижтимоий фалсафа фанининг категория ва қонунлар тизими

Ижтимоий фалсафа фанининг яхлит илмий тизимини яратиш долзарб илмий муаммолардан бири ҳисобланади. Бу йўналишда муайян илмий изланишлар олиб борилаётган бўлсада, уларни талаб даражасида деб бўлмайди. Ижтимоий ҳаётда турли воқеа ва ҳодисалар жараёнлар муайян қонунлар асосида ва ижтимоий-фалсафий категорияларнинг ўзаро алоқаси сифатида содир бўлади. Ижтимоий фалсафа фанининг асосий тушунча ва категориялари ижтимоий ҳодиса ва жараёнларни билишда муҳим методологик вазифани бажаради.

Марказий Осиё ижтимоий фалсафий таълимоти тарихида зардуштийлик таълимоти алоҳида ўрин эгаллайди. Бу таълимотнинг ижтимоий фалсафий, диний ғоялари ва асосий ижтимоий-фалсафий тушунча ҳамда категориялари зардуштийликнинг муқаддас китоби «Авесто»да ўз ифодасини топган. Ижтимоий-фалсафий категориялар тизимининг асоси сифатида икки бошланғич тушунча Ахура Мазда ва Ахримандир. Мазкур зардушт фалсафасининг бошланғич тамойили бўлиб, ижтимоий ҳаётда қўйидаги категорияларнинг диалектикаси сифатида намоён бўлади. Булар яхшилик ва ёмонлик, ҳақиқат ва ёлғондир. Гарчанд буларнинг барчаси бир томондан яратувчанлик эзгуликка яхшиликка асосланган ва иккинчи томондан ижтимоий борлик учун зарарли, бузғунчи ғоялар бўлса, улар ягона оламнинг тенг ҳуқуқли маҳсулидирлар. Зулмат ва нур ўртасидаги кураш ижтимоий ҳаётда ҳақиқат ва эзгулик, яхшиликни, қабоҳат, ёмонлик, ёлғончилик ва бебурдлик билан кураш сифатида намоён бўлади. Зардуштийлик диний фалсафий таълимотида юқорида қайд этилган асосий тушунча категориялар ва тамойиллардан ташқари хар хил сиғиниш, эътиқод, сеҳрли формулалар, сув ва оташга мурожаат, ёвуз рухлардан муҳофазаланиш воситалари ва усуллари ҳам акс этади. «Авесто»даги марказий ғоялардан бири эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал ҳақидаги таълимот умумфалсафий характерга эга бўлганлиги билан бу учлик моҳият эътиборига кўра, ижтимоий ҳолат, ҳаракат ва эҳтироснинг турли хил ижтимоий ҳодисаларда намоён бўлишидир. Универсал субстанция бўлган оташ ҳақидаги фалсафий ғоянинг замирида эса оловнинг кишиларга яхшилик, нур ва фаровонлик олиб келувчи буюк умумий куч эканлиги ётади. Унга интилиб яшамоқ инсон «мен»ини, социумни такомиленинг олий шаклига етказиш имконини беради

«Категория» истелоси фалсафа фанининг таркибий қисми сифатида илк бор Аристотель томонидан қўлланилади, у ўзининг «Категориялар

хақида» номли рисоласида қуйидаги категорияларни қайд этади: субстанция, микдор, макон, вақт, сифат, муносабат, жойлашувдир.

Аристотелнинг фикрича, ижтимоий фалсафий категорияларининг такомилли ижтимоий тараққиётнинг реал воқеяликда намоён бўлишидир. У «Иккинчи аналитика» асарида моҳиятдан ташқари барча категориялар субстанциянинг шарпасигина холос, эканлигини таъкидлайди.

Фаробийнинг ижтимоий-фалсафий қарашларида ижтимоий ҳаёт ҳақидаги фаннинг предмети ва вазифалари, ижтимоий гуруҳларнинг келиб чиқиши, таркиби ва турлари, шунингдек жамият шакллари, шаҳар-давлат, (Ал-мадина) давлат бошқарувининг хусусиятлари масалалари атрофлича таҳлил этилади. Бундан ташқари фозил шаҳар тушунчаси социаль модель сифатида бошқа бир қатор ижтимоий-фалсафий тушунчалар билан боғлиқ бўлади. Масалан: Донишманд-бошқарувчи, эзгулик, яхшиликка етакловчи ғоя ва бошқалар. Булар эса, Фаробий таълимотига кўра, жамиятни яхлитлигини, унинг барқарор идеал жамият томон ривожланишини таъминлайди. Фаробий бу ижтимоий ҳолатни соғлом кишининг организмига қиёслайди. Фаробий ижтимоий-фалсафий тушунчалар тизимини яратди. Мазкур тизимда умумий фаровонлик масаласи марказий ўриндан бирини эгаллайди. Ақл ва юксак ахлоқий нормалар фаровон ижтимоий ҳаётнинг маънавий маданият такомилининг субстанционал асоси бўлиб хизмат қилади.

Марказий Осиё ижтимоий-фалсафий таълимотида ижтимоий тараққиётда гармония тушунчасига ҳам кенг ўрин берилади. Таъкидлаш лозимки, ижтимоий фалсафа категорияларининг тизими етарли ўрганилган эмас. Ваҳоланки, мазкур тизимсиз жамият ҳақидаги ижтимоий-назарий ғояларини билиш ва улардан ижтимоий амалиётда фойдаланиш мумкин эмас.

Тарихий тараққиётнинг ҳар бир босқичи ижтимоий фалсафанинг категориал аппаратини бойитиб бормоқда, ривожлантирмоқда. Категориялар тизимини ривожланиши ва такомилли икки йўналишда амалга ошади. Биринчидан, ижтимоий амалиёт эҳтиёжларидан келиб чиқиб, ижтимоий фалсафа категориялари шаклланади ва ривожланади. Бу жараёни категорияларни интенсив ривожланиш жараёни дейиш мумкин. Иккинчидан, мавжуд тушунча ва категориялар жамият тараққиёти жараёнида уларнинг мазмун ва моҳияти бойиб, уларнинг таъсир доираси янада кенгайиб боради, яъни экстенсив ривожланиш характериға эга бўлади.

Бундан ташқари ижтимоий фалсафанинг категориал аппаратининг такомиллини қуйидаги йўналишларда кўриш мумкин. Масалан, жамиятнинг маънавий ҳаётини оладиган бўлсак, унда мазкур тизимға жуда кўплаб асосий тушунча ва категорияларни киритиш мумкин. Жумладан, маънавият, руҳият, информация, ижтимоий муносабатлар, ахлоқ, дин, фалсафа, социал психология, мафкура, фан ва бошқалар шулар жумласидандир. Математика фанини интеграл ва дифференциал, математик модел, натурал сон, мавхум сон, комплекс сон, эҳтимоллик назарияси, формула, теорема ва ҳақозо тушунчаларсиз тасаввур этиб бўлмайди, худди шундай, астраномия фанини коинот, космос, планета, галактика, метagalactica, планеталар тизими,

макон, замон, харакат, тезлик, чексизлик, узлуксизлик, узлуклилик ва ҳақозолар. Ёхуд физика фани масса, оғирлик, атом, ядро, магнетизм, лазер энергия ва хоказоларсиз мавжуд бўла олмайди.

Ижтимоий фалсафа жамиятга ўз-ўзидан ташкилланувчи, узлуксиз тараққий этиб борувчи ижтимоий организм сифатида қарайди. Айни чоғда маълум тарихий даврларда баъзи жамиятлар ва цивилизациялар таназзули сабабларини ҳам таҳлил этиб, тарихий хотирани шакллантиради.

Маълумки, ҳар бир фан оламнинг бирон-бир кўринишига дахлдор қонуниятларни очишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Ижтимоий фалсафа жамият ҳаёти ва тараққиёти ижтимоий қонунларини очиб беради.

Ҳар бир фаннинг мазмуни унинг таянч тушунчалари, терминларида ифодаланганидек, ижтимоий фалсафанинг ўз тушунчалари - категориялари мавжуд.

Ижтимоий фалсафанинг таянч тушунчалари ва категориялари деганда «жамият», «инсон», «ижтимоий борлик», «ижтимоий онг», «ижтимоий муносабат», «ижтимоий ишлаб чиқариш», «ижтимоий жараён», «маданият», «маънавият», «қадрият», «объектив шарт-шароит», «цивилизация», «субъектив омиллар», «манфаат», «эҳтиёж», «шахс», «оила», «тадрижий ривожланиш», «иктисодий ҳаёт», «ижтимоий-сиёсий ҳаёт» кабилар назарда тутилади.

Ижтимоий фалсафа жамият ҳаётида муҳим ўрин тутди. Бу нарса унинг функцияларида намоён бўлади.

1. Ижтимоий фалсафанинг дунёқарашлилик функцияси. Ижтимоий фалсафа худди фалсафа каби инсоннинг жамият ҳақидаги илмий дунёқарашини шакллантиради. Албатта инсон дунёқарашини шакллантиришда барча билим соҳалари қатнашади. Лекин ижтимоий фалсафа яхлит таълимот сифатида инсонда жамият, инсоннинг жамиятдаги ўрни ҳақидаги билимларининг шаклланишига ёрдам беради, унга жамиятда рўй берадиган турли ижтимоий жараёнларга ўз онгли муносабатини шакллантиришга хизмат қилади.

2. Ижтимоий фалсафанинг методологик функцияси. Ижтимоий фалсафа жамият тизими ва ривожланишидаги умумийлик ва айримлик ўртасидаги ечимни топиш, ижтимоий ҳаёт соҳаларининг ўрнини кўрсатиб бериш, инсон борлиғи ва моҳиятини ёритиш, инсоният тарихининг моҳиятини тушунтириб бериш билан бошқа ижтимоий фанлар учун ўзига хос методологик асос вазифасини бажаради. Ижтимоий фалсафанинг методологик функцияси деганда, ижтимоий фалсафанинг жамиятни илмий англаш методлар ҳақидаги фан эканлиги назарда тутилади. Фалсафа тарихида оламни, шу жумладан жамият ва инсонни билишнинг 2 асосий методи шаклланган. Булар: диалектика ва метафизика. Ижтимоий ҳаётни ўрганишда диалектика ва метафизиканинг ўзига хос ўрни бор.

- агар диалектика ижтимоий ҳаёт ходисаларини ўрганишда, улар орасидаги энг умумий универсал алоқадорликларга эътибор беришни тақоза этса, метафизика жамиятнинг ҳар бир таркибий қисмини алоҳида ҳолатда олиб ўрганади.

- агар диалектика ижтимоий ҳаёт ва инсонни пастдан юқорига, соддадан мураккабга қараб бораётган жараён сифатида ўрганишда тараққиёт тамойилидан келиб чиқса, метафизика эса тараққиётни фақат миқдорий ўзгаришлар сифатида талқин этади.

- агар диалектика оламнинг барча кўринишлари каби жамият ва инсон оламининг моҳиятида ҳам зиддиятлар амал қилади, зиддиятларнинг бирлиги ва мутаносиблиги жамият ва инсон мавжудлигида намоён бўлади, айтилиши вақтда зиддиятлар орасидаги муносабат тараққиётга олиб боради, деб билса, метафизика жамиятдаги зиддиятлар, уларнинг ўзининг қарама-қарши томонига оғиб кетиши эътибордан соқит қилади.

Ижтимоий ҳаётга илмий муносабатларни қарор топтиришда синергетика методининг ҳам ўзига хос ўрни бор. Бу метод йўқлик (хаос)дан қандай қилиб одам пайдо бўлгани ва жамият ўзидан-ўзи шаклланишини англаб олишга аниқлик киритади. Бунда табиат ва жамиятда бифуркация ҳодисаси борлиги назарда тутилади. Унга кўра, тасодифлар ўзидан-ўзи йиғилиб, муайян миқдорий параметрлар чегарасида қонуний алоқадорликларнинг шаклланишига сабаб бўлади. Жамият ривожини ва таназзулида инсон омили муҳим роль ўйнашини назарга олсак, синергетика методи тамойилларига тегишли «амал қилиш, бифуркация» ҳодисасини назарда тутиш бағоят муҳимдир.

3. Ижтимоий фалсафанинг инсонпарварлик функцияси. У комил ва баркамол инсонни шакллантиришга хизмат қилади. Энг қадимий даврлардан фалсафани инсон, унинг моҳияти, кадр-қиммати масалалари қизиқтириб келган. Аслида фалсафа инсон ҳаётининг маънисини ўйлашдан бошланган. Ижтимоий фалсафа «Одам ва олам» муаммосини ҳал қилишга ёрдам беради.

И.Кант ўзини «Соф ақл танқиди» асарида фалсафий билимларнинг моҳияти 3 саволда ифода топган, деб ҳисоблайди. Булар:

- Мен нимани била оламан?

- Мен нима қилишим керак?

- Нимага умид қилишим, ишонишим керак? Инсоният барча даврларда уларга жавоб топишга интиланган.

4. Ижтимоий фалсафанинг башорат функцияси. Ижтимоий фалсафа ижтимоий жараёнларни илмий бошқаришда муҳим аҳамият касб этади. Бу йўлда ижтимоий тараққиёт қонунларидан келиб чиқиб, ижтимоий жараёнлар тенденцияси (майли) ва истиқболлини, келажакни англаш, илмий башорат қилиш имконини беради.

5. Ижтимоий фалсафа инсонпарварлик функциясини бажаради. Унинг гуманистик функцияси инсоннинг тарбиялашга, унда юксак инсоний, ахлоқий хислатларни шакллантириш ва ривожлантиришга йўналтирилган. Инсонни шакллантириш ва ривожлантириш унда фалсафий фикрлаш маданиятини қарор топтиришни ҳам назарда тутаяди.

Ижтимоий фалсафа умуман фалсафий билимлар билан биргаликда барча ижтимоий-гуманитар фанларнинг методологик асоси ҳисобланади.

Ижтимоий фалсафа социология, тарих, антропология, психология, этнография, иқтисодий назария каби фанлар билан узвий бирлик ва алоқадорликда мавжуд бўлади.

Ижтимоий фалсафа социология билан боғлиқ. Ижтимоий фалсафа жамиятнинг энг умумий муаммолари устида баҳс юришса, социология конкрет жамиятнинг конкрет муаммоларини тадқиқ этишни назарда тутади.

Ижтимоий фалсафа тарихни англашнинг методологик асоси ҳисобланади. Тарих муаммоларини ҳал қилиш чуқур фалсафий таҳлилга суянади.

Ижтимоий фалсафа фани ўзининг категория ва қонунлар тизими билан бошқа фанлардан фарқ қилади. Бу тизим ўз навбатида фаннинг шаклланиши, мазмун моҳияти ва унинг тараққиёт босқичлари ижтимоий амалиёт учун нақадар муҳим эканлиги билан ажралиб туради.

Фалсафа фанининг ўзига хос тушунчалари ва категориялари мавжуд. Масалан: борлиқ, макон ва замон, информация, онг, сунъий ақл, сабаб оқибат, зарурият, тасодиф, имконият, воқеилик, моҳият, ходиса мазмун, шакл, айримлик, хусусийлик, умумийлик, метафизика, диалектика, софистика, синергетика, зиддият, миқдор, сифат ва бошқалар. Таъкидлаш лозимки, баъзи бир тушунча ва категориялар фақатгина бир фаннинг категориялари бўлибгина қолмай, бундай категориялар бир неча фанларнинг асосий категориялар тизимига киритиш мумкин. Масалан инсон ҳаракат, макон, замон, жамият, сиёсат, мафкура, дин, онг, ахлоқ, ҳуқуқ ва бошқалар шулар жумласидандир. Ижтимоий фалсафа фанининг категориялари ўзига хос хусусиятларидан ташқари бошқа фанларга хос бўлган умумий жиҳатларни ҳам ўзида мужассам этади. Ана шундай хусусиятлардан баъзилари қуйидагилардан иборатдир. Ижтимоий сиёсий соҳа билан боғлиқ асосий категориялардан социал стратификация, социал мобиллашув, инсон, индивид, субъект, халқ, ижтимоий қатлам, миллат, элат, синфлар, сиёсат, жамиятнинг сиёсий ташкилотлари, ижтимоий институтлари, давлат, партия, демократия, тоталитаризм, диктатура, эволюция, реформа (ислоҳот), менталитет.

Ижтимоий маданий соҳага бевосита алоқадор категориялар сифатида қуйидагиларни қайд этиш мумкин: маданият, ижтимоий-маданий борлиқ, маданий инқилоб, эҳтиёж манфаатлар, оила, қадриятлар, кадрсизланиш, маданиятсизлик, ворислик, цивилизация, ҳуқуқий маданият, сиёсий маданият.

Моддий соҳаларга оид категориялар сифатида ижтимоий фалсафа фани, табиат, географик муҳит, моддий муносабатлар, ишлаб чиқариш кучлари, бозор муносабатлари, мулкчиликнинг хилма хиллиги, ижтимоий муносабатлар, техника коммуникация, технология, илмий техник прогресс, экология, ҳокимият, жамият мавжудлигини асоси ва бошқа шу каби тушунчаларга таянади. Айни пайтда ҳаёт ва ўлим, ижтимоий ҳаёт, ҳаётнинг мазмуни, эркинлик, зарурият, ижтимоий адолат, гуманизм, прогресс ва регресс ва ҳақозолар. Ижтимоий фалсафа фани кишилиқ жамияти ҳақидаги кўплаб фанларнинг категорияларидан ҳам фойдаланади. Ижтимоий

фалсафага чегарадош фанларнинг категориялари ҳам ушбу фан доирасида кенг қўлланилади. Гап шундаки, улардан фойдаланиш жараёнида ижтимоий ҳодисаларни билишнинг ўзига хос жиҳатларини назардан четда қолдирмаслик лозим. Ана шундай категориялар сифатида ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамияти, ижтимоий фикр, ижтимоий гуруҳлар, ихтилоф ижтимоий воқеа ва ҳодисаларни ўрганишда қўлланиладиган умумий тушунчалар сирасига киради. Зеро, бу тушунчалар сиёсатшунослик, сиёсат назарияси, сиёсат фалсафаси, ҳуқуқ фалсафаси, давлат ва ҳуқуқ тарихи ва назарияси, маданиятшунослик, социология каби фанларда ҳам кенг қўлланилади.

Жамият ривожланишининг умумий қонунларисиз, унинг категориялари мавжуд бўла олмайди ва аксинча категорияларсиз ижтимоий тараққиёт қонунлари ҳақидаги ҳаққоний билимга эришиб бўлмайди.

Ижтимоий фалсафа фани моҳият эътиборига кўра, муайян категориялар ва тушунчалар тизимидан иборат бўлади. У ёки бу категориянинг моҳият ва мазмунини аниқлаш, уларнинг мазкур тизимдаги бошқа категориялар билан боғлиқлигини англашдан иборатдир. Ижтимоий фалсафа фани категориялари тизими тарихийлик ва мантиқийликнинг бирлиги тимсолидир.

Ижтимоий фалсафа фанининг ижтимоий борлиқни, жамият ҳаётидаги воқеа ва ҳодисалар жараёнларини билишдаги роли шунчаки фалсафий категориялари ижтимоий ҳаётга жорий этиш деб тушуниш масалага бир ёқлама ёндашишга олиб келади. Жамият илмий тараққиётнинг билишнинг энг мураккаб предметларидан бири ҳисобланади. Тарихни яратувчиси кишилардир. Улар ўз олдиларига истиқбол мақсад ва вазифаларини, манфаатларини белгилаб оладилар, шунингдек, уларни амалга ошириш учун курашадилар.

Замонавий ижтимоий фалсафа жаҳон фалсафаси ва ўтмишдаги бой ижтимоий фалсафий таълимотлар ютуқларига суянган ҳолда ижтимоий воқеяликни илмий тушунтириб воқеа ва ҳодисаларни моҳиятини билишда муҳим методологик вазифани бажарадиган категориялар янгича мазмунига эга бўлиб бормоқда.

Категориялар ижтимоий воқеяликнинг инъикоси, унинг муҳим сифатий белгиларини умумлаштирувчи тушунчалардир. Улар ўзаро боғлиқ бўлиб, бир-бирларисиз мавжуд бўлаолмайдилар, улар ўзаро диалектик боғлиқликда бўлади.

Категориялар фақатгина мавҳум умумий тушунчалар бўлибгина қолмай айни пайтда улар амалий аҳамиятга ҳам эгадилар. Чунки улар ижтимоий ҳодисаларнинг билишнинг босқичи, «лаҳзаси» бўлиб, бу жараён субъектдан объектга томон доимий ривожланишда бўлади. Ижтимоий борлиқнинг моҳиятини англаб етишда ҳаққоний билимга эга бўлишда ижтимоий амалиёт эса мезон вазифасини ўтайди.

Ижтимоий фалсафа фани категориялар ва қонунларини бир-бирларига карама-қарши қўйиш ёки уларни бир биридан ажратиш мумкин эмас. Улар бир-бирларини тўлдиради ва бойитиб боради. Категориялар реал воқеяликка

мос равишда шакллансагина ижтимоий тизимлар ривожланиши қонунлари хақида тўлароқ билимга эга бўлиши мумкин. Ўз навбатида жамият ривожланиши қонунлари эса ижтимоий фалсафа фанининг категорияларининг объектив мазмунини ташкил этади.

Таянч тушунчалар:

Ижтимоий фалсафий категория, категория, социал мобиллашув, инсон, индивид, субъект, халқ, ижтимоий қатлам, миллат, элат, синфлар, сиёсат, жамиятнинг сиёсий ташкилотлари, ижтимоий институтлари, давлат, партия, демократия, тоталитаризм, диктатура, эволюция, реформа (ислохот), менталитет. Жамиятнинг ижтимоий ҳаёти, жамиятнинг ижтимоий таркиби, этник таркиб, демографик таркиб, синфий таркиб, маълумот даражасига кўра жамиятнинг таркиби, урбанизация.

Назорат учун саволлар:

1. Ижтимоий фалсафа фани категориялар ва тушунчаларининг моҳият ва мазмуни.
2. Ижтимоий фалсафа фани категориялар ва қонунларининг мутаносиблиги.
3. Категориялар ижтимоий воқеъликнинг инъикоси.
4. Ижтимоий сиёсий соҳа билан боғлиқ категориялар.
5. Ижтимоий маданий соҳа билан боғлиқ категориялар.
6. Моддий соҳаларга оид категориялар.

Адабиётлар:

1. Ислом Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, бунёдкорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т., «Ўзбекистон» 1997 й., 211-220 бетлар.
2. Ислом Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох қилишдир. – Т., «Ўзбекистон» 2005 й., 68-91 бетлар.
3. С.Э.Крапивенский Социальная философия. Москва, «ВЛАДОС» 1998 й., 134-138, 191-198, 215-220 бетлар.
4. Фалсафа. Ўқув қўлланма. – Т., «Шарқ» нашр., 1999 й., 258-265 бетлар.
5. Фалсафа асослари. – Т., «Ўзбекистон» НМИУ, 2005 й., 289-299, 300-336 бетлар.
6. Ж.Туленов Диалектика назарияси. Т., «Ўзбекистон» 2001 й., 252-261 бетлар.
7. Фалсафа. Қомусий луғат. – Т., «Шарқ» 2004 й.
8. В.С.Барулин. Социальная философия. – Москва, ФАИР-ПРЕСС, 1999 йил, 83-130 бетлар.
9. Falsafa. – Tashkent, 2006 y., 384-388 betlar.

4-МАВЗУ “ҚОНУН”–ИЖТИМОЙ ФАЛСАФИЙ КАТЕГОРИЯ СИФАТИДА

1. Қонун тушунчаси уеиен мазмун ва моҳияти.
2. Қадимги Ғарб файласуфларининг қонун тўғрисидаги қарашлари.
3. Шарқ мутфаккирларининг ижтимоий қонуниятлар тўғрисидаги қарашлари.
4. Жамият ривожланишининг объектив қонунлари.

Ҳозирги замон фани жамиятда юз бераётган барча ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, маънавий-маърифий ходиса ва жараёнлар муайян қонунлар асосида вужудга келишини ва ривожланишини ҳамда қатъий қонуниятларга бўйсунини кўрсатади. Уларни очиқ бериш, инсон ва жамият манфаатлари йўлида улардан унумли фойдаланиш йўллари кўрсатиб бериш ижтимоий фанлар олдида турган долзарб масалалардан биридир. Зеро, қонун ва қонуниятларни очиқ бериш воқеликни бошқариш калитини топиш демакдир.

Шу боис ҳам қадим замонларданок олиму фозиллар ҳар бир нарса, воқеа, ходиса ва жараёнларнинг ривожланиш қонуниятларини билишга қизиққандир, борлиқ қонунларини ўқишга уринганлар.

Аввало биз тадқиқотимиз мавзуени ёритишимиздаги ахамиятидан келиб чиқиб ижтимоий фалсафанинг ўзига хослиги ва предмети тўғрисида масалага қисқача тўхталиб ўтсак. Айтиш мумкинки бугунги кунда фалсафий адабиётларда масалага нисбатан қуйидаги икки хил нуқтаи назар мавжуд;

Биринчи нуқтаи назарга асосан; ижтимоий фалсафа жамиятнинг фалсафий потенциали (имкониятлари)ни аниқлаш ва таҳлил қилишга қаратилган фан бўлса.

Иккинчи нуқтаи назарга асосан эса; ижтимоий фалсафа бу фалсафий муаммоларни ижтимоий асослаб берувчи таълимот демакдир. Фикримизча бу иккала нуқтаи назар ҳам яъни фалсафадан жамиятга ва аксинча жамиятдан фалсафага қараб бориш ғояларни бир бири билан узвий боғлиқ бўлиб бир бутуннинг таркибий қисмларидир.

Биринчи йўналишга хос-фамиятнинг табиати ва тузилиши тўғрисидаги дастлабки фикрларни қадимги юнон файласуфлар Платон, Аристотель таълимотларида улар таълимотининг уневерсиал характердагиларни эътироф этган ҳолда, кейинчалик Томас Гоббс, Жан Жак Руссо, Адам Смитларнинг таълимотларида учратамиз.

Уларнинг инсоният жамиятининг табиати, ва унинг тузилиши тўғрисидаги таълимотлари асосан учта жихатга;

Биринчи; ижтимоий ҳаётнинг турли томонларининг экстенсив кенгайиб бориши тўғрисидаги ғоялар, Иккинчи; - бу жамият маънавий – сиёсий ҳаётини тадқиқ этишга бўлган интилиш, Ва ниҳоят учинчи; - ижтимоий ҳаётининг моҳиятини янада чуқурроқ ўрганиш асосида унинг ички сабабий боғланишларини, қонуниятларини уйғотувчи сабабларини билишга ва англашга бўлган интилишдир.

Ижтимоий фалсафадаги иккинчи йўналиш жамият туриhini фалсафий тушуниш ғоясидир.

Бу йўналиш – яъни тарих фалсафаси йўналишининг илдизлари ҳам қадимги юнон фалсафасига бориб тақалади. Тарих фани ва фалсафасининг асосчилари Геродот ва Фукидид, Демокрит, Платон, Аристотель ва бошқа мутаффақирлар ҳам жамият тарихи ва унинг ривожланиш қонуниятларини билишга интилиб жамият тарихида, тарихий воқеялик билан вақт ўртасидаги ўзаро алоқадорликни англашга интилдилар. Бу донишмандлар жамиятда юз бераётган тарихий ходиса ва жараёнларнинг сабабларини асосан табиат ва космосга (қоинот)га боғлаб тушунтиришга интилдилар.

Кейинчалик Августин, Фома Аквинскийларнинг диний фалсафий таълимотларида тарихий тараққиётнинг ҳаракатга келтирувчи кучлари бу илохий қудрат яъни худонинг худога бўлган интилиш йўлидан иборат деб ҳисоблашди.

Вольтер томонидан биринчи бўлиб киритилган “тарих фалсафаси” атамаси кейинчалик янги ғояларни асослаб бериш ва олға суриши натижасида тарих фалсафаси концепцияси вужудга келади. Бунга биз мисол қилиб Жан Боденнинг ижтимоий қонуниятларга асосланган ғояси, Жамбатиста Виконнинг тарихий такрорланишилар таълимотини келтиришимиз мумкин. Бу таълимотга асосан, барча халқлар, миллатлар ўз тарихий тараққиётида уч босқичдан иборат цикл; “худолар асри”, “қахрамонлар асри” ва “одамлар асри”ни босиб ўтиш ғоясини, кўришимиз мумкин. Худди шунингдек Иоган Готлиб Фихтенинг таълимотида ҳам бутун инсоният тарихи ривожини уч даврга; дастлабки “беғуборлик даври (ақлнинг онгсиз ҳукмронлик даври)га”, ва ниҳоят “ақлнинг онгли ҳукмронлиги даврларига” ажратилишидир.

Демак фалсафий билимлар эволюцияси давомида янги бир тармоқ ижтимоий фалсафанинг тарих фалсафаси шаклланиб боради. Бунга қадимда дастлаб тарихий фактларнинг тўпланиб бориши сабаб бўлса, кейинчалик XVII-XVIII асрларда эса унинг назарий жихатлари шаклланиб борди.

Гегелгача бўлган фалсафада Иоганн Готфрид Гердернинг “Яна бир марта тарих фалсафаси ҳақида” ва “Ғоялардан инсоният тарихий фалсафаси сари” асарларида этнография, антропология, анатомия, психология, астрономия этика ҳамда тарих фанининг ютуқларини умумлаштириб, инсоният тарихининг қонуний кечиши ва унинг умумдунёвий жараённинг таркибий қисми эканлигини асослаб, тарих фалсафасининг тадқиқотлари предметини аниқлаб берди.

XIX асрга келиб эса Г.Гегель, О.Конт ва Г.Спенсерларнинг таълимотлари ижтимоий фалсафанинг фан сифатида вужудга келишида халқ қилувчи ахамият касб этди.

Ижтимоий фалсафанинг фан сифатида шаклланишида Опост Конт ва Герберт Спенсернинг хизматлари беқиёсдир.

О.Конт таълимотида унинг икки жихати; бир томондан позитивизм фалсафасининг асослари, иккинчи томондан эса социология яъни ижтимоий фалсафаси кўзга яққол ташланади.

Биз агар унинг ижтимоий қарашларига назар ташласак О.Конт жамият ҳаётини бир бутун тизим сифатида таҳлил қилар экан уни икки қисмга биринчи ижтимоий статистика – бу жамият мавжудлигининг нисбатан барқарор, сифатий жихатларини характерласа, иккинчи ижтимоий динамика – бу жамиятни ҳаракатда, ривожланишда бўлган томонлари характерлаб унинг ривожланишининг табиий қонунларини очиб беради.

Конт жамиятининг интеллектуал эволюциясининг уч муҳим босқичлари мавжудлигини эътироф этиб; биринчи босқични у теологик босқич бунда барча ходисалар диний тасаввурлар ёрдамида изоҳланади, иккинчи босқични – метафизик босқич бўлиб, бунда эски эътиқодлар таназзулга юз тутиб унинг ўринни таниқидийлик эгаллайди, учинчи босқич эса Конт фикрича позитив яъни илмий босқич бўлиб, натижада жамият тўғрисидаги фан вужудга келади.

Фалсафада “қонун” ва “қонуният” категориялари икки минг йилдан ортиқ вақт давомида кескин баҳс-мунозаларга сабаб бўлмоқда.

“Қонун” тушунчасини фалсафа тарихида биринчилардан бўлиб қадимги юнон файласуфи Гераклит табиат ва жамият ходисаларига нисбатан қўллаган: “кимки ақлли сўзлашни истаса, дейилади унинг асарларидан бизгача етиб келган парчаларда,-ўз фикрини ҳамма учун шаҳар каби умумий бўлган қонунлар билан, ҳатто ундан ҳам мустаҳкамроқ асосламоғи зарур. Ахир барча инсоний қонунлар жамики нарса-ходиса устидан чексиз ҳукмронлигини ўрнатган илохий қонундан келиб чиққан”. Яна бир юнон файласуфи Демокрит эса жамиятда юз бераётган барча тарихий жараёнлар маълум бир қонуниятлар асосида содир бўлади, шунинг учун ҳам иноният доимо олға қараб ривожлана боарди, деган ғояни илгари суради.

Бинобарин, улар табиат ва жамиятда муайян қонунлар ҳукмронлик қилишни тан олганлар, қонунларни ҳаракатлантирувчи куч сифатида тушунганлар.

Марказий Осиёнинг Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Сино. Абу Наср Фаробий каби буюк мутафаккирлари табиат, жамият ва инсоннинг ўзи ҳам маълум қонун ва қонуниятларга бўйсуниб яшашларини эътироф этган ҳолда, уларнинг объектив мазмунини билишга ҳаракат қилганлар. Масалан, Абу Наср Фаробийнинг фикрича, алоҳида индивидларга ҳос бўлган хилма-хил ахлоқий хислатлар, қобилиятлар, феъл-атворлар бўлишига, турли ижтимоий гуруҳлар ва қатламлар ўртасида манфаатлар зиддиятли мавжудлигига қарамай, одамлар зарурат туфайли, ўзларининг ихтиёрли ва истакларига қатъи назар, биргаликда яшайдилар ва ахамиятни ташкил этадилар.

Қисқача айтганда, одамларга турли хил ҳулқ – атвор, қобилият ҳос бўлганлиги сабабли бир-бирларидан фарқ қиладилар, уларни турли хил аффеқтлар тўлқинлантиради. Бу ҳолатда улар бир-бирларидан нафратланишлари ва бир-бирларига ортиқча юк бўлишлари мумкин. Бироқ, кўпинча кузатилганидек, одамлар бир-бирларидан нафратланган тақдирда ҳам ёлғиз яшай олмайдилар, аро юқорида айтилаганидек, улар ҳамқорликдаги жамоавий фаолият туфайлигина яшай оладилар. Одамлар ақлга суяниб

яшашларига халақит берувчи аффектларга мойил бўлганликлари ва айн пайтда ўзаро ёрдамга мухтожликларидан улар ўртасида келишув зарурлиги келиб чиқади. Ана шундай келишув натижасида Абу наср Фаробий фикрича, давлат рахбари ва унинг ворислари ўрнатадиган қонунлар билан мустахкамланувчи муайян тартиблар, хулқ-атвор қоидалари юзага келади.

Масалан, Абу Наср Фаробийнинг фозил шахар аҳолисининг табиати ҳақидаги фикрларга эътибор берайлик. Бундай шахарда аҳоли бутунлай эркин: “Унинг аҳолиси тенг ҳуқуқли. Уларнинг қонунлари бир шахснинг бошқа шахс олдида афзал бўлишига асло йўл қўймайди. Уларнинг бир-бирларига ва бошқа шахарларида аҳолисига нисбатан ҳокимияти фақат уларнинг эркинликларини оширишга тааллуқлидир”.

Кўриб турганимиздек, Фаробий қонун объектив оламдаги умумий ва энг умумий жихатлар инъикоси эканлигини тушунишга жуда яқинлашган.

XVII асрда Голландияда яшаб ўтган файласуф Б.Спиноза биринчилардан бўлиб жамиятнинг объектив қонунлари билан юридик қонунлар ўртасида жиддий тафовут борлигини айтган. “Предмет ва ходисанинг моҳиятидан келиб чиқувчи қонунларни, табиий заруриятга бўйсунадиган қонунлар деб, аксинча, инсонлар хоҳиши, иродасидан келиб чиқадиган қонунларни, тўғрироғи, ҳуқуқ деб номлаш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Бу қонунлар инсонлар томонидан яратилган бўлиб, ўзлари ва бошқаларнинг қулай ва хавфсиз яшашларига хизмат қилади”.

XVIII асрда яшаган француз файласуфи ва тарихчиси Монтескье ўзининг “Қонунлар руҳи ҳақида” номли китобида ёзади; “Қонун кенг маънода зарурий муносабатларининг йиғиндисидир. Бу зарурий муносабатлар буюмларнинг табиатидан келиб чиқади. Шунинг учун ҳам барча мавжуд нарсалар ўз қонунларига эгадир, хаттоки худоларда ҳам, моддий дунёда ҳам, инсон заковатидан устун бўлган абсолют ғояда ҳам, хайвонот ва инсонлар дунёсида ҳам қонунлар мавжуж ва ҳукмрондир”. Бу билан Монтескье “қонун” тушунчасига тўғри муносабат билдириб, унинг объектив мазмунга эга эканлигини эътироф этади.

“Қонун” тушунчаси юнон тилида “nomos”, лотин тилида “lex”, инглиз тилида “law” сўзлари билан ифодаланиб, бир томондан, ҳуқуқий нормаларни билдирса, иккинчи томондан, табиат ва жамиятда инсоннинг хоҳиш-иродасига боғлиқ бўлмаган ҳолда юзага келадиган зарурий муҳим муносабатларни акс эттиради. Бу тушунчанинг турли маъноларда ишлатилиши бежиз эмас. Дастлаб ҳамма учун умумий, мажбурий бўлган диний кўрсатмалар, шундай номланган (масалан, яҳудийлар юнон низоми (кодекси)ни айнан шундай – “Мусо қонуни” деб аталганлар) Қадимги Юнонистонда анъана ва урф-одатлар, кейинчалик давлат ҳокимияти томонидан жорий қилинган ҳуқуқий нормаларнинг қонун деб аталган. Юридик қонунларга хос кўплаб жихатларнинг табиат ва жамиятда ҳам мавжудлиги ҳуқуқий атама бўлган “қонун” сўзининг табиат ва жамиятнинг объектив ходисаларга нисбатан қўлланилишига асос бўлган.

Масалан, давлат ўрнатган қонун жамиятда маълум тартиб-интизомни таъминлашга хизмат қилади, фукоролик, мансабдор шахслар, давлат ва

жамоат ташкилотларини тегишли рившда фаолият кўрсатишга мажбур қилади. Табиат ва жамиятнинг ҳар қандай қонунлари каби юридик қонунлар ҳам ўз табиатига кўра зарурийдир. Бу, биринчидан, юридик қонунда кўрсатилган барча шахслар унга амал қилишлари шарт эканлиги, иккинчидан моддий муносабатларнинг тартибга солинганлиги ва маълум ижтимоий гуруҳларнинг манфаатини химоя қилиш мақсадида, муайян жавобгарлик келтириб чиқариши билан боғлиқ.

Қонуннинг жумладан юридик қонунларнинг муҳим белгиларидан бири муайян шароитларда жамият учун зарур бўлган муносабатларни сақлаб ва мустаҳкамлаб турадиган мажбурлаш кучига эга эканлигидир. Зеро, мажбурлов кучига эга бўлмаган қонун жозибали ширга ўхшайди. Одамлар қани эди шундай бўлса дейдилар-у, аксини қилаверадилар.

Буюк немис файласуфи Гегель қонун, хусусан тарихий қонуният, устида тўхталиб, “тарихда зарурият мужассамлашганлиги туфайли у ақлга мувофиқ равишда амалга ошади”, деган фикрни билдиради. “Биз агар кишилар хатти-харакатини яқиндан ўрганадиган бўлсак, - деб ёзади Гегель, - уларнинг эҳтиёжлари, манфаатлари ва қизиқишлари бу ҳаётини сахнада асосий уйғотувчи сабаб, куч эканлигини, фақат шуларгина асосий роль ўйнашини кўрамир”,. Бу билан Гегель тарихнинг ҳаракатлантирувчи кучи одамларнинг эҳтиёжи ва манфаатидир, деган хулосага келади. Бу эса ўша вақтида айтилган гениал фикр эди.

Жамият ривожланишининг объектив қонунлари мавжудлиги, тарихий зарурият ҳамда кишиларнинг эркин ва онгли фаолиятлари масаласини марксизм таълимотидаги тарихни материалистик тушуниш ғояси нуқтаи назарларидан кўриб чиқадиган бўлсак агар, К.Маркс жамиятининг ривожланиш сабабларини синфий кураш, инқилобий ўзгаришлар билан боғлаб тушунтирган. Ижтимоий зиддиятларни ва унинг натижасида коммунистик тизимнинг бутун дунё миқёсидаги ғалабасини мутлақлаштирган. Собиқ шўролар даври хукмрон сиёсати ва фалсафий адабиётида тарихий материализм – жамият ҳақидаги ҳақиқий фалсафий фан, энг илғор синфнинг манфаатларини ўзида мужассам этувчи таълимот сифатида тан олинар экан, ўз-ўзидан жамият тўғрисида бошқа ҳеч қандай ижтимоий-фалсафий таълимот бўлиши мумкин эмаслиги, борлари эса марксизмларга мухоллифат сифатида тан олинаиб уларга қарши шавқатсиз кураш эълон қилинди. Бу курашнинг қандай оқибатларга олиб келганлиги ҳаммамизга маълум.

“Ленин бошлиқ рус большевиклари ўз сиёсий мақсадлари – буюкдавлатчилик, буюкрусчилик шовинизмини рўёбга чиқариш учун марксча фалсафий таълимотини сиёсийлаштирдилар ва мавкура воситаларида айланттирдилар. (Бунда марксизмнинг ўзидаги сиёсий таълимот, синфийлик тамойиллари ҳам қўл келди). Марксча фалсафаси рус воқеалигида христиан динининг дунёвий шакли тусини олди. Бу фалсафанинг айрим қоидаларини унинг умумий контекстидан юлиб олиб, буюкрусчилик шовинизмини қарор топтириш ва маркли мустамлакачилик тизимини энг инсоний тузум сифатида талқин этишга маълум давр

мобайнида эришдилар. Марксизмленинизмда шиорлари остида на фақат кўзга кўринган сиёсий ва маданий арбоблар, социал гуруҳлар, шу билан бирга бутун-бутун халқлар қатағон қилиндилар”.

Америкалик иқтисодчи, тарихчи ва социологик Уолт Уитмен Рестоунинг “Тараққиёт босқичлари” назарияси ўз мохиятига кўра марксизмнинг синфий кураш ғояларига қарама-қарши қаратилган бўлиб, у ўз қарашларида инсоният тарихий тараққиётини “ижтимоий-иқтисодий формация” назариясидан фарқли ўлароқ юксалиш босқичларига; яъни “анъанавий жамият”, “ўтиш жамияти”, “идустриал жамият” ва “юксак даражадаги ривожланган оммавий истеъмолчилик жамияти” босқичларига ажратади ҳамда тараққиёт босқичларини бир биридан ажратиб турувчи асосий мезон қилиб Росоу фан ва техника ютуқларига асосланувчи саноат ишлаб чиқариши даражасини кўрсатади”.

Бизнингча Ростоунинг таълимотининг эътиборли жихати шундан иборатки унда ривожланган мамлакатлар тараққиётининг XX аср иккинчи ярмидаги техника ва технологиялар ютуқлари кўрсаткичларини ва шу асосида улар ривожланиши даражаларининг бир-бирида фарқ қилинувчи жихатларини акс эттиради. Дархақиқат ҳозирги даврда ижтимоий ишлаб чиқаришнинг юқори технологияларга эга бўлган мамлакатлар ўз фуқороларига эркин ва фаровон ҳаёт кечиришларини иқтисодий жихатдан кафолатдлаб турибдилар.

XX асргача яшаб ижод этган барча мутафаккирларнинг қонун ва қонуният ҳақидаги билдирган ижодий ёки салбий фикрларини хулосалаб, шуни айтиш мумкинки, улар асосан инсоният цивилизациясининг минг йиллар давомида тўплаган билим ва амалий тажрибаси, объектив олам фақат ўзининг ички қонунлари асосида ривожланиши ва тараққий этишини кўрсатади. Табиат оламида, табиатшунослик фанлари соҳасида бу қонидани ҳамма эътироф этсада, аммо ижтимоий соҳадаги ҳодиса ва жараёнларни билишда турли хил, аксарият ҳолларда бир-бирига бутунлай зид бўлган фикрлар, қарашлар, таълимотлар мавжудлигининг ғувоҳи бўламиз.

Бироқ XIX-XX асрда яшаб, ижод қилган қатор файласуфлар ўзларининг ижтимоий-сиёсий қарашларида кишилиқ жамиятида ҳеч қандай қонуниятлар йўқ, бу ерда фақат соф тасодифлар ва инсон иродаси эркинлиги ҳукмрондир, тарихий жараён, ҳодиса ва воқеалар фақат давлат ҳокимияти тепасида турган буюк шахсларнинг хоши-иродалари туфайли юз беради, деб ҳисоблаганлар. Бу билан улар тарихий жараёнларни объект ва субъект, шасх ва омма ўртасидаги ўзаро диалектик муносабатлар борлигини тўлалигича тушуниб етмаганлар.

XX асрнинг бошларига, айниқса 60-70 йилларига келиб, жаҳоннинг таниқли социологлари қонун ва қонуният муаммосини тушунишда, бир томондан, табиатда қонуният борлигини қисман эътироф этиб, иккинчи томондан, жамиятда юз берадиган жараёнларнинг маълум бир қонуният асосида амалга оширишниинкор қилишга ўтдилар. Шунинг учун ҳам уларнинг аксарияти жамиятнинг табиатдан асосий фарқи ижтимоий воқеалар, ҳодисаларнинг фақат кишилар томонидан онгли равишда

бошқарилишида, амалга оширилишидадир, шунинг учун ҳам тарихий ходисаларда ҳеч қандай қонуният бўлиши мумкин, деган ғояни илгари сурадилар.

Бу хусусда француз социологи Раймон Арон: “Социологияда фақат кўп ёки кам даражадаги эҳтимоллик тўғрисида сўз юритиш мумкин, лекин зарарият тўғрисида, қонуний боғланиш тўғрисида гап бўлмаслиги керак, чунки барча ижтимоий ходисаларнинг инсоний хусусияти сабабли, уларда заруриятни инкор этувчи эркинлик иштирок этади”, - деб ёзган. Шу фикрни қувватловчи бошқа социологлар, тарихий ходисалар такрорланмайди, чунки улар индивидуал хусусиятга эга, шунинг учун ҳам жамиятда ҳеч қандай қонуният, сабабий боғланиш йўқ, деб ижтимоий жараёнлардаги қонуниятларни инкор қилмоқчи бўладилар. Ана шу мақсадда америкалик социолог Талкатт Дарсонс “жамият тарихида ҳеч қандай объективлик бўлмагани боис иқтисодий детерменизм назариясини қўллаш бугунга келиб реал ва муҳим муаммо сифатида ўз ахамиятини йўқотди”, - деб ёзган.

Шунингдек, Ғарб социологларидан Виндельбанд, Риккерт, Поппер, Кроче, Рид, Бирд, Беккер, Колленгвуд ва бошқалар тўғридан-тўғри: “жамият тарихи фақат кўплаб тасодифлар йиғиндисидан иборатдир”, деб таъкидладилар. Улар “ҳеч қандай табиат ҳам, конвенциялар ҳам бизга нима қилишимиз кераклигини айтиб беролмайди, ҳеч қандай фактлар – хоҳ табиий, хоҳ тарихий бўлсин, - биз учун ҳеч нарсани ҳал қилолмайди, биз ўз олдимизга қўйишимиз мумкин бўлган мақсадни белгилолмайди, фақат ўзимизгина табиатга ҳам, тарихга ҳам мақсад ва маъно бера оламиз”, деб жамиятнинг қонуний тарзда объектив ривожланишини инкор қиладилар ва субъектив омилнинг ролини юқори қўядилар.

Бу ўринда юқоридаги файласуфлар нима учун табиат ва жамият қонунларининг объективлигини инкор этадилар, деган савол туғилади. Бизнингча, ҳар қандай фан таркибидан қонуниятларни сиқиб чиқаришдан мақсад бизни ўраб турган объектив борлиқ кимбир томонидан яратилган ва у ҳамма жараёнларни бошқариб туради, деган ғояни ҳимоя қилишдан иборат. Чунки ҳар қандай фан борлиқнинг ўзи ўрганаётган соҳасидаги жараёнларнинг объективлигини, зарурийлигини ва яқуний ривожланиб туришини очиб беради.

Жамият қонунларининг объективлиги шундаки, агар кишилар ўз амалий фаолиятларида муайян қонунларнинг талабларини ҳисобга олмай, унга қарши иш қилсалар, бу қонунлар барибир кишиларни ўз талабларига бўйсундиради ва уларни бажаришга мажбур қилади. Бунинг мисоли қилиб ҳар бир жамиятда пул муносабатлари қонунининг амал қилишини келтиришимиз мумкин. Бу қонунга мувофиқ, ҳар қандай давлат томонидан чиқарилган пулнинг миқдори, шу давлатда ишлаб чиқарилган жами товарлар қиймати билан мос келиши керак. Агар бу мувозанат бузилса, пул қадрсизлиги (инфляция) вужудга келиб, мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш мароми бузилади. Буни биз МДҲ давлатларининг бозор муносабатларига ўтиш жараёнида рўй берган иқтисодий инкирозларда кўришимиз мумкин.

Модомики, тадқиқотимиз жамият қонунларини ўрганишга қаратилган экан, биз, энг, аввало, “қонун”, “ижтимоий қонун”, “социологик қонун”, “тарихий қонун” каби тушунчаларнинг моҳиятини очиб беришимиз лозим.

Фалсафий адабиётда “ижтимоий қонун”, “социологик қонун” ва “тарихий қонун” тушунчаларидан кенг фойдаланилади. Лекин кўпгина муаллифлар ушбу тушунчаларнинг ўзаро нисбати тўғрисида турлича фикрлар билдирадilar. Баъзилари бу катерогорияларнинг ўзаро алоқадорлигини яккалик, умумийлик ва хусусийлик нуқтаи назаридан баён қилсалар, бошқалари айрим ҳолларда уларни умуман бир-бирига қарама-қарши қўядилар.

Бизнинг фикримизча, жамият қонунлари ҳақида сўз кетганда шуни эътироф этиш зарурки, улар, энг, аввало, ижтимоий ҳаётнинг турли ходисалари ва жараёнлари ўртасидаги ўзаро алоқадорлик, боғланиш ва бошқа муносабатларни акс эттиради. Масалан, “талаб” ва “таклиф” мувозанати қонуни бозор муносабатларининг икки томони ўртасидаги ёки эҳтиёж билан манфаатлар ўртасидаги муносабатларни билдиради. Худди шунингдек, жамиятнинг бошқа қонунларида ҳам ижтимоий ҳаётнинг турли ходисалари ўртасидаги муносабатлар акс этади.

Объектив оламдаги ҳар қандай предмет, ходиса ва жараёнлар диомо хилма-хил ва мураккаб муносабатларда бўлади. Ушбу муносабатлар ички ва ташқи, муҳим ва номуҳим, бевосита ва билвосита, зарурий ва тасодифий, туғгун ва ўзгарувчан, доимий ва ўткинчи бўлади, умумийлик ва алохидалик хусусиятлари билан ажралиб туради. Шу нуқтаи назардан қараганда, Ж.Т.Туленовнинг “Қонун бу муносабатларнинг барчасини қамрай олмайди. Турли-туман алоқалар, боғланишлар йиғиндиси ичидан у, энг аввало, муҳим алоқаларни, яъни шундай муносабатларни ифодалайдики, булар ташқи шароитлардан эмас, балки нарса ва ходисаларнинг моҳиятидан, унинг ички алоқадорларидак келиб чиққан бўлади”, - деган фикри тўғридир.

Жамият қонунлари ижтимоий ходисалар ўртасидаги барқарор муносабатларни ҳам ифодалайди. Масалан, ҳар қандай ижтимоий жараён ўзига хос белгилари, жиҳатлари, томонлари, муносабатларига эга бўлиб, бу муносабатларнинг ҳар бири – гоҳ алохида, гоҳ биргаликда доимо – ўзгариб, ривожланиб, янгилианиб туради. Турли хил шарт-шароитда ва ҳар хил сабаблар туфайли баъзи белгилар, хусусиятлар, томонлар баъзан йўқолиб, улар ўрнига янгилари пайдо бўлади. Жамият қонунлари эса буларнинг ҳаммасини акс эттира олмайди. Улар фақат ижтимоий ходиса ва жараёнлардаги нисбатан турғун ва доимий муносабатларни, алоқадорликларни акс эттириш хусусиятига эга, чунки бундай алоқа ва муносабатлар жамият ривожланишининг нисбатан қисқа даврида муҳим ўзгаришларга олиб келмайди. Шу асосда инсон ижтимоий жараён ва ходисаларнинг мавжудлик ва ривожланиш қонуниятларини билиб олади.

Қонунларнинг муҳим белгиси нарса ва ходисалар ўртасидаги алоқалар, боғланишларнинг такрорланишини ифодалаш орқали ижтимоий ходисалар, жараёнлар ўртасидаги ўзаро таъсир ва алоқадорликларни тавсифлаб, уларнинг ривожланиш йўналиши ва тамойилини кўрсатиб беришдир. Агар

собик Иттифоқ ўрнида пайдо бўлган янги давлатлар қайси йўлдан бориши, келгусида қайси иқтисодий ёки ҳарбий блокларга аъзо бўлиб, қандай марказларга интилиши мумкинлигини билиш зарур бўлса, бу давлатларнинг собик Иттифоқдан олдинги даврларда қайси ижтимоий-этник гуруҳларга аъзо эканлигини ўрганиш ва билиш катта аҳамият касб этади.

Ҳар қандай қонуниятнинг яна бир муҳим белгиси воқеа ва ҳодисалар ўртасидаги боғланишларнинг такрорланади. Мустақилликнинг дастлабки пайтларида биз қайси йўлдан борамиз деган савол туғилди. Туркия, Эрон, Хитой йўли деган фикрлар пайдо бўлди, лекин биз ўз йўлимизни танлаб олдик. Бу тўғрида Президентимиз шундай деб таъкидлаган эди: “Жаҳон ва ўзимизнинг амалиётимиздан олинган барча унумли тажрибани рад этмаган ҳолда ўз ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий-ҳуқуқий тараққиёт йўлимизни танлаб олиш Республиканинг қатъий позициясидир... Сохта инқилобий сакрашларсиз, фожеали оқибатларсиз ва кучли ларраларсиз эволюцион йўл билан нормал, маданиятли тараққиётга ўтиш – танлаб олинган йўлнинг асосий мазмуни ва моҳиятидир”.

Демак, бизнинг танловимиз тасодифий эмас, балки, аксинча, қонунийдир. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, ўтиш даврида танлаб олган йўлимиз инсоният тарихида маълум бўлган тажрибаларга асосланган. Масалан, нима учун биз Шарқий Европа ёки Россия танлаган йўлдан бормадик? Шу ўринда Европада бозор муносабатларининг капитализмнинг шаклланиш тарихига назар солсак, нима учун капиталистик ишлаб чиқариш муносабатлари дастлаб Италияда (Флоренцияда), Шимолий Нидерландияда юзага келганига қарамай капитализмнинг классик ватани бўлиб, Буюк Британия ҳисобланади, деган савол туғилади. Тарихий сабоқ шундан иборатки, Голландия буржуазияси (бугунги кун ибораси билан айтсак, ишбилармонлари) бойлик орттиришнинг осон йўлини танлаб, судхўрлик билан шуғулландилар. Улар сармояларини банк тизимига қўйиб, ундан юқори фоида олиш эвазига тезда бойиб кетдилар, ишлаб чиқаришга, саноатни ривожлантиришига кам эътибор бердилар. Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигининг кўп давлатлари, чунончи, Россия қисман айнан шу йўлни танлади. Ҳаммамизга маълум тижорат банклари (“МММ” ва бошқалар) фуқороларни алдаш, яъни катта даромад ваъда қилиш эвазига қаллоблик тез бойиб кетди, “янги руслар” пайдо бўлди, оқибатда эса аҳолининг асосий қисми тезда қашшоқлашиб, мамлакат иқтисодиёти кучли инқирозга юз тутди. Мустақил Республикамиз раҳбарияти эса, аксинча, қийин бўлса ҳам, иккинчи йўлдан, қиёс қилиб кўрсатиш жоиз бўлса, Буюк Британия йўлидан бормоқда. XIX асрда Буюк Британия саноат капитализмини ривожлантириш эвазига капитализмнинг классик ватанига айланди, бутун дунёда кучли иқтисодий имкониятларимизни, яъни сармояларимизни халқ хўжалигининг етакчи тармоқларига – машинасозлик саноати (Асака автомобиль заводи), ёнилғи-энергетика тизими (Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи), енгил саноат ва бошқаларга сарфлашмизки, улар албатта иқтисодиётимизнинг қолган тармоқларини ўз ортидан ривожлантириб боради.

Бунга яна бир тарихий тажрибани мисол қилиб кўрсатадиган бўлсак, Америка Қўшма Штатлари XX аср бошларида буюк инқирозлар даврини бошидан кечирганда, автомобиль саноати бутун мамлакат иқтисодиётини таназзулдан олиб чиққан эди. Демак, ҳар қандай қонуният унинг кашф этилиши учун асос бўлиб хизмат қилган тарихий фактлардан бошқа ҳодисаларни ҳам ўз ичига олади. Шу туфайли бир гуруҳ ижтимоий ҳодисаларга тегишли жамият қонунларини бошқа ўхшаш ижтимоий ҳодисаларга ҳам жорий қилиш ва шу асосида ушбу ҳодисалар истиқболини олдиндан кўра билиш мумкин бўлади. Чунки такрорланиш ҳар қандай қонуниятнинг муҳим белгиси, фан ва амалиётнинг мезони ҳисобланади.

Айни пайтда қонунларнинг инвариантлигини ҳеч қачон доимий ва адабий деб тушунмаслик зарур. Ижтимоий амалиёт шуни кўрсатмоқдаки, жамият қонунларининг нисбатан ўзгармас томонини ҳеч вақт ва қандай ҳолатда мутлақлаштириш ва ўзгармас, деб тушуниш мумкин эмас. Чунки моддий дунёда нарса ва ҳодисалари ўртасидаги алоқалар, муносабатлар туфайли уларнинг мазмуни, моҳияти доимо ўзгаришда, ривожланишда бўлади. Инсоннинг ана шу муносабатларни акс эттирувчи ақли ва тафаккури ҳам ўзгариб, ривожланиб туради. Шундай экан, ўз навбатида, ушбу жараёнларни ўз ичига оладиган, уларни ифодаладиган қонунлар ҳам доимий ўзгариш ва ривожланишда бўлади.

Иқтисодиётимизда амалга оширилаётган ислохатлар айнан шу тарихий қонуниятни ҳисобга олиш ва унга амал қилиш асосида бораётганлигини юқоридаги фикримизнинг мисоли қилиб келтиришимиз мумкин. Шу боис ижтимоий ҳаётимизнинг объективқонуниятларини чуқур англаб етган юртбошимиз бозор муносабатларига ўтишда “Ўзбекистон танлаб олган йўл Республика ва унинг халқининг манфаатларига ниҳоятда мос келадиган, ижтимоий жиҳатдан йўналтирилган, бозор иқтисодиётини шакллантиришга қаратилган иқтисоддир” деб таъкидлашганда мутлақо ҳақдир.

Президентимиз фикрича, ўтиш даврида “биз бошқа давлатларнинг ривожланиш жараёнида тўпланган ва республика шароитига татбиқ қисқа бўладиган барча ижодий тажрибалардан фойдаланиш имкониятини истисно қилмаймиз. Айни чоғда бирон-бир андозадан, ҳатто муайян мамлакатларда ижобий натижаларга олиб келган бўлса ҳам, кўр - кўрона нусха кўчириш мутлақо номақбулдир. Шуниси аниқ - равшанки, муайян воситалар ва усуллар қайси мамлакат учун мўлжалланган бўлса, улар уша мамлакатга хос бўлган алоҳида шароитдагина ижобий самара бериши мумкин”.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, жамиятнинг нафақат жузъий қонунлари, балки умумий қонунлари ҳам ижтимоий ҳаётда рўй бераётган чқур ва кескин ўзгаришлар, янгиланишлар туфайли ўзгариб, бошқача кўринишга эга бўлади. Чунки тарихий жараён ривожини, ижтимоий ҳодиса ва воқеалар моҳиятининг ўзгариши айнан шундай оқибатларга олиб келади. Воқеа ва ҳодисалар моҳиятининг ўзгариши, албатта, қонуннинг ўзгаришига олиб келади. Воқеа ва ҳодисанинг мазмунини, моҳиятини ўзгартирмаган ўзгаришлар эса қонуннинг ўзгаришга олиб келмайди. Демак, ижтимоий-тарихий жараён ва ҳодисаларнинг сифат ва моҳияти ўзгармас экан, шу

жараён ва ҳодисаларга хос бўлган, уни ифодалаган қонунлар ҳам ўзгармасдан қолаверади.

Шундай экан, қонун, бир томондан, ижтимоий ҳодиса ва жараёнларнинг муҳим, ўзгармас, тинч, мувозанат ҳолатларини акс эттирса, иккинчи томондан эса, аксинча, нотинч, тўхтовсиз ўзгаришларини, ҳаракатларини ўз ичига олади, булар эса муқаррар равишда барқарорликни, турғунликни енгиб ўтиб, ҳар бир тизимнинг, ҳодиса ва жараёнларнинг ўрин алмашувига олиб келади.

Жамият қонунларига таъриф берганда шуни албатта ҳисобга олиш керакки, бу қонунлар фақат маълум шар-шароитдагина юзага келади, рўёбга чиқади ва амал қилади. Ижтимоий ҳаётдаги ҳар қандай жараёнларнинг амалга ошуви учун, албатта маълум объектив ва субъектив шарт-шароитлар яратилиши, вужудга келиши талаб қилинади. Мустақил давлатимиз иқтисодиётида бозор муносабатларига ўтишнинг президентимиз томнидан белгалаб берилган беш принципи мамлакатимиз ижтимоий-сиёсий ҳаёти учун айнан шундай шарт-шароитлардан ҳисобланади. “Ўзбекистон ўзи учун танлаб олган йўл ижтимоий сохага йўналтирилган, Республиканинг манфаатларига, шарт-шароитлари ва хусусиятларига энг кўп даражада мос келадиган бозор иқтисодиётини шакллантиришга қаратилгандир. Бешта асосий қоида Ўзбекистон Давлат қурилиши ва иқтисодиётни ислох қилиш дастурининг ўзагидир. Бозор иқтисодиётига ўтиш объектив иқтисодий қонунларнинг талабаларни ҳисобга олган ҳолда ўтмишдаги инқилобий сакрашларисиз, яъни эволюцион йўл билан, пухта ўйлаб босқичма-босқич амалга оширилиши керак”.

Объектив шарт-шароитининг ўзгариши ижтимоий-тарихий жараёнлар мазмун-моҳиятининг, пировард натижада эса шу жараёнлар амал қилаётган қонунларнинг ҳам ўзгаришига олиб келади. Шу туфайли Республикамизда олиб борилаётган ислохатларнинг ҳар бир босқичида ислохатлар стратегиясига ўзагартиришлар, аниқликлар киритилмоқда. Булар объектив қонунлар талабларини қондиришдан иборатдир.

Жамият қонунларининг объектив талабаларни ўрганиш, англаб етиш ва улардан амалда фойдаланиш учун аниқ тарихий ёндошув зарур. Бу билиш субъектининг ижтимоий болиқ билан, назариянинг амалиёт билан алоқада бўлишини талаб қилади. Аниқ тарихий ёндошув қонунларнинг, аввало, тарихий тажриба билан, сўнгра эса муайян шарт-шароит билан ўзаро боғлиқлигини яқиндан ҳис қилишга, ижтимоий борлиқнинг ҳар бир муайян тарихий даврида маълум шарт-шароитига барча хусусиятларни қамраб олишга ёрдам беради.

Жамият қонунларини яна бир муҳим белгиси ижтимоий ҳодиса ва жараёнларининг объектив, муҳим, зарурий, умумий томонларини, муносабатларини акс эттириб, маълум тарихий шарт-шароитда ушбу жараёнларнинг табиатини ва йўналишларини белгилаб беришидадир.

Демак, муайян қонуннинг ўтмишида намоён бўлиши ва ҳозирги даврдаги ўзига хос жиҳатларини ўрганиш орқали унинг келажакда қандай намоён бўлишини, қай тарзда амалга ошишини кўра билиш ёки қутилмаган

тарихий вазиятнинг вужудга келишини олдиндан башорат қилиш мумкин бўлади.

Ушбу мавзуда баён этилган фикрларга асосланиб, муайян хулоса қилишимиз мумкин. Чунончи, “Ижтимоий-тарихий қонун” тушунчаси ўзининг қуйидаги бир қатор муҳим белгиларига, хусусиятларига эга: биринчидан, “Ижтимоий қонун”, “тарихий қонун”, “социологик қонун” тушунчалари, аввало, жамият қонунларини табиат қонунларидан фарқлаш учун ишлатилади; иккинчидан, жамият қонунлари, табиат қонунларидан фарқли ўларок, тез ўзгарувчан эканлигини таърифлаш учун қўлланилади; учинчидан, бу тушунча ижтимоий-тарихий жараён ва ҳодисаларнинг маълум бир конкрет тарихий шарт-шароитида, босқичлардагина амал қиладиган ўзига хос жузъий қонунларни ифодалашда ишлатилади; тўртинчидан, ижтимоий қонун ўзида маълум ижтимоий тарихий шарт-шароитда юзага келадиган аниқ ижтимоий алоқадорликни, ҳодисаларнинг хусусиятларини, томонларини, муносабатларини қамраб олади. Демак, юқоридаги фикримизга асосланиб, қонунга қуйидагича таъриф берсак бўлади.

Ижтимоий-тарихий қонун кишиларнинг ўз ижтимоий эҳтиёж ва манфаатларидан келиб чиқиб, онгли ва маълум мақсадни кўзлаб амлга оширадиган фаолиятлари орқали юзага келадиган ижтимоий ҳодиса ва жараёнларнинг муҳим, зарурий, такрорланувчи боғланишлари, алоқалари, муносабатларини мажмуи бўлиб, маълум бир шарт-шароитда ушбу жараёнларнинг ривожланиш характери ва йўналишини белгилаб келади.

Таянч тушунчалар:

“Қонун”, “ижтимоий қонун”, “социологик қонун”, “тарихий қонун”.

Назорат учун саволлар:

1. Қонуннинг функцияси.
2. Табиий-борлиқ қонуниятлари.
3. Жамиятнинг ривожланиш қонуниятлари.
4. Қадимги Ғарб мутафаккирларининг инсоният жамиятининг табиати, ва унинг тузилиши қонунияти тўғрисидаги таълимотлари.
5. Марказий Осиё мутафаккирларининг қарашларида жамият ва инсоннинг шаклланишида қонун ва қонуниятларнинг аҳамияти.
6. Жамият қонунлари ижтимоий ҳодисалар ўртасидаги барқарор муносабатларни ифодалайди.
7. Ижтимоий-тарихий қонун тушунчасининг мазмуни ва моҳияти.

Адабиётлар:

1. Ислом Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. – Т., «Ўзбекистон», 2000 йил, 9-17-бетлар
2. Ислом Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ қилишдир. – Т., «Ўзбекистон» 2005 й., 11-28 бетлар.

3. Ислом Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. – Т., «Ўзбекистон», 1992 йил.
4. Монтескье Ш. О духе законов. -М.: Наука, 1955.-163 с.
5. Фалсафа асослари. Назаров Қ. таҳрири астида. -Т.: Шарқ, 2005.-249 б.
6. Фалсафа қомусий луғат. Назаров Қ. таҳрири астида. -Т.: Шарқ, 2004. -496 б.
7. Форобий Абу Наср Фозил одамлар шахри. -Т.: Навруз, 1993.-260 б.
8. Ж.Туленов. Жамият фалсафаси. Олтинчи бўлим – Т., 2001 йил, 9-12 бетлар.
9. Фалсафа. Ўқув қуланма – Т., «Шарқ», 1999 йил, 258-262 бетлар.
7. Falsafa. Дарслик М.Ахмедованинг умумий таҳрири астида, - Т., 2006 йил, 398-401 бетлар.

5-МАВЗУ: ИЖТИМОЙ БИЛИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

1. Ижтимоий билиш илмий билишнинг ўзига хос кўриниши. Ижтимоий билишнинг таркиби ва ўзига хос жихатлари.

2. Ижтимоий (гуманитар) ва табиий (илмий) билимнинг мутаносиблиги ва фарқи.

3. Ижтимоий билиш даражалари. Эмпирик ва назарий билиш.

4. Ижтимоий башорат ижтимоий билим шакли сифатида.

Ижтимоий билиш бу жамият, ижтимоий – маданий, жараёнлар, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маънавий тизимлар, хоссалар ва қонуниятлар ҳақидаги тасаввурлар, ғоялар ва таълимотларни ишлаб чиқариш жабҳаси ва мажмуасидир. Ўз навбатида ижтимоий билиш кундалик ҳаёт тажрибасини одамлар онгида умумлаштириш, мафкуравий тизимларни яратиш, ижтимоий- гуманитар тадқиқотлар ўтказиш жараёнида шаклланади.

Одатда ижтимоий билиш тушунчаси икки маънода қўлланилади: Биринчидан, жамият томонидан бизни ўраб турган олами билиш, иккинчидан, жамиятни билиш деган маънони англатади. Биз иккинчи маънодаги ижтимоий-билиш ҳақида фикр юритамиз.

Аввало, эътиборни ижтимоий борлиқни билиш билан бошқа объектларни билиш ўртасидаги муҳим тафовутларга қаратиш мақсадга мувофиқдир.

1.Ижтимоий билиш илмий билишнинг энг мураккаб шакллари билан бири бўлиб ижтимоий ривожланишнинг энг юқори шаклини экс эттиради. Ижтимоий ҳодиса ва жараёнларнинг асосий моҳияти шундаки, ноорганик ва органик табиатни тадқиқ этиш жараёнида улар ўртасидаги ўзаро муносабат қонунлари аниқланади.

2.Ижтимоий билиш жамият ҳаётининг моддий (иқтисодий) томони билан идеал ва маънавий томонларини узвий боғлиқликда ўрганишни тақозо этади. Бу муносабатлар бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, табиатдаги алоқаларга нисбатан мураккаб, кўп тармоқли ва ички қарама-қаршилиқларга эга.

3. Жамиятни билиш ҳам объектив, ҳам субъектив характерга эга: яъни кишилар ўз тарихини ўзлари яратадилар ва уларни ўрганадилар.

Объект ва субъектнинг бундай ўхшашлигидан келиб чиқиб, уларни бир хилда баҳолаб бўлмайди. Бир томондан, бу ижтимоий аҳамиятга эгадир. Жамиятда бўлиб турадиган воқеалар уни ўрганаётган субъектга тааллуқли ва тааллуқли бўлмаганлиги бу жараёнлар моҳиятини чуқурроқ ва тўғри билишга ёрдам беради. Иккинчи томондан, субъектив билиш жараёни турлича бўлади: баъзан субъектнинг иродаси, қизиқишлари, мақсадлари объектга ниҳоятда қарама- қарши бўлади. Натижада тарихий жараёнлар ва уларни билишга субъективизм элементлари намоён бўлади. Шу ўринда қуйидаги машҳур хикматни эслайлик: агар пифагор теоремалари инсонларнинг жуда муҳим шахсий

манфаатларига зид бўлганида, улар бу теоремаларни рад қилган бўлар эдилар.

Ижтимоий билишда кескин бирёқламаликдан қочиш ниҳоятда зарурдир. Бу айниқса табиий-илмий ёндашувни ижтимоий ходисаларни ўрганишга тўла татбиқ этишда намоён бўлади (Т. Парсонснинг «ҳаракат» концепцияси, Я. Моренонинг социометриялари ва бошқалар). Психологиядаги бундай йўналиш кўп жиҳатдан физика, кимё, биология, кибернетика фанларининг ютуқлари билан боғлиқдир.

Ижтимоий билишдаги бирёқламаликлардан яна бири, бу табиийётшуносликнинг билиш методларини жамиятшуносликда ҳам қўллаш мумкинлигини рад этишдир. Албатта, конкрет методлар бир-биридан ҳақиқатан ҳам фарқ қилади: масалан, тарихий тадқиқот методи ўз ичига: тарихий фактларни қайд қилиш ва локализация қилиш, шахснинг идентификация қилиш методикаси сингари компонентларни олади. Лекин конкрет методларнинг ўзига хослигини мутлақлаштириш хатодир: хусусий методларда бир-бирини тўлдириш ҳоллари учрайди. Биология ўзига хос методлар билан социология, психология методларидан, ижтимоий антропология биология методларидан фойдаланади ва ниҳоят ҳамма табиий ва ижтимоий фанлар қандай тадқиқот олиб боришидан қатъи назар ягона фалсафий методга таянадилар.

Ижтимоий билишни объективлиги масаласида файласуфлар ўртасида баҳслар содир бўлмоқда. Маълумки, ижтимоий билишни шаклланишига билиш соҳибини ижтимоий мавқеи, уни ижтимоий ходисаларга бўлган муносабати, мафкура таъсир кўрсатади. Жамият табиат эмас. Жамият одамлар фаолиятини жараёни ва натижасидир. Жамиятдаги анъаналар, мафкуралар, маданий–маънавий омиллар жамият ҳақидаги билимларимизга таъсир кўрсатиб, маълум хулосалар чиқаришни тақозо этади. Шу боис немис социологи К.Мангейм ижтимоий билишда объектив, илмий ҳақиқат бўлмайди деган фикрга келади. Унинг юртдоши О.Больнов объектив ҳақиқат у ёқда турсин, ҳатто гуманитар фанларда кўпчилик томонидан олинган натижаларга эришиш мумкинлигини ҳам инкор қилади.

«Ижтимоий билиш» жамият, инсонни жамиятда тутган ўрни ҳақидаги ҳар қандай ғоялар, тушунчалар, қарашлар мажмуасини билдиради. Бундай ижтимоий билиш қадим замонлардан бери мавжуд бўлган. Шу маънода ижтимоий билиш турли фалсафий ва диний таълимотлар таркибида бўлган дейиш ҳам мумкин. Масалан, “Веда”, “Упанишада”, «Авесто» каби асарларда ижтимоий муносабатлар хусусида қарашлар, таълимотлар ифодаланган.

Ижтимоий билишни объекти, жамият, ижтимоий муносабатлар тизимидир. Ўз навбатида унинг бир томони табиат билан узвий боғлиқдир. Шунинг учун ҳам табиат ва жамият туташган чегарани ўрганадиган ижтимоий билиш йўналиши ҳам мавжуд бўлиб, у ижтимоий экология деб аталади. Бу фан жамият ва табиат ўртасидаги алоқадорлик ва таъсирини, мавжуд ижтимоий муносабатларни табиатга кўрсатган таъсирини характери ва оқибатини тадқиқ қилади.

Жамият, ижтимоий реалликни англашга қаратилган ижтимоий билиш турли даражалар, соҳалар ва мақомларда мавжуд бўлиши мумкин. Назарий даража ва салоҳиятни кўзда тутсак, ижтимоий билишни қуйи даражаси ва шакли оммавий онгда ўрин олган. Бу кишиларнинг жамият, давлат, ижтимоий жараёнлар ҳақидаги билимларидир. Бундай билимларда тартиблашмаган, таҳлилдан ўтказилмаган, стихияли жиҳатлари кўп бўлади.

Ижтимоий билишни мураккаброқ кўриниши мафкурада ифодаланади. Мафкурада ижтимоий билиш маълум мақсад ва манфаатлар негизида тизимга солинади, ижтимоий фаолият ва ислоҳотларни назарий-амалий асоси ролини ўйнайди. Бу ерда миллий истиқлол мафкураси кўзда тутилмоқда.

Ижтимоий билишни юқори назарий шакли ижтимоий фанлардир. Фан жабҳасида ижтимоий билиш жамиятни структураси, ижтимоий, иқтисодий ва маънавий институтларини амал қилиши, ижтимоий тараққиёт қонуниятлари ҳақида анча аниқ билимларга эга бўламиз. Бу билимлар чуқур ижтимоий-иқтисодий ислоҳотларни ўтказиш, келажақда содир бўлиши мумкин жараёнларни башорат қилиш учун зарурдир.

Тадқиқотни объекти ва предметига қараб ижтимоий билишни турли типларини (жабҳаларини) фарқлаш мумкин: Булардан биринчиси ижтимоий-табиий билимлар бўлса, иккинчиси ижтимоий-гуманитар билиш ҳисобланади.

Ижтимоий–табиий билимлар. Булар янги типдаги билимлар бўлиб, жамият–табиат тизими доирасида амал қиладиган жараёнлар, хоссалар ва қонуниятлар ҳақидаги тушунчалар, ғоя ва қарашлардан иборатдир.

Ижтимоий–табиий билимлар табиий жараёнлар ва хоссалар ижтимоий ҳаётни асоси ва омили эканлиги аниқланади, жонсиз ва жонли табиатда мавжуд бўлган қонуниятлар, хоссалар, структура ва функциялар инсон ҳаёти, жамият тараққиётига қандай таъсир қилишлари инъикос этилади.

Ҳозирги пайтда космик ва экологик омилларни инсоният тараққиётига катта таъсир кўрсатиши боис ижтимоий-табиий билимларни роли ва аҳамияти ортиб бормоқда.

Ижтимоий–фалсафий билишда жамиятни моҳияти, тараққиёт қонунлари олам, борлик, инсон, ҳаёт маъноси, қадриятлар муаммолари билан боғланган ҳолда тавсифланади.

Ижтимоий–гуманитар билиш. Бу йўналиш инсон ва жамият ўртасидаги алоқадорлик ва муносабатларни ўрганиш доирасида шаклланган. Бунга масалан, ижтимоий психология, педагогика, тилшунослик кабилар киради. Шундай қилиб, ижтимоий билиш доимо юксалаётган, мураккаблашаётган, фанлар дифференциацияси ва интеграцияси жараёнларидан таъсирланаётган жабҳа бўлиб, у табиийёт, фалсафа ва инсоншунослик билимлар билан узвий алоқа боғлаган ҳолда ривожланиб бормоқда.

Ижтимоий билишда структура авваломбор, эмпирик ва назарий билимлар даражасида намоён бўлади. Назарий даражада ижтимоий ҳодисаларни моҳияти, қонуниятлари ўрганилади. Эмпирик даражада ижтимоий тизим ва ҳодисаларни ташқи томонлари тасвирланади,

хусусиятлари қайд қилинади. Бу даражада зарур фактологик билимлар (маълумотлар) олинади. Олинган маълумотлар ва билимларни умумлаштириш назарий даражада содир бўлади. Инсон ўрганаётган объектни доимий ва у бўйсунадиган қонуниятларни очиб олгач, уларнинг хусусиятларини тушунтиришга, билимларни мантиқ нуқтаи назарда асослашга киришади, билимларни бир бутун, яхлит тизимга айлантиради. Бунда предмет ҳақида ҳосил қилинган чуқур билим, уни тизими назарияга айланади.

Эмпирик билиш даражасида инсон, тадқиқотчи билиш объекти билан бевосита алоқада бўлади, шу боис, бирламчи фактларни, фактлар тафсилоти бўлган маълумотлар йиғади. Масалан, тарихий билишда ҳужжатлар ва архивларни таҳлил қилиш, уларни қайд қилиш жараёнида эмпирик (конкрет - хиссий) тафсилот, бирламчи ахборот пайдо бўлади.

Назарий билимларнинг юқори кўрсаткичлари, мавҳумлаштиришнинг юқори босқичларга кўтариши эмпирик билимларнинг муҳим ва зарурлигини алоҳида таъкидлайди. Шу ҳолат жамиятни ўрганишга ҳам тааллуқлидир.

Кузатиш ижтимоий билишнинг эмпирик босқичидаги биринчи ва зарурий жараён ҳисобланади. Бу аслида ҳар қандай илмий билишнинг муҳим шартидир. Ҳар бир илмий кузатиш ноилмий кузатишдан қуйилган, муаммо ва вазифаларни ҳал этиш билан фарқланади.

Ижтимоий фалсафа кузатишнинг ўзига хос томонларидан бири четдан кузатиш усулидир. Бу усул табиий фанларда ҳам қўлланилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, жамиятшуносликда – жонли объектларни билиш, ўрганиш ҳақида сўз боради. Масалан, юлдузларни кузатишни олиб қарасак, улар кузатувчиларнинг мақсадларига эришмоғи учун ҳалал бермайди, чунки юлдузлар асрлар мобайнида ўзгармас бўлиб келган. Бироқ жамиятда бундай эмас: у муттасал ўзгариб туради. Одатда, ўрганилаётган объект тадқиқотчига қаршилик кўрсатади, бу эса кузатишнинг бошиданок бирор натижа олишга халақит беради ёки кузатишнинг ўрталарига келганда тадқиқот бузилиши ёки кутилмаганлиги туфайли олинган натижаларнинг таҳлили ўзгариб кетиши мумкин.

Шунинг учун ҳам социологияда, тарихда, ижтимоий психологияда «биргаликда кузатиш» (ички кузатиш) усулининг афзалликлари алоҳида қайд этилади. Актив ва пассив кузатиш усуллари мавжуд. Биринчи усулда кузатувчи меҳнат жамоаси диний жамоага, ишчилар бригадасига ва ҳоказоларга асло сездирмаган ҳолда қўшилиб олади. Бундай қўшилиш яхши натижалар беради, чунки ўрганилаётган объект ўзини тадқиқотчидан олиб қочмайди, кузатувчига қаршилик кўрсатмайди. Пассив биргаликдаги кузатишда субъект ва объект ўртасида бир-бирини яхши тушуниш талаб этилади. Бунинг учун тадқиқотчи томонидан ҳеч қандай зарар етмаслигини тушунтириш талаб этилади.

Тадқиқотчи ўзини қизиқтираётган ижтимоий ҳаётнинг параметрлари ва индикаторларини ўлчашга қурби етмаганлиги учун статистик маълумотларга мурожаат қилишга мажбур бўлади. Бу тадқиқотчидан жуда

катта эҳтиёткорликни талаб этади. Статистика тўғрисида шундай афоризм мавжуд: «Ёлғоннинг уч тури бор: оддий ёлғон, жирканч ёлғон ва статистика». Бу ерда гап статистика фани тўғрисида эмас, балки айрим мамлакатлар сиёсий доираларининг манфаатлари билан боғлиқ статистика тўғрисида айтилган.

Билиш кузатишдан, фактларни қайд қилишдан бошланади. Фактлар билишни тагкўрсисидир, «илмни нафас олиш хавосидир». Шу билан бирга, инсон «тоза», «мутлак», «соф», факт билан иш кўрмайди. Фактни излаш, қайд қилиш, баҳо бериш, хулоса чиқариш ғоя, назарий тасаввурлар, умумий хулосалар асосида йўналтирилган бўлади. Демак, билиш факти назарий ғоя билан суғорилган бўлади.

Ижтимоий билишни салоҳияти фактларни ҳақиқий маъносига кириб бориш, якка ва айрим ходисани орқасидаги умумийликни англаши билан белгиланади. Инсон фактларни маълум тасаввур, ғоя ёки таълимот нуқтаи назарда туриб тафсилотини беради. Шундай бўлсада фактлар ижтимоий билиш, умуман илмий билишни фундаментини ташкил қилади.

Фактларни изоҳлаш ва тушунтириш жараёнида гипотеза ёки дастлабки ғоя тасдиқланади, назария туғилади. Бошқача бўлиши ҳам мумкин. Янги фактларни мавжуд назария асосида тушунтириб бериш имконияти бўлмаслиги мумкин. Бунда мавжуд назария ўз ўрнини янги назарияга бўшатиб беради.

Ижтимоий билишни илмий шакли назарий билиш эса илмий услубларга таянади. Демак, билишни яна бир структуравий даражаси ёки унсурини усул ташкил қилади. Усул билиш, баҳолаш, хулоса чиқариш учун зарур асос ва восита ролини ўйнайди. Ижтимоий билишда факт, усул ва назарияни боғлайдиган механизм ижодиёт, ижодий тафаккурдир.

Ижтимоий билишни фалсафий масалаларидан бири шундай бир саволда ифодаланади: ижтимоий ходисаларни билишда ҳаммани ишончини қозонадиган ёки, бошқача қилиб айтганда, объектив ҳақиқатни бўлиши мумкин-ми? Ижтимоий билишда объектни инъикос қилиш ва унга баҳо бериш бирлашади? Ижтимоий билиш соҳиби фактларни, кузатиш жараёнида олган маълумотларни шундайгина қайд қилмайди, балки уларни маълум ғоя ёки тасаввур нуқтаи назарда туриб таҳлил қилади, умумлаштиради, фактга ёки ходисага баҳо беради.

Масалани бошқа томони ҳам бор. Бирор нарса ҳақидаги билимни ҳақиқат (яъни билимда ҳақиқат бор) деб белгилаш учун билимга эга бўлиш керак. Билимни ҳақиқатлилигини текшириш унинг объектга мувофиқлигини аниқлаш демакдир. Шу аниқлаш учун билим керак-ми, йўқ-ми? Демак, ҳақиқатни аниқлаш учун ҳақиқат мезони бўлиш зарур. Ҳақиқат мезони бирон – бир ғоя, таълимот, қарашнинг чинлиги ёки ёлғонлигини аниқлаш, текшириш воситасидир. Ҳақиқат мезонлари қаторига файласуфлар мантикий исботланганлик, объективлик ва амалиётни (практикани) киритдилар.

Ижтимоий билиш жараёнида ҳақиқат ва унинг мезонларини аниқлашда **ижтимоий эксперимент** ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Шу маънода ижтимоий экспериментнинг қуйидаги хусусиятлари алоҳида қайд этилади:

1. Ижтимоий эксперимент ўзининг аниқ натижаларига эга. Физика, химия, биология фанларидаги экспериментлар турли даврларда турли мамлакатларда такрорланиши мумкин, чунки табиатнинг ривожланиши қонуниятлари, ишлаб чиқариш муносабатлари шаклига ҳам, типига ҳам, миллий ва тарихий ўзига хосликка ҳам боғлиқ эмас.

Ижтимоий экспериментлар иқтисодни қайта қуришга, миллий давлат тизими, таълим ва тарбия тизимига қаратилган бўлиб, улар турли тарихий даврларда турлича бўлиб қолмай, балки бутунлай қарама-қарши натижаларни бериши мумкин.

2. Ижтимоий эксперимент объекти барча социумлар таъсиридан ва экспериментдан ташқаридаги объектлардан озроқ миқдорда ҳимояланади. Бу ерда ишончли ҳимояловчи асбоблар бўлган вакуум насослари, ҳимоя экранларини қўллаш яхши натижалар бермаслиги мумкин. Булар жисмоний экспериментларда қўлланилади. Бундан келиб чиқадики, ижтимоий эксперимент, фан тили билан айтганда, соф шароитсизликка учраши шундай ҳолатларга боғлиқдир. Мисол учун Ш. Фурье ва унинг тарафдорлари томонидан олиб борган тадқиқотларни кўрсак, бу ўзига хос идеал ва гармоник жамиятни барпо этиш эди: Р. Оуэн тадқиқотидаги кооперативлар барпо этиш, Англия ва Америка коммуналарини ташкил этиш ва ҳоказо тадқиқот натижалари умуман ўйлаб қўрилмаган.

Ижтимоий экспериментда техника хавфсизлигини таъминлашга жуда - катта талаблар қўйилади. Ҳозирги вақтда ижтимоий экспериментлар ва илмий экспериментлар ўртасидаги чегара камаю бошлади, лекин у ҳали сақланмоқда. Ҳозир гап ҳар куни ҳар соатда одамларга таъсир қиладиган, уларнинг жисмоний ва психологик соғлиқларига таъсир қиладиган экспериментлар ҳақида кетмоқда. Эксперимент вақтида озгина нарсаларнинг ҳам тўғри ташкил қилинмаслиги одамларга ёмон таъсир кўрсатиши мумкин. Бундай эксперимент ташкилотчиларининг фаолиятини оқлаб бўлмайди. Эксперимент бошланмасдан олдин инсонпарварлик ғояси унинг дастурига киритилиши шарт.

3. Ижтимоий эксперимент лойиҳавий билимлар олиш учун ўтказилади. Бу эксперимент икки вазифани ўз ичига олади: ўрганувчи ва амалий. Айтайлик, академик И. П. Павлов ва унинг шогирдлари итлар ва маймунларда ўтказган тажрибаларида олий нерв фаолиятидаги физиологик ўзгаришларни билиш орқали илмий назарияни яратишган эди. Шунга қарамай экспериментлар амалий мақсадда ҳам ишлатилиши мумкин эди.

Инсонлар устида тажриба ўтказиш қанчалик яхши истиқболга эга бўлишига қарамай ғайриинсонийдир. Ижтимоий экспериментнинг асосий вазифаси бу жамоа фаолиятини жонлаштиришдир. У ҳолда экспериментнинг назарий аҳамияти нимада? Биринчидан, ижтимоий эксперимент катта назарий далилга эга бўлиши керак. Агар далил бўлмаса, ижтимоий эксперимент илмий бўлмайди. Иккинчидан, унинг натижалари, албатта бошқа фанлар ва унга яқин бўлган фанлар (медицина ва архитектура) билан ҳисобга олиниши керак, лекин бунда назарияни тасдиқлаш, ундан ўзиб кетиш экспериментнинг мақсадига айланмайди.

Билиш жараёнида **ижтимоий башорат** масаласи ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бизга маълумки, инсон ўзининг аниқ мақсадга йўналтирилган фаолияти орқали тарих зарварақларини яратади. У ҳар доим келажакни билишга интилади. Уни мамалакатнинг тақдири қизиқтириши ёки қизиқтирмаслиги мумкин. Бироқ инфор­мацион-компьютер даврига келиб унинг қандай бўлиши деярли барчани қизиқтирмоқда. Шу билан бирга инсоният ҳаётининг хавф остида қолганлиги ҳеч кимни ўйлантирмайди. Бундай қизиқиш футурологик портлашга олиб келади. Файласуфлар, социологлар, иқтисодчилар, тарихчилар, келажакни кенг миқёсда ўрганишга ҳаракат қилмоқдалар, улар 2000 йил муаммоларидан тортиб то кейинги. миллион йил ичида инсониятнинг ҳаёт ёки ҳаёт бўлмаслиги масалаларигача ўрганмоқдалар.

Башоратнинг моҳиятини кўпроқ XX асрнинг буюк физиологларидан бири бўлган П. К. Анохин очган. У башоратни ҳаққониятнинг вақтдан илгари акс этиши сифатида таърифлаган. Анохиннинг назариясида «вақтдан илгари инъикос этиш» ҳақида гап боради. Бу қўзғалиш барча биологик оламга, ҳайвонларгагина эмас, балки ўсимликларга ҳам хосдир. Тирик организм олдиндан кўра билиш қобилиятига эга. Инсон башорат қилиш жараёнида йўқ объектга, кузатиш мумкин бўлмаган объектга, хаттоки, ҳаёти давомида учрамаган объектларга дуч келади. Шундай қилиб, ижтимоий башоратнинг моҳиятини тушунтириш анча қийиндир.

Ҳозирги пайтда башоратга ижтимоий амалиёт мабойнида ривожланган инсон онгига хос хусусият сифатида қаралмоқда. Бошқача қилиб айтилган бўлсак, олдиндан кўра билиш индивидуал башоратда эмперик малакага асосланганлигига қарамасдан инсон фактологик маълумотлардан озод бўла олмайди. Бу - жамиятнинг инсон онгига таъсирдир.

Ижтимоий башоратнинг табиати илмий башоратнинг тузилишида яққол кўринади. Илмий башорат ҳеч қандай мистикага асосланмайди. Бизни қизиқтираётган ходиса, жараён ва тенденцияларнинг кейинги ривожланиши ҳали ўрганилмаган, лекин аниқ билимларга таянади. Шу ўринда илмий башоратнинг каромат қилишдан принципал фарқларини айтиб ўтиш жоиздир. Олдиндан айтиб бериш реал борлиққа таянади.

Илмий башорат келажакни мутлақ ва тўлиқ билишга даъво қилмайди: Келажакни айтиб бериш ва утопия (хом хаёлликлар) нинг хатолигини илмий далиллар ва мулоҳазалар билан исботлаб бўлмайди, чунки у бир-бирига боғлиқдир. Башоратларни эса илмий- назарий мулоҳазалар ёрдамида текшириб кўриш мумкин. Бу эса уларнинг тўғрилигини исботлаши ёки исботламаслиги мумкин. Юқорида айтиб ўтганимиздек, илмий башорат билимларининг эҳтимоллигидир. Унинг тўғрилиқ даражаси келажакни олдиндан айтиб беришнинг қандайлигига боғлиқ, яқин келажакни олдиндан айтиб бериш (биздан 20 - 30 йил олдинги давр), образи, (кейинги 100 йилликдан кейинги даврлар). Бу билимларнинг қайси даражада йўналганлигига қараб ишончли асос топиш осон. 1-ҳолатда ишончли прогнозлар бўлиши мумкин. 2- ҳолатда билимлар ҳақиқатдан устун келади.

Улар бўлмаган индукцияга асосланган. 3-сида биз жуда катта фаразларга (гипотезаларга) дуч келамиз. Иккинчидан, олдиндан кўра билиш даражаси билимларга қай даражада таянганлиги билан боғлиқ. Учинчидан, олдиндан кўра билиш ишончлилик даражасига прогноз қилинаётган жамият ҳолатини ва унинг алоҳида компонентлари мураккаблигини ҳисобга олиш билан боғлиқ.

Ижтимоий интеллект. Интеллект (лот. интеллектус – билиш, тушуниш, фаросат) ижтимоий субъектларни билиши ва тафаккурини ифодалайдиган тушунчадир. Ижтимоий интеллект олдинги фалсафий ва назарий тафаккурда бир неча атамаларда ифодаланган: носфера, Попперни «учинчи олами», «ижтимоий онг» ва бошқалар. Жамиятдаги ўзгаришлар ва янгиланишлар олдин ижтимоий ақл доирасида белгиланади, дастурга айланади, ижод этилади.

Ижтимоий интеллектни фаоллиги ва ижодкорлиги ижтимоий тузум ва вазиятга боғлиқдир. Анъанавий жамиятларда ижтимоий интеллектни фаоллиги ва ижодкорлиги юкори даражада бўлмайди. Индустириал жамият **индивидуал ва ижтимоий интеллект** ишлаб чиқарувчи кучга айлантиради.

Индивидуал интеллект ижод этади, яратади, ижтимоий интеллект яратилган маънавий қадриятни кўпайтиради, тарқатади, ишлаб чиқаради ва ҳаётга татбиқ этади, ижтимоий бошқариш ва назорат қилиш ишларини амалга оширади. Буларни интеллектни ўзи қилмайди, балки интеллектга эга бўлган инсон ва гуруҳлар амалга оширади. Ижтимоий интеллект аслида ижтимоий субъектни ҳислатидир.

Интеллектлар мажмуаси маълум ижтимоий табақалардан ҳосил бўлади: олимлар, ижодкорлар, мухандислар, бошқарувчилар ва ҳақозолар. Булар ноосферани ижодкор қатламини ташкил қилади (когнитиолотин билиш). Ижтимоий интеллектни ифода қилиш учун охирги вақтларда «ижтимоий когнитиология» тушунчасидан кенг фойдаланмоқдалар.

Ижтимоий тушуниш. Мазкур фаолиятда «қонунлар – анъаналар» муҳим роль ўйнайди, улар бир–бирига нисбатан кўпинча қарама – қаршидир. Бу қонунлар тўпламлари кўплаб турли–туман ноаниқликларни юзага келтиради. Ҳудди шунинг учун ҳам уларни таҳлил қилишдан қандайдир бир қийматли ҳулосалар (тушунтиришлар ва башоратлар) кутиш қийин. Ҳолбуки, табиий ва техникавий фанлар соҳаларида буни кутиш мумкин бўларди.

- Ижтимоий тушунтиришда коллектив психологияга ҳам, индивидуал психологияга ҳам тегишли бўлган психологик маълумотларга таянмоқ муҳим аҳамиятга эга, чунки М.Блокнинг таъкидлашича, ҳатто «Ижтимоий бир жинслилик ҳам унчалик мутлоқ кучли эмас, чунки ундан баъзи индивидуумлар ёки кичик гуруҳлар четга чиқишлари мумкин». Бундан ташқари, агар борди – ю, биз бирор одамнинг ҳаракатлари ғайриодатий эканини кўрсата олганимиз тақдирида ҳам, бу деган сўз унинг маъносизлигини кўрсатдик дегани эмас.

- Ижтимоий тушунтиришда одатда бирор ижтимоий ҳодисанинг келиб чиқиши (манбалари), пайдо бўлиш шароитлари ва генезиси билан боғлиқ генетик компонент мавжуд бўлади. Бу ерда бир хатар мавжуд – яъни

келиб чиқиш манбаларини тушунтиришни ҳодисанинг ўзини тушунтириш деб қабул қилиш хатари бор. Масалан, чала билимли этимологларда шундай хатолар учраб туради: улар сўзнинг замонавий маъносини талқин қилар эканлар сўзнинг ўзлари билган энг қадимий маъноларидан бирини аниқлаб, «хамма нарсани» тушунтирдик деб ўйлайдилар, холбуки масаланинг моҳияти қандай қилиб «маъно ўзгаришини» содир бўлганини аниқлашдир.

Ижтимоий билиш жараёнида **планетар онгнинг** зарурлиги ҳам баъзи адабиётларда алоҳида қайд этилмоқда. Чунки, планеталараро онгнинг шаклланиши ўзига хос хусусиятларга эгадир. Дарҳақиқат, миллий муаммолар миллий ўзликни англашда ўз аксини топганидек, XXI асрнинг глобал муаммолар системаси умумпланетавий ўз-ўзини англашда ўз ифодасини топади.

Планетар онгнинг муҳим сифатлари қуйидагилардан иборат:

Биринчи, умуминсоний кадриятлар хусусий (регионал, миллий, синфий) кадриятлардан устун бўлиб, планетар онгда доминантлик қилади. Мана шу доминантликка лоқайдлик планетар онг маъносининг йўқолишига олиб келади. Планетар онг яратилган тақдирда ҳам дунёвий ҳамкорлик турли-туманлигича ва қарама- қаршилигича қолаверади.

Ривожланган давлатлар ўртасидаги сиёсий, иқтисодий зиддиятлар сақланиб қолади: Ўтқир ва хавfli низолар (конфликтлар) ни келтириб чиқаради. Шимол ва Жанубнинг қарама-қаршилиги синфлар ўртасидаги, этник гуруҳлар ўртасидаги танглик кўп мамалакат ва минтақаларда ҳалигача сақланиб қолмоқда.

Планетар онгнинг вазифаси юқорида тилга олинган муаммоларни кейинги планга суриб, глобал муаммоларни ҳал этишда барча мамлакат ва халқларнинг изчил ҳамкорлигини таъминлашдан иборатдир. «Бутун дунё халок бўлсин, лекин ҳақиқат тантана қилсин» деган принцип ҳар қандай инсонпарварлик мазмунидан махрум эди, лекин бугун ҳалокат ёқасида турган дунёда бу принципга амал қилиш жиноятга айланмоқда. Дастлаб дунёни ҳозирги кунда қандай бўлса шундайлигиса сақлаб қолиш керак. Худди мана шу буюк вазифа планетар онгни юзага келтирди. Планетавий онг тушунчасини аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, кўпчиликка тааллуқли онг эканлиги назарда тутилади, у фақатгина профессионал сиёсатчиларгагина тааллуқли эмас.

Иккинчидан, планетавий онг айрим халқлар ва мамлакатларнинг ижтимоий онгини, шунингдек, индивидуал онгини тузатишга олиб келади. Ўзини жаҳон фуқароси сифатида ҳис этиш ҳозирги пайтда сиёсий маданиятнинг узвий элементига айланди. Бу ҳолат индивидуализм ва коллективизм муносабатларини ижтимоий маданият кадриятлари сифатида ривожланишига туртки берди. Асрлар мобайнида ҳукмрон бўлиб келган мамалакатлар ва халқларнинг индивидуализми планетавий коллективизм томон кўпроқ силжимоқда. Дунёни кутқариш учун бундан бошқача йўлнинг бўлиши ҳам мумкин эмас. Планетавий бирдамлик онг фактидан умуминсоний амалиётга айланиши керак. Дарвоқе, бу ҳақда бутун жаҳон файласуфларининг XIX конгрессида айтиб ўтилган эди

(Москва, 1993 йил). Бугунги кунда ривожланган Ғарб мамалакатларида коллективизм фойдасига сезиларли силжишлар кузатилмоқда. Шунинг таъкидлаш керакки, бундай силжишларнинг халқаро ва ички вариантлари бир йўналишга эга.

Учинчидан, планетар онг табиий, техникавий, гуманитар, фалсафий фанларнинг янги ютуқларини четлаб ўтиш орқали глобал муаммоларни «соғлом фикрлаш» ёрдамида ҳал қила олмайди. Планетавий онг синергетиканинг муҳим хулосаларини ўз ичига олади. Уларнинг айримларига тўхталамиз:

а) мураккаб тузилган тизимда (худди шундай «жамият-табиат» тизими уларнинг ривожланиш йўлларини тўсиб қўмаслиги керак, балки уларни тушуниш, уларнинг ўз йўлларини топиш зарур);

б) Мураккаб тизимлар учун ривожланишнинг бир неча муқобил йўллари мавжуд, уларни ўрганган ҳолда апокалистик вариантларни рад қилиш керак, илмий-техникавий ривожланиш ютуқларидан фойдаланган ҳолда кейинги ривожланишнинг шундай вариантыни топиш керакки, у инсонларни қониқтириш ва табиатнинг емирилишига йўл қўймаслиги керак.

в) мураккаб тизимни ва бошқарувни ишончли текшириш учун куч муҳим эмас.

Хуллас, биринчидан, ижтимоий билиш жамиятни илмий нуқтаи назардан таҳлил қилиш, ундаги воқеа, жараён ва ҳодисаларни илмийлик ва мантиқийлик асосида ўрганиш, назарий ва амалий тадқиқот ўртасидаги уйғунликни таъминлаш, инсонда бу мураккаб тизим тўғрисида мустақил билим ва кўникмага эга бўлиш туйғусини шакллантиришга ёрдам беради. Иккинчидан, ижтимоий билишга муқаррар равишда сиёсий мафкура, қадриятлар, ижтимоий-сиёсий идеаллар ўз таъсирини кўрсатади. Шу боисдан ҳам ижтимоий ва табиий-илмий билишни бир-бири билан тенглаштириш ярамайди. Учинчидан, ижтимоий билиш орқали инсон доимо ўзининг табиат дунёсига, бошқа одамлар дунёсига, ўз тарихи ва маданиятига муносабатини, ўзининг ўзига муносабатини билишга интилади, ўз ҳаётининг идеаллари, қадриятлари ва нормаларини аниқлаб олади. Тўртинчидан, демократик жамият қуриш ва баркамол авлодни тарбиялашда ижтимоий фалсафанинг ўрни ва аҳамияти, бу жараённинг самарасини оширишга имкон берадиган усул ва воситалар ҳам ижтимоий билишнинг ҳолати, ютуқлари, истиқболлари бўйича қўлга киритилган илмий ютуқлар билан белгиланади. Зеро, ижтимоий билиш ва мулоқотнинг кўплаб сирлари инсон фаолиятини ажралмас бўлаги ҳисобланади.

Таянч тушунчалар:

Билиш, илмий билиш, ижтимоий билиш, ижтимоий ҳақиқат, ижтимоий билишнинг эмпирик босқичи, ижтимоий билишнинг назарий босқичи, ижтимоий билиш методлари: кузатиш, статистика, ижтимоий эксперимент, ҳужжатлар билан ишлаш, тарихийлик ва мантиқийлик, моделлаштириш, тарихий аналогия.

Назорат учун саволлар:

1. Ижтимоий билиш деганда нимани тушунаси?
2. Ижтимоий билишдан қандай мақсадлар кўзда тутилади?
3. Ижтимоий билиш табиатни билишдан қандай хусусиятлари билан фарқланади?
4. Ижтимоий билишнинг босқичлари деганда нима назарда тутилади?
5. Ижтимоий билишнинг таркибига нималар киради?
6. Ижтимоий билишнинг эмпирик босқичида қандай методлардан фойдаланилади?
7. Ижтимоий билиш назарий босқичида қўлланиладиган усулларни сананг ва изоҳланг.
8. Ижтимоий башорат нима?

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолотлари.- Т., «Ўзбекистон», 1997 йил, 211-227-бет.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. – Т., «Ўзбекистон» 1999 йил.
3. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. – Т., «Ўзбекистон» 1992 йил.
4. Фалсафа асослари. – Т., «Ўзбекистон», 2005 йил, 365-370, 372-376 бетлар.
5. С.Э.Крапивенский. Социальная философия. – Москва, «ВЛАДОС», 1998 йил, 380-404 бетлар.
6. Фалсафа. Ўқув қўлланма. – Т., «Шарқ», 1999 йил, 433-445 бетлар.
7. Билиш фалсафаси. – Т., «Университет» нашр., 2005 йил, 197-212 бетлар.
8. О.Г.Данильян, В.М.Тараненко. Философия – Москва, изд. ЭКСМО, 2005 г., стр. 449-458.
9. Карима Туленова. Предвидение и реальность. – Т., «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» илмий нашр., 1998 йил.
10. Ғарб фалсафаси. – Т., «Шарқ», 2004 йил.
11. Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар. I қисм – Т., Ўзбекистон файласуфлар миллий жамияти нашриёти, 2004 йил.

6- МАВЗУ: ИЖТИМОЙ ОНГНИНГ НАМОЁН БЎЛИШ ШАКЛЛАРИ

1. Кундалик онг тушунчасининг мазмуни ва моўияти.
2. Ижтимоий онг жамият маънавий ҳаётининг асоси сифатида.
3. Ҳуқуқий онгнинг намоён бўлиш шакллари.
4. Шарқ фалсафасида инсоннинг ички олами тўғрисидаги қарашлар.

Кундалик ёки одатдаги онг асосан ташқи алоқалар ва ижтимоий ҳаёт ходисаларига бўлган муносабатларни акс эттиради, уларни умумлаштиради. Аммо кундалик онг нарсалар, ходисалар моҳиятига чуқур кира олмайди. Одатдаги онг хато фикрларга эга бўлиши мумкин. Бу урф-одат, анъана, ақида кабиларни ўз ичига олади. Кундалик онг ҳар бир шахснинг ишлаб чиқариш, турмуш, сиёсат ва бошқа соҳалардаги кундалик фаолияти билан бевосита боғлангандир.

Кундалик онг кишиларнинг кундалик ҳаётий эҳтиёжларини англаб етиши асосида вужудга келади.

Назарий онг нарса ва ходисалар моҳиятини тушунишда муҳим ўрин эгаллайди. Назарий онг ғоялар системаси, тушунчалар, қонунлар ва бошқа тарздаги маънавий кўринишларини ифодалайди.

Ғоялар ўз моҳияти билан назарий шаклда пайдо бўлади. Улар жамият тараққиётини белгилайди, ривожланишга туртки беради. Ҳар бир назария ва ғоя ўз вазифасини ўтаб бўлгандан сўнг оммавий онгга айланади.

Ижтимоий онгни кишилар ҳаётида тутган ўрнига қараб икки қисмга ажратиш мумкин:

1. Ижтимоий психология (руҳият)
2. Мафкура (идеология)

Ижтимоий психология кишиларнинг меҳнат ва кундалик турмуш фаолиятида стихияли равишда вужудга келади, уни системалаштириш ва назарий жиҳатдан асослаш қийин. У қуйидаги хусусиятлари билан ажралиб туради:

1. Кишиларнинг барқарор психик ҳолатлари (ҳиссий кечинмалари, эмоция, кайфияти, урф- одатлар).
2. Руҳий ходисалар: одат, удум, кўникма; турли кечинмалар.
3. Руҳий жараёнлар: тақлид қилиш, ишонтириш ва шунга ўхшаш хусусиятлар.
4. Сезги, идрок, фаҳм, тасаввур, тафаккур, ғоя (сиёсий, ҳуқуқий, диний, ахлоқий белгилар) кабилар.

Юқорида қайд этилган хусусиятларнинг барчаси аста- секин ишонч, эътиқод, удум, кўникма, ижтимоий позицияни ифода эта бошлайди.

Ижтимоий психология - кенг оммавий онг бўлиб, у бевосита моддий ишлаб чиқариш жараёнида пайдо бўлади: одат, кўникма шаклига киради.

Ижтимоий психология ибтидоий жамоа тузуми даврида уруғ ва қабила аъзолари томонидан гуруҳ онги сифатида стихияли равишда

шаклланган. Бу онг шакли моддий неъматлар ишлаб чиқариш учун хизмат қилган.

Шунингдек, ибтидоий жамоаларнинг барча соҳалари одат, удум, садоқат кабилар ёрдамида бошқарилган ва ҳаётнинг барча томонларига кенг ёйилган.

Жамиятнинг ривожланиши билан ижтимоий гуруҳлар (синфлар, элат, оила) ва бошқа ижтимоий уюшмалар шаклланди. Натижада уларнинг ўзига хос манфаатлари, психологияси, онги ҳам вужудга келди.

Ижтимоий психологиядан синф, элат, халқ, миллат, оила ва бошқа ижтимоий гуруҳлар психологияси ажралиб чиқди. Ижтимоий психология ниҳоятда мураккаб ва зиддиятлидир.

Ижтимоий психологиянинг барқарор элементлари (ҳиссиёт, характери) ижтимоий структурани сақлаш ва уни мустақамлашга ёрдам беради. Ижтимоий психологиянинг динамик элементлари (оммавий психик ҳолат, норозилик, кўникмаслик, руҳиятнинг ўзгариши) жамиятда туб ўзгариш қилишни талаб этади. Ижтимоий психология стихияли равишда халқ ичида шаклланади, ҳар бир ижтимоий гуруҳ ўзига хос психологияга эга бўлади.

Ҳуқуқий онг давлат билан бирга пайдо бўлади. Ҳуқуқ хулқ-атвор нормаси сифатида давлат томонидан жорий этилади, муҳофаза қилинади ва қўллаб-қувватланади. Хулқ, энг аввало гуруҳ манфаатларини, кейин халқ манфаатларини ҳимоя қилади.

Мустақил Ўзбекистон Республикаси ташкил топганидан сўнг, у ўз конституциясини қабул қилди. Бунда республиканинг барча гражданилари бир хил ҳуқуқ ва эркинликка эга эканлиги, қонун олдида тенг эканлиги белгилаб қўйилди. Унда махсус «Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар» (7- боб) ва «Сиёсий ҳуқуқлар» (8- боб) боблари ажратилди. Ҳуқуқий онг икки шаклда намоён бўлади:

а) ҳуқуқий онг ижтимоий психология шаклида кишиларга қонуний ва қонунсизлик, адолат ва адолатсизлик ҳақида, синфлар, миллатлар, давлатлар ўртасидаги муносабатлар ҳақида тасаввур беради. Ҳуқуқий ҳодисаларга адолат ҳисси, жинойтга нисбатан чора кўриш зарурлиги, бурч ва жавобгарлик сингари ҳодисаларни кишилар ҳуқуқий онг даражасида баҳолайдилар ва унга ўз муносабатларини билдирадилар.

в) ҳуқуқий онг идеология даражасида ҳуқуқий қарашларнинг маълум системаси: ҳуқуқ назарияси, таълимот, кодекслар ва бошқаларни ифода этади.

Ҳуқуқий онг ижтимоий алоқалар тизимида қатор функцияларни бажаради:

а) билиш, маълумот бериш, маърифат тарқатиш функцияси: ҳуқуқий онгнинг шахс, индивид томонидан ўзлаштирилиши ва бошқалар;

б) баҳолаш функцияси: субъект ўзининг манфаат, мақсади нуктаи назаридан қатъи назар маълум ҳуқуқий категорияларга асосланиб баҳо беради. «Миннатдорчилик», «эзгулик», «яхшилик», «ёмонлик», «фойда», «зарар» ва бошқалар тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлади;

в) бошқариш функцияси: ҳуқуқий онг кишиларнинг ҳуқуқий феъл-атвори, ҳатти-ҳаракатини бошқаради. Шунингдек, уларнинг ҳуқуқий муносабатлари, эҳтиёжларини ҳам белгилайди ва бошқаради.

Ҳуқуқий онг ижтимоий онгнинг барча шакллари билан, айниқса, сиёсий онг, ахлоқий онг билан узвий боғлангандир. Ахлоқий онг ҳуқуқий онгга нисбатан кенгроқ тушунчадир.

Воқеа ва ходисаларни ахлоқий баҳолашда ҳуқуқий онг ҳам ҳисобга олинади.

Миллий мустақиллик халқимиз тарихида янги даврни – озодлик, илм-маърифат, социал адолат, ижодкорлик, бунёдкорлик даврини бошлаб берди. Президентимиз И.А.Каримовнинг қатор асарлари, нутқ ва мақолаларида баркамол инсонни вояга етказиш, тарбиялашнинг илмий-назарий асослари тавсифлаб берилди: ижтимоий-фалсафий фанлар олдига инсон моҳиятини теран идрок этиш, тарихан ўзини оқламаган фалсафий ақидалардан ҳалос бўлиш, баркамол авлодни вояга етказишнинг назарий ва фалсафий асосларини ишлаб чиқиш вазифаси қўйилди.

Миллий ғоя ва миллий мафқуранинг назарий-фалсафий асосларини яратиш умумдавлат сиёсатига айланган бугунги кунда ҳозирги замон фани ва фалсафасининг инсон тўғрисидаги билим ва хулосаларини умумлаштириш, айниқса, муҳимдир. Чунки миллий ғоя ва миллий мафқура ўзининг туб моҳияти билан бевосита инсонга, унинг ҳаётий мақсад, орзу-умидларини рўёбга чиқаришга қаратилгандир.

Жаҳон фалсафии тафакқури инсон моҳиятини билишда катта ютуқларга эришди, турли фалсафий оқим ва мактаблар вужудга келди. Бироқ, афсуски, мамлакатимизда узоқ йиллар давомида ҳукм суриб келган бирёқлама сиёсий мафқура ва материалистик дунёқараш инсон моҳиятини бирёқлама талқин этди, жаҳон фалсафаси ютуқларини бузиб кўрсатишга ҳаракат қилди. Президент И. А. Каримов таъкидлаганидек, жаҳон фалсафасининг илғолр ютуқларидан халқимизни баҳраманд этиш, инсон тўғрисидаги илғор ғояларни чуқур ўрганиш ҳаётий заруриятга айланди.

Ҳозирги замон фалсафасининг инсон тўғрисидаги муҳим хулосалари бутун инсониятнинг инсон моҳиятини билиш йўлида орттирган билимларига, илғор фалсафий қарашларига асосланади. Инсоният ўз тараққиётида янги тарихий даврга қадам қўйиши билан ўзлигини англаш ва оламни ўзгартиришда салмоқли ютуқларни қўлга киритди. Ҳар бир одам боласи ўз ҳаёти давомида бутун инсониятнинг тарихий ўтмишини такрорлагани ва унга қандайдир янгилик қўшгани сингари ўзгарган ҳар бир тарихий даврда инсон моҳиятини чуқурроқ билиш, инсоннинг ҳозиргача очилмаган сирли қирраларини кашф этишга бўлган объектив эҳтиёж вужудга келади.

Фалсафий тафаккур шаклланишидан анча илгариёқ инсониятнинг улуғ мутафаккирлари турли диний, мифологик таълимотлар орқали инсон моҳиятини билишга ҳаракат қилганлар: инсон муаммоси барча муаммолар марказига қўйила бошлаган.

Фалсафий муаммолар тизимида инсоннинг моҳияти, унинг жамиятда тутган ўрнини билиш муҳим ўрин эгаллайди. Турли фалсафий таълимотларда инсон моҳияти турлича талқин этиб келинди. Шундай бўлиши табиий ва тўғри эди, чунки инсон моҳиятан ижтимоий-тарихий ва маданий мавжудот сифатида ҳар бир ўзгарган тарихий шароитда ўзлигини чуқурроқ англашга, инсоний моҳиятни рўёбга чиқаришга интилаверади. Сократнинг «ўзлигини бил» деган ҳикматли сўзи ҳар бир тарихий даврда янги аҳамият касб этади.

Инсонда бутун олам ва жамиятнинг моҳияти мужассамлашгандир. Улуғ мутасаввуф Абдуҳолиқ Ғиждувонийнинг инсонни «кичик олам» деб тавсифлаши бежиз бўлмаган. Фалсафа баҳс юритадиган барча масалалар инсон муаммоси билан бевосита боғлиқдир. Табиат, маданият, сиёсат, цивилизация, билиш ва ҳоказолар инсоний моҳиятнинг турлича намоён бўлиш шаклидир; уларнинг барчаси инсон табиати ва моҳияти билан боғлиқдир.

Жаҳон фалсафий тафаккури тарихида инсон муаммоси алоҳида ўрин эгаллаб келди. Инсоннинг моҳияти, унинг жамият ҳаётидаги ўрни, инсон ҳаётининг маъноси сингари масалаларни ўрганиш билан шуғулланадиган фалсафанинг алоҳида бир соҳаси инсон фалсафаси ёки антропологик фалсафа номини олди.

Ҳозирги замон антропологик фалсафасининг инсон тўғрисидаги таълимотини батафсил таҳлил қилишдан олдин фалсафий тафаккур тарихида чуқур из қолдирган улуғ мутафаккирларнинг инсон моҳияти тўғрисидаги таълимот ва қарашларига қисқача тўхталиш маҳсадга мувофиқдир.

Марказий Осиё халқларининг исломгача бўлган фалсафий қарашлари диний-мифологик таълимотлар билан уйғунлашган бўлиб, бизгача етиб келган диний-фалсафий ёдгорликларда, хусусан,- «Авесто»да инсон борлиғи ва унинг ҳаётининг маъноси ҳақидаги қарашлар ўз ифодасини топган. Жумладан, эзгу фикр, эзгу сўз ва эзгу амал инсон борлигининг туб асоси, маънавий баркамоллик инсон ҳаётининг бош мақсади сифатида улуғланади. (Авесто. Избраннқе гимнқ. Душанбе, «Адиб», 1990. С 12-15.)

Қадимги Хитой мутафаккири Конфуцийнинг фалсафий қарашлари марказига инсон ва унинг камолоти масаласининг қўйилиши бежиз бўлмаган. Унинг таълим беришича, ҳар бир инсон ўз ҳаётида дао қонунларига амал қилиши, илм орқалигина идеал инсон даражасига етиши мумкин. Ҳар бир инсон камолотга эришмоқ учун ахлоқий қоидаларга амал қилиши, ўзида одамийлик, инсонга ҳурмат ва муҳаббат ҳиссини тарбиялаши керак. Конфуций томонидан ахлоқий онгнинг инсон борлигининг туб асоси сифатида таърифланиш муҳим аҳамиятга эга эди. Бу ғоя кейинчалик ,И. Кант, Вл. шовъев томонидан ижодий ривожлантирилди.

Яқин Шарқда ва кейинчалик Марказий Осиёда кенг ёйилган тасаввуф фалсафасида инсон илоҳий мавжудот Қуёш (Оллоҳ) Денгиз (Оллоҳ) нинг бир томчиси, илоҳий нурнинг бир зарраси сифатида

тавсифланди. Умуман Шарқ фалсафаси олам ва инсонни худо яратганлигини эътироф этгани ҳолда инсон ва табиатга бир-бири билан узвий боғлиқликда қаради, инсон камолотининг мезонини табиат ва жамиятга оқилона муносабатда кўрди. Шарқца инсон ўзини табиат ва жамиятга қарши қўймаган, балки у билан уйғунлашишга, унинг қонунларига бўйсунушга ҳаракат қилган.

Шарқ фалсафаси инсоннинг ички оламини янада такомиллаштиришга қаратилган эди.

Шарқ мутафаккирлари жамиятдаги тартиб, бошқариш ва ахлоқнинг ўзгаришини инсоннинг ижтимоий муҳитга мослашуви билан боғлар эдилар. Тарихан таркиб топган ижтимоий тартибларни ўзгартириш инсониятга мислсиз кулфатлар келтиришини уқтирганлар.

Қадимги Юнон файласуфлари инсон муаммосини барча фалсафий муаммолар марказига қўйдилар: ҳозирги замон Европа антропологик фалсафаси анъаналарини бошлаб бердилар.

Милет мактаби вакиллари инсонга коинотнинг ажралмас бир қисми, кичик олам сифатида қарадилар. Буюк Юнон файласуфи Сократнинг бутун фаолияти ва изланишларида инсон, унинг ахлоқи, маърифат масалалари етакчи ўрин эгаллади. Уни инсоннинг ички олами, руҳий ва ахлоқий фазилатлари кўпроқ қизиқтирди. У «билим фазилатдир» деган ҳикматни илгари сурди. Инсон ҳаётининг маъноси баркамолликка интилиш, ўзликни англаш ва ўз ахлоқий моҳиятини рўёбга чиқаришдадир, деб ҳисоблади.

Сократнинг таълим беришича, ўз хатти-ҳаракати қандай оқибатларга олиб келишини биладиган ҳар бир одам ҳеч қачон мавжуд тартиб ва қонунларга қарши бормайди, жинойтга йўл қўймайди. Ахлоқий эркинлик ва ҳақиқат бир-бири билан узвий боғлиқдир. Сократ ўз ҳаётини ҳақиқат йўлида фидо қилган улуғ файласуфдир.

Демокрит инсон тўғрисидаги материалистик таълимотга асос солди. Унинг фикрича, бутун олам ва унинг таркибий қисми бўлган инсон битта ибтидодан, яъни майда заррача (атомлар) дан ташкил топгандир. Хатто инсон жони ҳам атомлардан ташкил топгандир. Инсон танаси ўлиши билан жон ҳам ўлади. Чунки тана ва жон моҳиятан атомлардан ташкил топгандир. Демокрит инсон ҳаётининг бош мақсади бахтли бўлишдир, бахт-руҳнинг хотиржамлигидир, деган ғояни илгари сурди. (Инсон моҳиятини бундай содда ва жўн тушуниш фалсафа ривожининг анча кейинги даврларида марксистлар томонидан давом эттирилди).

Қадимги Грецияда бундай қарашга зид равишда Платон инсон моҳиятини идеалистик асосда тушунтиришга ҳаракат қилди. У жон ва танани, руҳ ва жисмни бир-биридан фарқлади: инсонни инсон қилиб турган ва бошқа мавжудотлардан фарқлайдиган моҳиятли асос руҳдир, деган ғояни илгари сурди. Тана руҳга қаршидир. Руҳ танага нисбатан бирламчи ва муҳимроқдир. Чунки руҳ абадий, тана эса фоний (ўткинчи) дир. Платон руҳ даражаларини ҳам фарқлади: олий ва куйи руҳ.

Инсон руҳи муттасил равишда илм воситасида ғоялар дунёсига интилади. Инсонни бошқа мавжудотлардан устун қўядиган муҳим фазилат

илмга ташналиқдир. Платоннинг таълим беришича, инсон ҳаётидаги бутун зиддият тана ва руҳ ўртасидаги зиддият билан боғлиқдир. Тана истаклари инсонни ҳайвонга яқинлаштиради, руҳ эҳтиёжлари инсонни худога яқинлаштиради. Инсон икки дунё оралиғида иккиланади: унинг тубанлиги ёки улуғворлиги нимани танашига боғлиқдир.

Платоннинг инсон тўғрисидаги қарашлари кейинчалик турли фалсафий мактабларнинг шаклланишига олиб келди. Марказий Осиё мутафаккирларининг дунёқарашига самарали таъсир кўрсатди.

Аристотель инсонга ижтимоий, сиёсий мавжудот сифатида қаради. Инсонни «сиёсий махлуқ» деб таърифлади. Унинг фикрича, инсоннинг ижтимоий табиати уни бошқа мавжудотлардан юқори қўяди.

Аристотель инсоннинг ҳақиқий моҳияти унинг фаолияти жараёнида намоён бўлади. Фаолият инсон шахси ривожланишининг ягона имкониятидир, деган ғояни илгари сурди. Унинг таълим беришича, инсон фаолият кўрсатмаса, унинг барча яхши фазилатлари намоён бўлмайди. Ҳаётда ҳам худди олимпия ўйинларида бўлгани сингари ғолиблик гулчамбарини томошабин гўзаллар ва кучлилар эмас, балки мусобақа иштирокчилари оладилар. (Аристотель. Сочинения. В 4 т. М. 1983. Т. 4. С. 67)

Платон ва Аристотель ғоялари Шарқ мамлакатларида кенг ёйилди. Марказий Осиёда етишиб чиққан Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино ва бошқалар аристотелизмни кенг тарғиб этдилар ва уни янги ғоялар билан бойитиб, ижодий ривожлантирдилар. Жумладан, Форобий инсоннинг оллоҳ томонидан яратилганлиги тўғрисидаги диний ғояни эътироф этгани ҳолда, инсон моҳиятини рационал тушунтиришга, унинг моҳиятини тафаккур ва мантиқ қонунлари асосида изоҳлашга ҳаракат қилди.

Форобийнинг таълим беришича, инсон бутун олам тараққиётининг маҳсулидир. У ўзининг «Фозил шаҳар кишиларининг қарашлари тўғрисида китоб» асарида инсоннинг барча олийжаноб фазилатлари илм туфайли эканлигини, инсон ҳаётининг мақсади бахтли бўлиш эканлигини кўрсатди. У мамлакат ободончилиги, эл-юрт тинчлигини адолатли ва маърифатли ҳукмдор шахси билан боғлади.

Абу Райҳон Беруний ва Ибн Сино инсоннинг бошқа мавжудотлардан устунлиги ақл ва тафаккур туфайли эканлигини исботлашга, илм шарофатидан ақл ва тафаккурнинг камол топишини асослашга ҳаракат қилдилар.

Инсон моҳиятини билишга рационал ёндашув анъанаси мусулмон илоҳиётчиси Абу Ҳамид Ғаззолийнинг инсон тўғрисидаги фалсафий қарашлари ривожига туртки берди. У «Файласуфларни рад этиш» асарида Фаробий, Беруний ва Ибн Сино қарашларини кескин танқид қилди, аристотелизмнинг туб моҳиятини тўлароқ очиб берди. У инсоннинг бошқа мавжудотлардан устунлиги ақлда эмас, балки дилдадир, деган ғояни илгарисурди; ақл имкониятлари чекланмаганлигини исботлашга ҳаракат қилди.

Ғаззолий «Кимёи саодат» асарида инсон вужуди (танаси) ни бамисоли бир мамлакатга, инсон дили (руҳи) ни подшога, ақлни эса вазирга қиёслади. Инсоннинг сезги аъзоларини вазир хукмларини бажарувчи аскарларга ўхшатди.

Ғаззолийнинг таълим беришича, ақл инсон вужудини тўла бошқаришга ожиздир у хатоларга йўл қўйиши мумкин. Дил эса янглишмайди, у вужудни бошқариш билан боғлиқ бўлган масалаларни ҳал этиш, мушкул муаммоларни ечиш вақтидагина ақл маслаҳатларига мурожат қилиши мумкин.

Ғаззолийдан фарқли равишда унинг буюк замондоши Умар Хайём инсон ва оламнинг яратилиши, инсон қисмати тўғрисидаги диний қарашларни ақл тарозисидан ўтказишга, инсон моҳияти, унинг ёруғ дунёга келиб - кетиш сабабларини билишга ҳаракат қилди. У фалсафий мушоҳадаларга бой рубойларида тақдири азал, охират тўғрисидаги диний қарашларнинг ақл ва мантиқ нуқтаи назаридан пуч нарса эканлигини, инсон оламнинг гултожи, таракқиёт маҳсули, азиз- ва табаррук мавжудот эканлигини кўрсатди. Айни вақтда инсон ақли Оллоҳнинг борлигини исботлашга ожиз эканлигини эътироф этди. Ўз ҳаётининг сўнгги дақиқаларида Оллоҳнинг борлигига иймон келтирди, ўз рубойларида олға еурган ғоялари унинг ҳақлигини билиш йўлидаги уринишлар эканлигини таъкидлади.

Марказий Осиёда етишиб чиққан буюк муҳаддис ва мутасаввифлар инсоннинг маънавий-руҳий (ботиний) оламини чуқурроқ тадқиқ этишга, инсон маънавиятини юксалтиришга кўпроқ эътибор бердилар.

Тасаввуф таракқиётида вужудга келган турли тариқатлар ўзгарган давр талабига мос равишда баркамол инсон шахсини камол топтириш йўлидаги изланишлар эди. Марказий Осиё ва бутун Яқин Шарқда кенг ёйилган ва таъсирчан кучга эга бўлган нақшбандия тариқати инсоннинг маънавий эҳтиёжлари унинг' моддий эҳтиёжларидан устувор эканлигига асосланган ва бу муҳим ғоя «Дил баёру даст ба кор» шиорида ўз ифодасини топган эди.

Тасаввуф фалсафасининг комил инсон тўғрисидаги илғолр ғоялари Алишер Навоий, Абдуқодир Бедил, Машраб, Ҳувайдо сингари мутафаккирлар ижодида янги босқичга кўтарилди. Навоий ақл ва тафаккурни инсон борлигининг энг муҳим асоси сифатида таърифлади, инсонни энг табаррук мавжудот сифатида улуғлади. У одамлар ҳақида қаёғуриш ва инсонпарварликни юксак фазилат сифатида таърифлади. У инсонга озор беришни Каабани вайрон қилиш билан тенглаштирди ва ғариб кўнглини шод қилишни Каабани обод қилиш билан баробар деб ҳисоблади.

Марказий Осиёдан етишиб чиққан улуғ мутафаккирларнинг инсон тўғрисидаги қарашлари ислом дини ғоялари билан узвий боғлиқ равишда вужудга келган ва шарқона ҳаёт, тафаккур ва турмуш тарзи билан боғлиқ равишда ривожланган эди. Шарқда шахс эркинлиги рағбатлантирилмас, ўзликни англаш табиат ва жамиятнинг кичик бир бўлаги, Оллоҳнинг

гуноҳкор бандаси сифатида англашдан нарига ўтмас эди. Шу боисдан ҳам Шарқ фалсафасида инсон тўғрисидаги алоҳида бир соҳа - антропология фан 'сифатида ривожлана олмаган эди. Шарқ мутафаккирлари инсонга умумфалсафий муаммоларнинг бир бўлаги, соҳаси сифатидагина қарар эдилар.

Антропологиянинг мустақил фан, фалсафанинг алоҳида бир соҳаси сифатида шаклланиши ХУИ-ХУШ асрларда ва ундан кейинги даврларда Европада рўй берган муҳим ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва мафкуравий ўзгаришлар билан узвий боғлиқ бўлди.

Бу даврда Европа ҳаётида рўй берган муҳим ўзгаришлар табиатни илмий асосда ўрганиш борасида эришилган ютуқлар инсон ва жамият моҳиятини ҳам илмий асосда ўрганиш ва илм-фан хулосаларига таяниб, ижтимоий офатларни бартараф этиш, жамиятни оқилона бошқаришга бўлган ишончни кучайтирди.

Саноат ишлаб чиқаришининг жадал ривожланиши шахс эркинлиги, ақл ва тафаккур салтанатини қарор топтиришни, тадбиркорлик, ишбилармонлик сифатларини рағбатлантиришни тақозо этди. Янги замон файласуфлари инсон моҳиятини рационал тушунтиришга кўпроқ эътибор бердилар.

Айниқса, XIX аср табиатшуносларининг бутун олам тараққиётининг эволюцион (тадрижий) характери тўғрисидаги қарашлари буюк инглиз олими Чарльз Дарвиннинг эволюцион назариясида ўз тақомилига етди. Дарвин 1859 йили эълон қилинган «Табиий танланиш йўли билан турларнинг келиб чиқиши» асарида табиат ва инсоннинг худо томонидан яратилганлиги тўғрисидаги қарашлар бирёқлама ва илмий ҳақиқатга зид эканлигини исботлади. У ўзининг «Инсоннинг келиб чиқиши ва жинсий танланиш» (1871) асарида Дарвин биринчи бўлиб, инсон органик эволюциянинг ҳаракатлантирувчи кучи эканлигини кўрсатди. У инсон келиб чиқишининг табиий жараён эканлигини исботлагани ҳолда инсонни ҳайвонот олаmidан ажралиб чиқишида ижтимоий омиллар (ахлоқ, меҳнат, тил, оила, маданият ва ҳоказолар) нинг муҳим роль ўйнаганлигини кўрсата олмади.

Янги замон ижтимоий-фалсафий тафаккури инсон моҳияти ва унинг келиб чиқиши тўғрисида хилма-хил ва хатто бир-бирига зид бўлган назариялар, фалсафий таълимотларни вужудга келтирди. Булар орасида марксизм, фрейдизм, экзистенциализм, герменевтика, синергетика кабиларни кўрсатиш мумкин.

Марксизм инсон моҳияти ва келиб чиқишини бирёқлама тушунтирди, инсоннинг маънавий борлиғига нисбатан моддий борлигини устун қўйди, табиий омилларга нисбатан ижтимоий омилларнинг ҳал қилувчи ролини кўрсатишга ҳаракат қилди. У онг ва тафаккурнинг инсон ва жамият ҳаётидаги аҳамиятига етарлича эътибор бермаган эди.

Ҳозирги замон фани ва фалсафаси инсон биоижтимоий мавжудот сифатида ҳам табиий-биологик, ҳам ижтимоий-тарихий тараққиётнинг маҳсулидир, деган хулосага асосланади. Инсонни соф биологик - табиий

таракқиёт маҳсули сифатида талқин этиш (фрейдизм) ҳам, ижтимоий муносабатлар мажмуи (марксизм) сифатида изоҳлаш ҳам илмий ҳақиқатга зид ва бирёқламадир.

Бутун табиатдаги табиий ривожланишнинг давомийлигини таъминлаш учун инсон сингари ақлли мавжудот зарур эди. Инсон ўз ақли туфайли билим ва тажрибаларини келгуси авлодларга мерос қилиб қолдиради. У табиий системага ўхшаш ижтимоий системани яратиш имконига эгадир.

Инсон биоижтимоий мавжудот сифатида айнаи бир вақтда ҳам генетик, ҳам ижтимоий дастурни амалга оширади: ўз аجدодларидан турли лаёқат, қобилият, истеъдод, хусусият, хислатларни ҳамда билим, тажриба ва маданиятни мерос қилиб олади.

Узоқ йиллар давомида инсонни бошқа мавжудотлардан фарқлайдиган муҳим сифат ақлдор деб келинди. Инсонга берилган биологик ном «*homo sapiens*» (хому сапиенс лотинча «ақлли одам») да ҳам бу сифат ўз ифодасини топган эди.

Ақл-инсоннинг фикрлаш қобилиятидир. Бошқа мавжудотлар бундай қобилиятга эга эмасдир. Ақл туфайли инсоният юксак маданият, кўркем шаҳарлар, улкан иншоотлар, замонавий техникалар яратибгина қолмади, балки оммавий қирғин қуроолларини, атом ва водород бомбаларини, сайёравий уруш қуроолларини ҳам яратди: жаҳон урушлари ва ижтимоий революциялар ҳам ақлли инсонлар томонидан амалга- оширилди. Табиатни халокат ёқасига олиб келган ҳам ақлли инсонлардир. Бинобарин, ақл туфайли инсоният ҳайвонот олаמידан илгарилаб кетиши эмас, балки юз тубан қуйига кетиши ҳам мумкин экан. Бунга XX аср охирида бутун инсоният амин бўлди.

Президент И. А. Каримов юксак маънавиятни инсон ва жамиятни халокатдан қутқарувчи ибтидо, таянч сифатида таърифлади. Маънавият асосини ахлоқ ташкил этади. Ахлоқ фақат инсонгагина хос бўлган онг шакли, уни азиз ва қадрли қиладиган, одамлар ўртасида тотувлик, дўстлик ва одамийликни қарор топтирадиган ибтидодир.

Ахлоқ-жамият ҳаётининг фундаментал асоси инсоният маънавиятининг туб негизидир. Ахлоқий онг туфайли инсон ҳайвонот олаמידан ажралиб чиқди, чинакам инсоний қиёфа ва мазмунга эга бўлди.

Меҳнат туфайли инсон ўзига муносиб ҳаёт шароитларини яратди, маънавий камолот чўққиларини забт этди. Инсоннинг ҳар қандай фаолияти (ақлий, жисмоний, сиёсий ва ҳоказо) ахлоқий талаблар, қоидалар, қадриятларга бўйсунмас экан, у муқаррар равишда инсониятга бахтсизлик ва уқубат келтиради.

Янги замон файласуфлари инсон борлигининг асосини ақл ва эркинлик ташкил этади, деб ҳисобладилар. Буюк француз файласуфи Р. Декарт тафаккурни инсон мавжудлигининг зарур шартини, муҳим белгисини, деб ҳисоблади: «мен фикрлаётиман, демак, мен мавжудман» деган ғояни илгари сурди.

Декарт, Гоббс, Спиноза ва бошқа мутафаккирларнинг фикрича, ақл калбдан кўра муҳимроқдир: ақл хис-туйғу ва эҳтиросларни бошқаради.

Немис файласуфи Гегель инсоннинг тарихийлиги ғоясини илгари сурди. Унинг фикрича, инсон ўзида мутлақ руҳни яққол намоён этади. Инсон мутлақ руҳ таракқиётининг маҳсулидир. Инсон маънавий фаолият субъекти сифатида маданият яратувчидир. Карл Маркс инсон моҳиятини меҳнат фаолияти билан боғлади. Унинг фикрича, ижтимоий борлиқ, ижтимоий онгни белгилайди.

Фрейд инсонда онглилик эмас, балки онгсизлик ҳал қилувчи роль ўйнайди деб ҳисоблади. Маданият, санъат, илм-фаннинг ривожланишини инсонга хос туғма жинсий майлнинг чекланиши билан изоҳлади.

Экзистенциализм вакиллари кўпроқ инсоннинг индивидуал жиҳатлари қизиқтирди. Экзистенциалистлар объектив идеализм, материализм ғояларини инкор этиб, инсон моҳиятини изоҳлашда, унинг ҳиссий кечинмаларини таҳлил қилишга, ҳаёт ва ўлим, ёлғизлик, кўрқув ва бошқа кечинмаларни ўрганишга кўпроқ эътибор бердилар.

Айрим тадқиқотчилар инсонга хос бўлган бирон-бир хусусиятга алоҳида урғу берадилар ва шу орқали инсоннинг моҳиятни очишга ҳаракат қиладилар. Масалан, И. Кант инондаги ахлоқий жиҳатларга кўпроқ эътибор берган ва инсонни эзгуликни ёвузликдан фарқловчи мавжудот сифатида таърифлаган.

Назорат учун саволлар.

1. Кундалик онг деганда нимани тушунасиз?
2. Ҳуқуқий онг деганда нималарни тушунасиз?
3. Ижтимоий онг нима?
4. Назарий онг тушунчасининг мазмун-моҳияти?
5. Ғарб фалсафасида инсоннинг моҳияти.
6. Шарқ фалсафий қарашларида инсоннинг ички олами.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. – Т., «Ўзбекистон», 1994 йил.
2. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. –Т., «Шарқ», 1998 йил.
3. Туленов Ж. Жамият фалсафаси. – Олтинчи бўлим. – Т., 2001 йил, 31-40-бетлар.
4. Туленов Ж. Диалектика назарияси. – Т., «Ўзбекистон», 2001 йил, 252-261-бетлар.
5. С.Э.Крапивенский. Социальная философия.-Москва, «ВЛАДОС», 1998 йил, 215-258- бетлар.
6. Фалсафа Қомусий луғат. – Т., Шарқ, 2004 йил.
7. Туленов Ж., Қодиров Б., Гофуров З. Маънавий юксалиш сари. – Т., «Меҳнат», 2000 йил.
8. В.С.Барулин. Социальная философия.-Москва, ФАИР-ПРЕСС, 1999 йил, 186-202 бетлар.

9. Falsafa. – Toshkent, 2006 y., 388-393 betlar.
10. Фалсафа асослари. Назаров Қ. таҳрири астида. -Т.: Шарқ, 2005.- 249 б
11. Фалсафа қомусий луғат. Назаров Қ. таҳрири астида. -Т.: Шарқ, 2004. -496 б.

Таянч тушунчалар.

Жамиятнинг маънавий ҳаёти, маънавият, маънавий эҳтиёж, маънавий ишлаб чиқариш, маънавий ўзлаштириш, маънавий муносабат, ижтимоий онг.

7-МАВЗУ: ЖАМИЯТНИНГ ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ

1. Жамият–ижтимоий фалсафанинг тадқиқот объекти. Жамият ҳақидаги фалсафий қарашлар.
2. Жамиятнинг моҳияти, ўзига хос жиҳатлари.
3. Жамият яхлит тизим сифатида. Жамият ҳаётининг асосий соҳалари.
4. Ахборотлашган жамият. Фуқаролик (гражданлик) жамияти.
5. Ўзбекистонда барпо этилаётган эркин фуқаролик (гражданлик) жамияти.

Жамият – кишилар уюшмасининг махсус шакли, кишилар ўртасида амал қиладиган жуда кўплаб муносабатлар йиғиндиси; табиатнинг бир қисми; ижтимоий борлик.

Жамият ғоят мураккаб ва кўпқиррали ҳодиса бўлиб, муттасил равишда ўзгариш ва ривожланиш хусусиятига эгадир. Жуда қадим замонларданок инсониятнинг улуғ мутафаккирлари жамият моҳиятини билишга ва инсоннинг жамиятдаги ўрни ва ролини белгилашга ҳаракат қилганлар. Турли тарихий даврларда мифологик, диний, илмий ва фалсафий қарашлар жамиятнинг келиб чиқиши ва ривожланиши тўғрисида муайян билим, тасаввурлар ҳосил қилишга имкон берган.

Инсоният маънавияти юксалиб боргани сайин жамият тўғрисидаги қарашлар ҳам тобора такомиллашиб борган, жамият тўғрисидаги ўта содда диний-мифологик қарашларга нисбатан анча мураккаб ва ишончли илмий-фалсафий қарашлар вужудга келган.

Жамият тўғрисидаги изчил илмий-фалсафий қарашларнинг ривожланишига Марказий Осиё мутафаккирлари қомусий билим эгалари: Фаробий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино сингари улуғ мутафаккирлар салмоқли ҳисса қўшганлар. Уларнинг илғор қарашлари кўп асрлар давомида ижтимоий муносабатларни такомиллаштириш, қомил инсон шахсини шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга бўлди ва ҳозиргача ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда.

Абу Райҳон Беруний ва Ибн Сино биринчи бўлиб жамият қандай пайдо бўлган, деган саволга илмий асосда жавоб беришга ҳаракат қилганлар. Инсоният жамиятининг пайдо бўлиш сабабларини одамларда ақл ва тафаккурнинг ривожланиши, кишиларнинг бирдамликка бўлган табиий интилиши билан боғлаганлар. Ибн Сино жамиятдаги ижтимоий тенгсизликни нормал-табиий ҳолат эканлигини таъкидлаган. Меҳнатнинг ижтимоий тақсимланиши жамият таракқиётида муҳим аҳамиятга эга эканлигини асослашга ҳаракат қилган.

Марказий Осиё мутафаккирларининг жамият тўғрисидаги қарашлари кейинчалик европалик олимлар томонидан янада ривожлантирилди.

Ўрта асрларда Европа ижтимоий-фалсафий тафаккурида диний қарашлар етакчи мавқени эгаллади. Бу давр мутафаккирлари (номиналистлар ва реалистлар) инсон ва жамиятнинг қай бири олдин вужудга келган, деган масала атрофида баҳс-мунозара юритганлар.

Машхур илоҳиётчи Фома Аквинский ва унинг издошлари инсон ва жамиятнинг пайдо бўлишини Худонинг иродаси билан боғлаганлар. XIX аср ўрталарига келиб жамиятни илмий асосда тадқиқ этиш, унинг ривожланиш истиқболларини олдиндан кўриш, етилган ижтимоий муаммоларни илмий асосда ҳал этиш ҳаётий заруриятга айланди. Бу даврда табиётшунослик фанлари соҳасида эришилган улкан кашфиётлар олимларни жамият тўғрисида ҳам илмий назария яратишга рағбатлантирди. Табиётшунослик фанларининг илмий билиш методларини жамиятни билишга татбиқ этиш яхши натижалар бериши мумкин, деган хулосага олиб келди: жамият тўғрисидаги илмий назария -социология фани вужудга келди. Ижтимоий фалсафа социология ва бошқа ижтимоий фанларнинг хулосаларига таяниб, жамият тўғрисида яхлит таълимот ва дунёқараш яратишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Европа ижтимоий-фалсафий тафаккури жамият тўғрисида яхлит таълимот яратгунига қадар ғоят машаққатли ғоявий кураш йўлини босиб ўтди. Европа ижтимоий фалсафаси илм-фан хулосаларига таяниб, жамиятнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш хусусиятлари тўғрисида изчил таълимот яратишга қаратилган эди.

Машхур немис файласуфи Гегель (1770-1831) жамиятнинг пайдо бўлиш сабабларици мутлақ руҳ тараққиётининг қонуниятли натижаси сифатида изоҳлади. Жамият тўғрисидаги фалсафий фанга асос солган француз файласуфи О. Конт (1758-1820) эса жамиятнинг пайдо бўлиши ва ривожланишини инсониятнинг маънавий тараққиёти маъсули сифатида талқин этди. Буюк немис файласуфи И. Кант (1724-1774) кишилиқ жамиятининг пайдо бўлиши ахлоқий онгнинг ривожланиши, оиланинг вужудга келиши билан боғлади.

Инглиз файласуфи Г.Спенсер жамиятни табиатнинг ажралмас бир қисми, умумий эволюцион жараён сифатида тушунтирди; жамият ва табиатни бир-бири билан қиёслаш орқали улар ўртасидаги ўхшашлик ва тафовутларни кўрсатди. Жамият моҳиятини билишда ижтимоий дарвинизм, психологизм (фрейдизм, инстинктивизм, халқлар психологияси) марксизм сингари фалсафий таълимот муайян роль ўйнади. Бундай ижтимоий фалсафий қарашлар ҳозирги пайтда таназулга учраб ўз аҳамиятини йўқотган бўлсада, жамият моҳиятини илмий асосда билиш йўлидаги уринишлар эди дейишимиз мумкин. Ҳозирги замон ижтимоий фалсафаси ана шу таълимотларнинг бирёқлама, хато ва ижтимоий амалиётга зид ва у тасдиқламаган томонларини янада такомиллаштириш асосида қарор топди.

Жамият тўғрисидаги ҳар бир фалсафий таълимотда конкрет тарихий даврнинг руҳи, маънавий салоҳияти ўз ифодасини топади. Гегель ибораси билан айтганда, жамият фалсафа орқали ўзлигини англайди.

Жамият ва инсон моҳиятан бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган тушунчалардир. Бу тушунчаларни бир-бири билан айнийлаштириш ҳам, уларни қарама-қарши қўйиш ҳам хатодир. Инсон моҳиятини бир ёқлама тушуниш муқаррар равишда жамият моҳиятини ҳам бирёқлама ва хато тушунишга олиб келади. Инсондаги биологик ва ижтимоий жиҳатларни бир-

биридан ажратиш, улардан бирини муҳим, асосий деб ҳисоблаш марксизм ва фрейдизмнинг бирёқлама таълимот бўлиб қолишига олиб келган.

Таниқли рус файласуфи Н. А. Бердяевнинг фикрича, «Маркс истеъдодли социолог, бироқ бўш антрополог бўлган. Марксизм жамият муаммосини кўяди, бироқ инсон муаммосини кўймайди, унинг учун инсон жамиятнинг функцияси, иқтисодиётнинг техник функциясидир. Жамият бирламчи феномен, инсон эса иккиламчи феномендир»¹

Собиқ иттифоқ даврида кўп йиллар давомида ўқитиб келинган ижтимоий фалсафа (тарихий материализм) жамият моҳиятини бирёқлама тушунтиришга асосланган эди. Жамиятнинг моддий, иқтисодий ҳаёти унинг маънавий ҳаётдан устун қўйилар, маънавиятнинг жамият ва шахс ҳаётидаги аҳамиятига етарли эътибор берилмас эди. Миллий мустақиллик йилларида шаклланган янгича сиёсий тафаккур маънавиятнинг жамият ҳаётидаги ўрни ва ролини янгича тушунишга имкон берди. Президент И. А. Каримов томонидан илгари сурилган «юксак маънавият-жамият тараққиётининг асосидир» деган ғоя жамиятнинг моҳияти ва ривожланиш истиқболларини янгича тушунишнинг методологик асоси бўлиб хизмат қилади.

Инсон ва жамият - бир-бири билан узвий боғлиқдир: инсон жамиятдан ташқарида ўзининг ҳақиқий моҳиятини йўқотади. Бироқ жамият инсонларнинг шунчаки йиғиндисидангина иборат эмас. Бундан ташқари, жамият одамлар ўртасида амал қиладиган реал муносабатларни ҳам қамраб олади; бундай муносабатлар кишиларни оила, уруғ, қабила, миллат, давлат ва ниҳоят, инсоният ҳамжамиятига бирлаштиради. Одамлар йиғиндисини ҳис этиш, кузатиш мумкин. Бироқ одамлар ўртасидаги муносабатларни кўриш, кузатиш имконсиздир, чунки улар яширин характерга эга бўлиб, жисмсиз, номоддийдир. Жамият ҳаётида ана шундай муносабатлар ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Ижтимоий фалсафа тарихида инсон ва жамиятнинг ўзаро муносабати масаласи турли тортишувларга сабаб бўлган. Фақат айрим инсонларгина мавжуд, жамият мавжуд эмас, деб ҳисоблайдиган файласуфлар давлат ва бошқа ижтимоий ташкилотлар мавжудлигини инкор этганлар (Буларни сўл индивидуалистлар, анархистлар деб аталади)

Бошқа бир файласуфлар фақат жамиятгина олий кадрият, инсонлар эса унинг кичик қисмлари деб ҳисоблайдилар. Улар жамият асосини ташкил этувчи реал инсонни кўрмайди. Булар марксизм тарафдорлари бўлиб, жанговар коллективизм, тоталитаризм ғоясини илгари сурдилар. Одамлар ва улар ўртасидаги муносабатлар жамият структурасининг таянч элементи бўлса ҳам, унинг бутун мазмунини белгилай олмайди.

Жамият таркиби (структураси) икки ўлчамли эмас, балки кўп ўлчамлидир. Жамиятни назарий жиҳатдан таҳлил қилиш қулай бўлиши учунгина жамият структураси икки асосий элементга бўлинади. Жонли, реал жамият эса жуда кўплаб алоқа, муносабат ва ўзаро таъсир бирлигидан иборат

¹ Н.А.Бердяев Истоки и смѣсл русского коммунизма.- М.:,1990. С.150.

бўлиб, улар хилма-хил элементлар мажмуасидан яхлит ижтимоий организмни вужудга келтиради. Жамиятни яхлит ва бир бутун система сифатида тушуниш қадимги дунё файласуфлари учун ҳам хос эди. Бироқ XIX-XX асрга келиб, жамиятни тизими асосида равишда тадқиқ этишда О. Конт, Г. Спенсер, К. Маркс, Э. Дюркгейм, М. Вебер, П. Сорокин, Т. Парсонс каби олимларнинг хизматлари салмоқли бўлди.

Жамият элементлари деганда ижтимоий тизимнинг энг кичик қисмлари тушунилади. Ижтимоий муносабатлар - жамиятни ташкил этувчи субъектлар ўртасидаги муайян алоқа ва боғлиқликдир. Барқарор ва доимий равишда такрорланувчи муносабатлар аста-секин барқарор ижтимоий гуруҳлар, ташкилотлар, институтларнинг шаклланишига олиб келади. Жамиятдаги муносабатлар қанчалик бой, хилма-хил бўлса, бу жамиятнинг демократик характерга эга эканлигидан, ривожланганлигидан далолат беради.

Ижтимоий тизим бошқа тизимлардан ажратиб турадиган муҳим хусусиятлар қуйидагилардир;

- 1) жамиятни ташкил этадиган элементларнинг кўплиги;
- 2) ижтимоий тизим элементларнинг ранг-баранглиги, турлича сифат ва характергаэга эканлиги;
- 3) ижтимоий тизим асосий элементи ва ядроси бўлган инсоннинг бетакрорлиги, ўз фаолияти ва хулқ-атворини эркин намоён этишидир. Бу ҳолатлар жамият истиқболи қандай бўлишини олдиндан билишиниҳоятда қийинлаштиради.

Бироқ шунга қарамай ижтимоий-фалсафий тафаккур жамият элементларини бир-бири билан узвий боғлайдиган ягона асосни топишга интилиб келди. Бу асос инсон фаолиятидир.

Инсон фаолияти туфайли бутун ижтимоий тизим ҳаракатга келади, турли элементлар ўртасидаги алоқалар мустаҳкамланади.

Ижтимоий ҳаётнинг моҳиятли асоси бўлган инсон фаолиятининг рўй бериши учун қуйидаги тўрт элемент талаб этилади. Биринчи ва асосий элемент инсон, кишилардир. У фаолиятнинг фаол қисми, фаолият субъектидир.

Инсон фаолиятининг иккинчи элементи фаолият объектларидир. Бу инсон фаолияти йўналтирилган нарсаларгина эмас, балки инсоннинг ўзи ҳам фаолият объекти ҳисобланади. Масалан, ўқитувчи, врач фаолияти инсонга қаратилади. Лекин кўпинча нарсалар фаолият объекти ҳисобланади. Инсон фаолияти учун зарур бўлган учинчи энг муҳим элемент тил, нутқ, информациядир. Бундай белгиларсиз инсон фаолиятининг амалга ошишини хатто тасаввур этиб бўлмайди. Рамзлар ва белгилар инсон онгига таъсир этиб, фаолиятнинг узлуксиз равишда амалга ошишини таъминлайди. Инсон фаолиятининг тўртинчи муҳим элементи барқарор алоқа ва муносабатлардир. Барқарор муносабатлар инсон фаолияти элементларини ҳаракатга келтиради.

Ижтимоий фаолиятнинг тўрт асосий элементига мос равишда ижтимоий ҳаётнинг қуйидаги тўрт соҳаси вужудга келади:

- 1) маънавий соҳа,

- 2) моддий соҳа,
- 3) сиёсий соҳа,
- 4) ижтимоий соҳа.

Ҳозирга қадар адабиётларда жамиятнинг моддий ва маънавий соҳалари бир-биридан кескин фарқланар, унинг моддий жихатига кўпроқ эътибор берилар эди. Холбуки, жамиятнинг туб моҳияти уни ташкил этувчи инсон моҳияти билан узвий боғлиқдир. Ҳудди инсон танасини унинг руҳидан ажратиб бўлмагани сингари жамиятнинг моддий ва маънавий томонларини бир-биридан ажратиш ва уларнинг бирини иккинчисидан устун қўйиш ҳам мантиққа зиддир. Президент И. А. Каримовнинг асарларида жамиятнинг моддий ва маънавий томонларини уйғунлаштириш ижтимоий тараққиётнинг асоси эканлиги таъкидланган. Инсон маънавиятини юксалтириш орқалигина иқтисодий ривожланишга эришиш мумкин. Шунинг учун ҳам ҳозирги даврда аҳоли маънавиятини юксалтиришга, миллий ғоя ва мафкура асосларини сингдиришга катта эътибор берилляпти. Инсоннинг ҳақиқий моҳияти моддий эҳтиёжларни маданий шаклларда қондирилишида яққол намоён бўлади. Инсон ақлли мавжудот сифатида моддий эҳтиёжларини маданий шаклларда қондириш учун табиат ва жамият моҳиятини билишга, табиат ва жамиятни ўз мақсадларига мос равишда ўзгартиришга ҳаракат қилади. Илм-фан ва техника инсоннинг маънавий ва моддий эҳтиёжларини қондириш қуроли, муҳим воситаси бўлиб хизмат қилади. Юксак маънавият туфайлигина инсон ўз эҳтиёжларини маданий шаклларда оқилона ва тўлароқ қондириш имконига эга бўлади.

Ҳар қандай жамият ҳаётида маънавият, маънавий ишлаб чиқариш ҳал қилувчи роль ўйнайди. Кишилар маънавий ишлаб чиқариш жараёнида оламни, атроф-муҳитни тўлароқ биладилар, ижтимоий ҳаёт қоидаларини ўзлаштирадилар, бир-бирлари билан инсонларча муносабатда бўлишни ўрганадилар. Маънавий ишлаб чиқариш жараёнида илғор ғоя, назария ва таълимотлар яратилади. Бу эса ижтимоий-сиёсий барқарорлик, тотувликни таъминлашда муҳим роль ўйнайди, Илм-фан ва техника тараққиёти жамиятнинг моддий фаровонлигини янада яхшилаш учун замин яратади.

Фалсафа жамиятни объектив оламнинг таркибий қисми сифатида ўрганади. Ижтимоий фалсафа жамият, унинг моҳияти, тараққиёт қонунларини ўрганадиган фалсафанинг махсус соҳаси бўлиб ҳисобланади.

Жамият муаммоси қадимдан одамларни қизиқтириб келган. Кишилиқ жамиятини ўрганадиган фан соҳалари кўп. Жамиятнинг иқтисодий ҳаёти иқтисодиёт назарияси, унда кечадиган тарихий жараёнлар тарих, жамиятни бошқариш соҳаси «Давлат ва ҳуқуқ назарияси»нинг тадқиқот объекти бўлиб ҳисобланади. Ижтимоий фалсафа бошқа фанлардан фарқли ўлароқ жамиятни ўз-ўзини ташкилловчи ва бошқарувчи яхлит бир тизим сифатида ўрганади ва бу тизимга хос бўлган қонунларни очишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Ҳозирги замон антропология ва этнография фанлари нуктаи-назаридан одам бундан тахминан 5 миллион йиллар муқаддам шу Ер деб аталган Қуёш системаси таркибидаги планета – Она – табиат ҳаракати натижасида тирик мавжудотлар ичида бир тур сифатида вужудга келган. Одам мия

тузилишининг хайвонларникидан сифат жиҳатидан фарқ қилиши ва онгли меҳнат туфайли аста-секин физиологик ва интеллектуал (аклий) жиҳатдан такомиллашиб бориб, кейинги 50-40 минг йиллардан эътиборан Кроманьон типдаги одам жамият бўлиб яшашга ўтган. Одамзотнинг жамият бўлиб яшаши учун маънавий маданият керак эди. Ана шу эҳтиёжлар сабабли илгариги одам типлари (австралопитек, питекантроп, синантроп, неандерталь)даги инстинктлар ўрнини ахлоқ нормалари эгаллаб борди. Натижада дунёнинг турли минтақаларида вужудга келган одамлар жамоасида рухсат ва таъқиқ тизими шаклланди. Ибтидоий жамият одамлари мифологик дунёқараш асосида шаклланган. Дастлаб улар сеҳрли кучлар борлигига ишонганлар, улардан нажот тилаб яшаш тарзига ўтганлар. Диний дунёқарашнинг шаклланиши туфайли рухсат ва таъқиқлар ўрнига савоб ва гуноҳ ҳақидаги тушунчалар таркиб топди; одамзотнинг кейинги уч минг йиллик маънавий маданияти ана шу қарашлар доирасида такомиллашиб борди. Давлатнинг демократик шакллари юзага келгач, жамият маънавияти қонун устиворлиги руҳида шаклланиб борди. Давлат ва жамият, ижтимоий муносабатлар ҳақидаги дастлабки тасаввурлар қадимги Бобил, Миср, Ҳиндистон, Марказий Осиёда вужудга кела бошлаган. Зардуштийлик динининг муқаддас китоби «Авесто»да, қадимги ҳинд эпослари бўлмиш «Маҳабҳорат», «Рамаяна», «Калила ва Димна»да жамият, инсон, ижтимоий муаммолар ўз ифодасини топган.

Жамият муаммоси қадимий Юнон файласуфлари қарашларида марказий ўрин тутди.

Платон таълимотида жамият, давлат масалалари муҳим ўрин тутди. Платон жамиятга тизим сифатида ёндошиб, унинг таркиби, давлат бошқаруви ҳақида қимматли фикрлар билдирган.

Қадимий Юнон файласуфи Аристотель жамиятни ўрганиш билан боғлиқ фанларни «Метафизика» деб номлаган. Бу фанлар орасида сиёсатга алоҳида ўрин берган. Унинг фикрича, жамият сиёсий мавжудотлардан ташкил топган.

Жамият, унда одамларнинг ўрни, уларнинг ҳамкор, ҳамнафас бўлиб яшаши тўғрисидаги ғоялар Марказий Осиёда шаклланган монийлик ва маздакийлик таълимотининг асосини ташкил этади.

Амир Темурнинг «Темур тузуклари» да жамият, унинг иқтисодий, сиёсий, маданий ҳаёти; жамият ҳаётини ташкил этиш қонун-қоидалари тўғрисида қимматли маълумотлар берилган.

Жамият ҳақидаги фалсафий қарашлар Марказий Осиёлик буюк мутафаккир олимлар ижодида алоҳида ўрин тутди.

Абу Наср Форобий асарларида жамият муаммоси фалсафий таҳлил қилинган. У Платон ва Аристотель асарларига таяниб, жамиятнинг келиб чиқиши асосида табиий эҳтиёжларни қондириш ётади, деган назарияни илгари сурган. Табиий эҳтиёж кишиларни бирлашишга, жамоага уюшувига, ўзаро ёрдамга олиб келган. Ўзаро ёрдам туфайли эҳтиёжлар қондирилган. Кишилар ўртасидаги ўзаро ёрдам жамиятни келтириб чиқарган. Инсоният жамияти турли халқлардан ташкил топган бўлиб, улар ўзаро бир-бирларидан тиллари, урф-одатлари, малакалари, хусусиятлари билан фарқланадилар.

Форобий жамиятларни фозил ва жоҳилларга ажратади. Фозил шаҳар юксак ахлоқли ва маърифатли кишилар томонидан бошқарилиб, бу давлат шаҳар аҳолисининг ўзаро кўмаклашувига, бир-бирига ёрдам беришга асосланади. Одамларга нисбатан уларни бирлаштириб турувчи ибтидо – инсонийликдир. Шу туфайли одамлар одамзод туркумига оид бўлгани учун ҳам ўзаро тинчликда яшамоқлари лозим.¹

Абу Али Ибн Сино «Ишорат ва танбихот» асариде инсон ўз шахсий талаблари жиҳатидан бошқалардан ажралган ҳолда яшай олмайди, чунки у инсониятнинг бошқа вакиллари билан муносабатда бўлибгина, ўз эҳтиёжларини қондириши мумкин»² деб ҳисоблайди. У инсонларнинг жамиятдаги ўрнига кўра 3 гуруҳга бўлади:

а) давлат идораларида хизмат қилувчи ва жамиятни бошқариш иши билан шуғулланувчилар;

б) хом-ашё ва зарурий маҳсулотларни ишлаб чиқарувчилар;

в) давлатни кўриқлаш, уни турли ташқи хужумлардан сақлашни таъминлайдиган харбийлар.

Ибн Сино жамиятнинг пайдо бўлиши кишиларнинг бирдамликка бўлган табиий эҳтиёжидан келиб чиққанлигини кўрсатган.

Абу Райҳон Беруний биринчилардан бўлиб цивилизацияларнинг пайдо бўлишида табиий-географик муҳитнинг тутган ўрнини асослашга уринган. У жамиятни идора қилиш ва бошқаришнинг моҳияти азият чекканларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, бировларнинг тинчлиги йўлида ўз тинчлигини йўқотишидан иборат, деб билган.¹

Алишер Навоий ўз асарларида «идеал жамият» қиёфасини чизган.

XIX асрнинг ўрталарида жамият, унинг моҳияти, тараққиёт истиқболларини ўрганиш ҳаётий зарурат даражасига кўтарилди. Иккинчи мавзуда таъкидлаганимиздек, айнан шу зарурият фалсафа фанидан ижтимоий фалсафанинг ажралиб чиқишига ва махсус фалсафий фан сифатида шаклланишига сабаб бўлди.

Ғарбий Европанинг Г.Спенсер (1820-1907), Дюркгейм (1858-1917), Георг Вилгельм Гегель (1770-1831), М.Вебер (1864-1920), сингари олимлари, шунингдек К.Маркс (1818-1883), Энгельс (1820-1895) лар жамият ҳаётини мураккаб ижтимоий тизим сифатида тадқиқ этдилар.

Ижтимоий фалсафа жамиятни таҳлил қилишда қуйидаги тамойилларга асосланади:

1) жамият бир бутун яхлит оламнинг таркибий қисми, борлиқ, табиатнинг ўзига хос кўриниши, одамлар уюшмасининг махсус шакли.

2) жамият бир бутунликни, яхлитликни ташкил этувчи ижтимоий тизимдир. Фалсафа жамиятни яхлитлик сифатида олиб ўрганади ва шу асосда унинг мавжудлиги, тараққиёт қонунларини очиб беради.

¹ Қаранг.: Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан лавҳалар. – Т., «Ўзбекистон», 1995 йил, 49-бет.

² Ўша ерда 68 - бет

¹ Жаҳон фалсафаси тарихидан мавҳулар. I қисм. – Т., Ўзбекистон Файласуфлари Миллий жамияти нашриёти, 2004 йил, 122-бет.

3) ижтимоий фалсафа жамиятнинг барча томонлари орасидаги алоқадорликлар ва тараққиётни тадқиқ этади.

4) Ижтимоий фалсафа жамият ҳам олам каби узлуксиз ҳаракатда, ўзгаришда, тараққиётида, деб билади, унда кечадиган барча воқеа-ходисаларни динамик жараён сифатида ўрганади.

Иқтисодий ҳаёт соҳаси жамиятдаги мавжуд моддий ишлаб чиқаришни назарда тутди. У жамият ҳаётининг иқтисодий шароитларини яратишдан иборат бўлган мураккаб ижтимоий жараёнларни ўз ичига олади.

Жамиятнинг ижтимоий ҳаёти деганда ундаги мавжуд турли бирликлар, гуруҳларнинг ҳаёти ҳамда, улар орасидаги турли-туман ижтимоий алоқа ва муносабатлар назарда тугилади.

Жамиятнинг сиёсий ҳаёти соҳаси одамлар, сиёсий кучлар-синфлар, миллатларнинг ўзаро сиёсий муносабатларини, уларнинг давлат ҳокимиятини қўлга киритиш ва мустаҳкамлаш борасидаги онгли фаолиятларини қамраб олади.

Жамиятнинг маънавий ҳаёт соҳаси маънавий бойликлар яратишга қаратилган фаолият ва унинг натижалари: (хилма-хил қарашлар, ғоялар, таълимотлар, фан, адабиёт, санъат, таълим-тарбия каби) ни, маънавий муносабатларни ўз ичига қамраб олади.

Жамиятлар очик жамият, ёпиқ жамият, ахборотлашган жамият, фуқаролик жамияти каби шакл ва кўринишларга эга.

Очик ва ёпиқ жамият тушунчаларини ижтимоий фалсафага инглиз олими Карл Поппер (1902-1994) киритган. У ёпиқ жамиятни тоталитар сиёсий тузумнинг маҳсули сифатида таърифлайди. Очик жамиятда фуқаролар шахс ҳисобланади. Бундай жамиятда муайян қарорларни қабул қилишда фуқаролар қатнашадилар. Карл Поппер очик жамиятни бозор иқтисоди (бозор эркинлиги) билан боғлайди. Унинг фикрича, дунёда инсонпарварлик тамойилига асосланган ижтимоий тузумни ташкил этиш учун инсоният бешта муҳим вазифани адо этиши зарур.

1. Эркинликни мустаҳкамлаш, ундан келиб чиқадиган масъулиятни англаш;

2. Дунёда тинчлик ўрнатиш;

3. Қашшоқликка қарши кураш;

4. Демографик «портлаш»га қарши кураш;

5. Зўравонликка қарши таълим-тарбияни жадаллаштириш.¹

Ахборотлашган жамият тушунчаси америкалик файласуф, социолог Олвин Тоффлер (1928 йилда туғилган) томонидан истеъмолга киритилган, у постиндустриал жамиятни ахборотлашган жамият, деб атайди.

Ахборотлашган жамият деганда информация, ижодиёт ва интеллектуал технологиянинг аҳамияти ортиб борган жамият назарда тугилади. Бу жамият компьютерлар, лазер техникаси, биотехнология, ген инженерияси, информатика, электроника, телевидеокommуникация ривожини билан боғлиқ

¹ Фалсафа. Қомусий луғат.-Т., «Шарқ», 2004 йил, 331-332-бетлар

равишда мавжуд бўла олади. Бу жамиятда асосий эътибор машиналарни ўзгартиришга эмас, балки кишилар онги ва маданиятини ўзгартиришга қаратилади.

Ижтимоий фалсафа фани доирасида идеал жамиятга нисбатан «фуқаролик жамияти» тушунчаси қўлланади. Гарчи фуқаролик жамияти тушунчаси истеъмолга нисбатан кейин киритилган ҳисобланса-да, аслида у ҳақидаги фалсафий фикрлар қадимий даврлардан шаклланган. Аристотель «Сиёсат» асарида фуқаролик жамияти муаммосига диққатини қаратган ва уни «полис» сифатида ифодалаган.

Абу Наср Форобий «Фозил одамлар шахри» асарида фуқаролик жамиятига хос хусусият – бошқарувнинг жамоатчилик асослари ҳақидаги ғояларни илгари сурган.

Таълим-тарбия тизими жамият маънавий ҳаётида муҳим ўрин тутди. Ҳаётга кириб келаётган ёш авлоднинг маънавий қиёфаси, маданияти, ҳаётга ва одамларга бўлган муносабати мактабда шаклланади. Санъат, адабиёт, маданият, илм-фан арбобларининг меҳнати жамиятнинг юксалишида алоҳида ўрин тутди, шу боисдан ҳам уларнинг меҳнати қадрланади.

Жамиятнинг моддий ва маънавий соҳалари кишиларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжлари билан узвий боғлиқ равишда вужудга келади. Жамиятнинг моддий ҳаётига:

- кишиларнинг яшашлари, шахс сифатида камол топишлари учун зарур бўлган шарт-шароитлар;
- озиқ-овқат, кийим-кечак, турар-жой, ёқилғи, коммуникация воситалари;
- моддий неъматлар ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилиш;
- ишлаб чиқариш жараёнида кишилар ўртасида амал қиладиган иқтисодий муносабатлар мажмуаси;
- моддий бойликлар, табиий заҳиралар киради.

Жамиятнинг моддий ҳаёти кишилар учун тирикчилик неъматлари, воситалари яратишга қаратилгандир. У кишиларнинг моддий эҳтиёжларини қондиришга имкон беради. Моддий ишлаб чиқаришда жисмоний меҳнат кишиси асосий роль ўйнайди. Тўғри, бу соҳада ақлий меҳнат кишилари, (инженер, агроном, зоотехник, раҳбарлар ва ҳ.к.) ҳам фаолият кўрсатади, бироқ етакчи мавқени жисмоний меҳнат ходимлари эгаллайдилар. «Иқтисодиётнинг барча соҳа ва тармоқларини эркинлаштириш жараёнини изчиллик билан амалга ошириш ва олиб борилаётган ислохотларни янада чуқурлаштириш, хўжалик юритувчи субъектларнинг мустақиллигини ошириш, тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш йўлидаги мавжуд тўсиқларни бартараф этиш - бу соҳадаги ўзгаришларнинг асосий йўналишларидир.»¹

Моддий ишлаб чиқаришсиз жамият ҳаётининг нормал табиий ривожланишини ҳатто тасаввур этиб бўлмайди. Бироқ моддий соҳа

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т. «Ўзбекистон», 2000.-Б.31.

аҳамиятини ҳаддан ташқари бўрттириш, бутун эътиборни моддий ишлаб чиқаришга қаратиш ҳам жамиятни маънавий инқирозга олиб келиши мумкин. Тараққий этган мамлакатлар тажрибасининг кўрсатишича, ҳозирги пайтда товар ишлаб чиқаришга нисбатан хизмат кўрсатиш соҳаси фойдалироқ бўлиб қоляпти. Д. Белл, З. Бзежинский сингари ғарб олимлари ўз тадқиқотларида постиндустриал жамиятда моддий ишлаб чиқаришнинг аҳамияти тобора камайиб боришини кўрсатяптилар.

Жамиятнинг моддий ва маънавий ҳаётини бир-биридан фарқлаш ижтимоий ҳаёт моҳиятини чуқурроқ билишга имкон беради. Аслида реал ҳаётда улар бир-бири билан чамбарчас боғлиқ ҳолда кечади. Илмий иазария ва амалиётда жамиятнинг моддий ва маънавий ҳаётини бир-биридан ажратиш, улардан бирини муҳимроқ, бошқасини номуҳим деб ҳисоблаш жамиятнинг табиий-тарихий ривожланишини издан чиқаради.

Жамиятнинг маънавий-интеллектуал тараққиёти учун иқтисодий замин яратиш қанчалик муҳим бўлса, моддий фаровонликни таъминлаш учун маънавий-интеллектуал салоҳиятни кучайтириш ҳам шунчалик муҳимдир. Жамият ҳаётида моддий ва маънавий ишлаб чиқариш қанчалик муҳим ўрин тутса, уни бошқариш ҳам шунчалик муҳим аҳамият касб этади. Жамиятнинг турли элементлари нормал ишлаши, бир-бирига мувофиқ фаолият кўрсатиши учун уни бошқариш талаб этилади. Бошқариш давлатдан тортиб корхона ва оилагача бўлган кенг соҳани қамраб олади. Бошқариш билан махсус кишилар, сиёсатчилар, раҳбар ходимлар шуғулланадилар. Бошқариш турли даражаларда амалга оширилса ҳам, бошқариш фаолиятининг энг юқори шакли сиёсий фаолият ҳисобланади.

Жамиятни сиёсий бошқаришнинг хилма-хил шакллари мавжуд бўлиб, ҳар бир мамлакатнинг миллий менталитети, анъаналарига мос равишда сиёсий бошқаришнинг монархия, аристократия, республика шакллари қўлланилади. Бир ижтимоий-сиёсий тузумдан янги ижтимоий-сиёсий тузумга ўтиш даврларида қадриятларни қайтадан баҳолаш, жамият ҳаётида давлат, оила, меҳнат, мулк, сиёсий партиялар, дин, фан ва бошқа ижтимоий институтлар моҳиятини янгича тушуниш зарурияти вужудга келади. Бунда фақат мазмунгина эмас, балки шакл ҳам қайта қурилади. Мамлакатимизда миллий мустақилликнинг қўлга киритилиши, мустабид тузум мафқураси ва сиёсатининг инқирозга юз ўгириши билан «...давлатнинг моҳияти бутунлай тубдан ўзгарди. Давлат дастлабки босқичда жамиятни янгилашнинг энг фаол кучига айлангани ҳолда ислохотларнинг бош ташаббускори ва йўналтирувчиси, ижтимоий ҳаётдаги янги ғояларнинг асосий амалга оширувчиси бўлиб қолди».¹

Инсон эҳтиёжларининг муттасил ўсиб бориш қонунияти мавжуд сиёсий система олдида қатор талаблар қўяди. Мамлакатимизда узоқ йиллар давомида ҳукм суриб келган маъмурий буйруқбозликка асосланувчи сиёсий система ўзининг туб моҳияти билан шахснинг ҳар томонлама эркин

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.-Т.:Ўзбекистон, 1997.-Б.158.

ривожланишига имкон бермаганлиги учун ҳам муқаррар равишда инқирозга юз ўгирди. Иқтисодий таназзул сиёсий системанинг емирилишига олиб келди. «Бир ижтимоий тузумдан иккинчисига ўтиш муқаррар равишда шу пайтгача мисли қурилмаган сиёсий фаоллик шароитида юз беради. бу ҳол табиийдир. Шу пайтга келиб қарахтлик ҳолатидан ҳалос бўлган жамият тўпланиб қолган жами ижтимоий зиддиятларни бир зумда юзага чиқаради».¹

Жамиятни бошқариш тизими ҳар бир халқнинг миллий хусусият, психологияси, анъналари, маданий салоҳиятига мос равишда вужудга келади. Турли жамиятларда сиёсий бошқариш усулларининг турлича характери уларнинг илғор ёки қоқоқ эканлигидан далолат бермайди. Сиёсий бошқаришнинг ҳар бир усули турли тарихий шароитларда турлича самара бериши мумкин. Жамиятнинг маънавий салоҳияти юксалиб боргани сайин сиёсий бошқарув усуллари ҳам тобора инсонийлашиб боради. Тараққий этган мамлакатлар тажрибаси сиёсий бошқарувнинг демократик шакли анча қулай ва инсонпарвар эканлигини кўрсатди. Миллий мустақиллик йилларида Ўзбекистоннинг республика деб эълон қилиниши ва мамлакат Конституциясининг қабул қилиниши жамиятимизни сиёсий бошқариш жаҳон ҳамжамиятининг илғор тажрибаларига, халқимизнинг маънавий салоҳиятига таянишидан далолат беради.

Очиқ демократик жамиятда давлат ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ислохотлар ташаббускори, жамият раҳнамоси сифатида фаолият кўрсатади. Демократик жамиятда сиёсий бошқариш ҳуқуқий давлатчилик асосларини яратишни тақозо этади. қонун устуворлиги демократик жамият ва давлат ҳаётининг муҳим шарти ҳисобланади. Демократик давлат жамиятни бошқаришда конституция талабларига бўйсунар экан, у амиятни танҳо бошқариш даъвосини қилмайди. Балки жамиятни бошқаришда турли диний, илмий ташкилотларга, жамоат ташкилотларига, аҳолининг ўз-ўзини бошқариш органларига кенг ваколатлар беради. Демократик жамиятда диннинг давлатдан, мактабнинг диний муассасалардан ажратилиши, кишиларга виждон эркинлиги ҳуқуқининг берилиши прогрессив ходиса, жамият эркин ривожланишининг муҳим шартидир.

Одатда дунёвий ва диний давлатлар бир-биридан фарқланади. Дунёвий давлатлар конституцияга, илм-фан ҳулосаларига асосланади. Диний ёки теократик давлатлар диний таълимот ва шариат ҳукмига асосланади. Бундай давлатлар ўз фуқароларининг виждон эркинлигини таъқиқлайди; таълим-тарбия асосан диний руҳда олиб борилади.

Демократик давлатда таълим-тарбия муассасалари жамиятни оқилона бошқаришга яқиндан ёрдам беради; ёш авлодга пухта сиёсий ва ҳуқуқий билим беради, мавжуд ахлоқий, ҳуқуқий нормаларни сингдиради, сиёсий онг ва маданиятни ривожлантиради. «Жамият ҳаётини демократлаштириш жараёнини янада чуқурлаштириш, унинг изчиллиги ва самарадорлигини

¹ И.А.Каримов Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари.-Т.: Ўзбекистон, 1997.-Б.182.

таъминлаш -мамлакатимизда амалга оширилаётган сиёсий ислохотларнинг асосий йўналишидир»¹

Жамиятда ижтимоий-сиёсий барқарорликни таъминлаш, етилган муаммоларни оқилона ҳал этиш, мамлакат фуқароларининг сиёсий фаоллигини ошириш-жамият сиёсий тизимини ташкил этувчи барча бошқарув органлари ва ташкилотларнинг асосий мақсади ҳисобланади. Жамият аъзоларини умумий мақсад йўлида янада жипслаштириш, ижтимоий-сиёсий фаолликни кучайтиришда миллий ғоя ва миллий мафкура муҳим роль ўйнайди. ғоявий муштараклик жамиятдаги турли ижтимоий гуруҳ, қатлам ва синфларда бирдамлик туйғусини кучайтиради, турли сиёсий ҳаракат ва партиялар фаолиятини бунёдкорлик ишларига йўналтиради.

Республикаимизда бозор муносабатларига ўтиш даврида аҳолини ижтимоий ҳимоялашга алоҳида эътибор берилди бошланди. «Тарих сабоғи шундайки, -деб ёзади И.А.Каримов, - унинг айнан кескин бурилишларида, ижтимоий формациялар алмашинаётганда ижтимоий муаммолар ва зиддиятлар ғоят кескинлашади, миллий хавфсизликка, фуқаролар тинчлигига ва барқарорликка таҳдид солувчи омилга айланади».²

Мамлакатимизнинг миллий мустақиллик йилларида орттирган тажрибаси жамият барқарорлиги, тинч-тотувлигини таъминлашда ижтимоий соҳага кўпроқ эътибор беришнинг муҳим аҳамиятга эга эканлигини кўрсатди. «Бозор муносабатларига ўтишнинг илк даврида биз олдиндан бутун аҳолини ижтимоий ҳимоялаш йўлидан бордик. Бу чора-тадбирлар одамларнинг турмуш даражаси кескин пасайиб кетишининг олдини олишда муҳим роль ўйнади. Республикада осойишталик ва барқарорликни сақлаб қолиш омили бўлди»³

Жамиятнинг ривожланишида кишиларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларининг қондирилиши, мулк ва меҳнатнинг ижтимоий тақсимланиши муҳим роль ўйнайди. Кишиларнинг қобилиятига қараб меҳнатнинг ижтимоий тақсимланиши натижасида турли касблар билан шуғулланадиган қатор тоифалар, гуруҳлар, қатламлар ва синфлар вужудга келади. Улар жамият структурасида ўзига хос ўринни эгаллайдилар; жамият тараққиётига муайян хисса қўшадилар.

Социал стратификация аҳолининг иерархик мавқеига мос равишда ижтимоий қатламларга бўлинишидир. Ижтимоий стратификация олий ва қуйи қатламлар мавжудлигини, ҳуқуқ ва имтиёзларнинг тенгсизлигини, масъулият ва бурч тенгсизлигини эътироф этади. Ижтимоийстратификациянинг конкрет шакллари ниҳоятда хилма-хилдир.

Агар жамият аъзоларининг иқтисодий мақоми турлича бўлса, мулкдор ва мулксизлар мавжуд бўлса, жамият қандай шаклда ташкил этилишидан қатъи назар унинг иқтисодий табақаланиши мурқаррардир. Агар бирон бир

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар.-Т.: Ўзбекистон 2000.-Б.29.

² И.А.Каримов Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари.-Т.: Ўзбекистон, 1997.-Б. 212.

³ И.А.Каримов Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари.-Т.: Ўзбекистон, 1997.-Б. 218.

гуруҳ ичида мансаб ва обрӯоига, унвон ва лавозимиға қараб турли иерархик ранг (даража) мавжуд бўлса, бу гуруҳнинг сиёсий дифференциаллашганлигидан далолат беради. Агар жамият аъзолари ўз фаолият туриға қараб турли гуруҳларға бўлинган бўлса, айрим касблар бошқаларига нисбатан кадрлироқ бўлса, профессионал гуруҳ аъзолари раҳбарлар ва итоат қилувчиларға бўлинган бўлса, бундай гуруҳ профессионал дифференциаллашгандир. Ижтимоий стратификация иқтисодий, сиёсий ва профессионал шакллардан ташкил топади. Барча аъзолари ҳар жиҳатдан тенг бўлган ижтимоий гуруҳ, ҳеч қачон бўлмаган ва бўлмайди. Ижтимоий стартификация - ҳар қандай уюшган жамиятнинг доимий тавсифидир.

Ҳар бир ижтимоий структура бўш жойда вужудға келмайди: балки илгари мавжуд бўлган ижтимоий структура негизига янгилик киритиш орқали вужудға келади. Ўтмишда мавжуд бўлган ва бугунги кундаги мавжуд ижтимоий структура ўртасида тарихий алоқадорлик мавжуддир. Ана шу боғлиқлик инсоният жамияти ривожланишининг ягона жараён сифатида рўй беришини тақозо этади.

Тарих такрорланмайдиган фактларни ўрганади. Шу боисдан ҳам фатализм назариётчиларининг воқеа, ходисалар, фактларнинг албатта олдиндан - белгиланганлиги тўғрисидаги фикриға кўшилиб бўлмайди. Инсоният тарихига фақат такрорланмайдиган ходисаларгина киради. Тарихий даврлар индивидуал ходисаларни намоён этади. Фалсафада жамият тараққиётининг мезони нима, деган масалада турлича қараш ва назариялар вужудға келди.

К. Маркс жамиятнинг ривожланиш сабабларини синфий кураш ва инқилобий ўзгаришлар билан боғлади; барча ижтимоий ҳодиса ва жараёнларни синфий нуқтаи назардан тушунтирди. Ижтимоий зиддиятларни сунъий равишда мутлақлаштирди ва бу зиддиятларни ҳал этишнинг асосий усули сифатида ижтимоий революцияни амалға оширишни, миқдорлар синфини тугатишни таклиф этди. Ижтимоий амалиёт бундай назариянинг бирёқлама ва хато эканлигини кўрсатди. Жамият тараққиёти кўп босқичли жараён эканлиги тўғрисидаги қарашлар АҚШ файласуфи О. Тоффлер томонидан илгари сурилди. Бундай қарашға кўра жамият тараққиётини аграр жамият, индустриал жамият, постиндустриал жамиятға ажратилди. Адабиётларда жамият ривожланишиға цивилизацияли ёндашув ғояси илгари сурилмоқда. Бундай ёндашувға кўра ҳар бир халқ ўзининг бетакрор, ноёб, ўзига хос ва ўзига мос томонларини сақлаб қолган ҳолда бошқа халқларнинг тажрибаларидан ижодий фойдаланиш орқали ижтимоий тараққиётнинг ўзига хос моделини яратади.

Ғарбда ижтимоий ривожланишнинг цикли назарияси кенг ёйилган бўлиб, унинг йирик вакиллари О. Шпенглер ва А. Тойнби ҳисобланади. О. Шпенглер ўзининг «Европа куёшининг сўниши» асарида жаҳон тарихини «кўплаб маданиятлар феномени» сифатида тавсифлади. Ҳар бир маданият бир-бириға боғлиқ бўлмаган ҳолда вужудға келади, уларнинг ҳар бири ўзининг маънавий ҳаракатлантирувчи кучиға, ўз қиёфасиға, ўз ҳаёти ва

ўлими тарихига эгадир. Шпенглернинг фикрича, тарих прогресс нималигини билмайди: улардан ҳар бирининг маданияти бетакрор бўлиб, уларни боғлаб турадиган мезон йўқ.

Англиялик социолог А.Тойнби ҳам ана шу ғояни давом эттирди. Унинг фикрича, бутун инсоният тарихи 21 цивилизация тарихидан иборат бўлиб, улар бир-бири билан ички боғланмаган. Ҳар бир цивилизация ўз ривожда: вужудга келиш, ўсиш, синиш, парчаланиш ва ҳалокат босқичини кечиради, сўнг ўрнини бошқа цивилизацияга бўшатиб беради. Тойнби барча цивилизациялардаги ижтимоий жараёнлар бир-бирига ўхшаш эканлигини таъкидлади.

Цивилизация ривожланишининг ҳаракатлантирувчи кучи «ижодкор озчилик бўлиб, у инерт кўпчилик» ни орқасидан етаклашга қодирдир. «Ижодкор элита» аста-секин ижтимоий-сиёсий муаммоларни ҳал этиш қобилиятини йўқотгач, ўз ҳокимиятини авторитет орқали эмас, балки зўравонлик билан амалга ошира бошлайди. Агар асосий омма ҳарбий ҳолат ёки табиий офатдан қирилиб кетмаса, бу цивилизацияни емиради. А.Тойнби ҳозирги пайтда беш цивилизация (хитой, ҳинд, испан, рус ва ғарб) сақланиб қолди, деган хулосага келди. Ҳар бир янги цивилизациянинг вужудга келиши, Тойнби фикрича, диннинг янги шакллари пайдо бўлиши билан боғлиқдир.

П.А.Сорокин жамият тарихини маданий ва ижтимоий тизимларнинг алмашинуви сифатида изоҳлади. Тарихий жараён маданиятнинг уч типи (хиссий, рационал, интуитив) алмашинувидан иборатдир.

Ҳар бир инсон ўз олдига қўйган мақсадларига эришиш учун осойишталик ва тинчликка муҳтож бўлгани каби жамият ҳам ўз олдига қўйган вазифаларини адо этиши учун ижтимоий-сиёсий барқарорликка эҳтиёж сезади. Барқарорлик нисбий сокинлик, ижтимоий тизимнинг нормал фаолият кўрсатиш имкониятидир. У турғунлик тушунчасидан кескин фарқланади. Ижтимоий-сиёсий турғунлик тушунчаси жамиятдаги мавжуд сиёсий, иқтисодий, маънавий системанинг таназзули аломатидир. Жамиятда барқарорлик беқарорлик билан, инқироз гуллаб-яшнаш билан алмашилиб туриши ҳам мумкин. Жамият маънавий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий соҳаларда муайян ютуқларга эришиб, ижтимоий имкониятларини рўёбга чиқариб бўлгач, унинг бундан кейинги тараққиёти йўлида янги муаммолар туғилади. Уларни ҳал этиш вазифаси пайдо бўлади. Жамият аъзоларининг маънавий салоҳияти, миллий психологиясига мос равишда мавжуд сиёсий система кишиларни бошқаришнинг ўзига хос усулларини ҳаётга татбиқ этади. Инсоният жамияти тарихида жамият барқарорлигини таъминлашнинг монархик, аристократик, тоталитар ва демократик усуллар амал қилиб келган.

Жамият барқарорлигининг издан чиқиши кишилар психологиясидаги салбий ўзгаришларда, қонунларнинг ишламаслигида, ижтимоий бурчнинг адо этилмаслигида, ижтимоий идеалларнинг йуқолишида, ғоя ва мафкурага лоқайдликнинг кучайишида, турли жиноий гуруҳларнинг пайдо бўлишида, ижтимоий адолат принципларининг бузилишида, давлат органларининг

аҳолини бошқариш қобилияти кучсизланишида, турли конфликтларнинг кескинлашувида ўз ифодасини топади.

Беқарорлик ички ва ташқи таҳдидлар туфайли вужудга келади. Беқарорлик бир ижтимоий-сиёсий тизимдан янги бир ижтимоий-сиёсий тизимга ўтиш даврида кескинлашиши мумкин. И.А.Каримов «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...» асарида бозор муносабатларига ўтиш даврида оммавий норозиликлар, хатто фуқаролар уруши вужудга келиши мумкинлигини, жамият барқарорлигини таъминлаш учун етилган муаммоларни оқилона ҳал этиш зарурлигини кўрсатди. Жаҳон тажрибаси ҳар бир мамлакат халқларининг ўз тараққиёт йўлини танлаш ҳуқуқига эга бўлиши умумий хавфсизлик ва ижтимоий барқарорликни таъминлаш гарови эканлигидан далолат беради. Ўзбекистон миллий мустақилликка эришганидан кейин ўз миллий-давлатчилик асосларини яратиш, ўзига хос ва ўзига мос тараққиёт йўлини белгилаш. ривожланишнинг ўзбек моделини яратиш имконига эга бўлди.

Тараққиётнинг ўзбек модели-жамиятнинг тадрижий ривожланиши концепцияси сифатида. Ижтимоий ривожланишнинг ўзбек модели бутун инсониятнинг илғор тажрибасига, халқимизнинг миллий хусусиятлари ва менталитетига таянади.

Инсоният тажрибаси ижтимоий ривожланишнинг кескин инқилобий ўзгаришлар йўли номақбул ва яроқсиз эканлигини, жамиятнинг тадрижий (эволюцион) тараққиёти нормал-табиий ривожланиш йўли эканлигини кўрсатди. Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов ижтимоий тараққиётнинг тадрижий йўли моҳиятини шундай изоҳлайди: «Сохта инқилобий сакрашларсиз эволюцион йўл билан нормал, маданиятли тараққиётга ўтиш-танлаб олинган йўлнинг асосий мазмуни ва моҳиятидир»¹. «Бозор иқтисоди сари буюк сакрашлар, инқилобий қайта ўзгаришлар йўли билан эмас, балки собитқадамлик ва изчиллик билан босқичма-босқич ҳаракат қилиш керак. Ҳар бир босқичнинг қанча давом этиши ҳал қилиниши лозим бўлган муаммолар доирасига, ташқи омиллар қанчалик қулай бўлишига, аҳолининг меҳнат фаолиятига боғлиқдир»² Ўзбек моделининг асосий тамойиллари:

- иқтисоднинг сиёсатдан устуворлиги;
- давлатнинг бош ислоҳотчи эканлиги;
- қонун устуворлиги;
- кучли ижтимоий сиёсат;
- бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиш.

Ўзбек моделининг ўзига хос хусусиятлари миллий давлатчилик асосларининг барпо этилишида, миллий кадриятларнинг тикланишида, миллий ўзликнинг англанишида, умуминсоний кадриятлар миллий кадриятлардан устуворлигининг эътироф этилишида, миллий менталитет хусусиятларининг тикланиши ва ривожланишида, миллий ғоя ва миллий мафкура ижтимоий-сиёсий фаолликнинг муҳим омили эканлигининг эътироф

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида -Т.:, 1997.-Б.184.

² И.А.Каримов Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. -Т.:, «Ўзбекистон», 1992. -Б.10-41-46.

килинишида, демократик кадриятларнинг ривожлантирилиши ва инсон ҳуқуқларининг кафолатланишида, ўз имкониятларига таянишида, кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг ишлаб чиқилишида, хорижий мамлакатлар билан турли соҳалардаги муносабатларни йўлга қўйишнинг янги принциплари ишлаб чиқилишида ўз ифодасини топти. «Биз танлаб олган йўл ўзбек халқининг асрий анъаналарига, одатларига, маданияти ва тилига, шунингдек, жаҳон цивилизацияси ютуқларига асосланган ҳолда мазкур тузилмаларни янги мафкуравий негизга ўтказиш, мослаштиришдан иборат эди».

Ўзбек моделининг ҳаётийлиги жаҳон жамоатчилиги, етук фан, сиёсат, санъат арбоблари томонидан эътироф қилинди.

Ўзбекистон тажрибаси қатор мамлакатлар учун намуна бўлиб хизмат қилмоқда ва уни ўрганишга бўлган қизиқиш ортиб бормоқда. Ўзбекона тараққиёт йўли маънавий ҳаёт ва иқтисодий ривожланишни бир-бири билан узвий боғлиқликда амалга оширишда, маънавият, маърифат, маданиятга бўлган эътиборнинг кучайишида яққол кўзга ташланади. Маънавий салоҳиятнинг кучайиши, инсон интеллектуал ва ахлоқий қобилиятларининг ривожланиши иқтисодий ривожланиш учун пухта замин яратади. Кишиларда янгича иқтисодий тафаккур, тадбиркорлик қобилиятлари ривожланишида замонавий илм-фан, техника ва технология асосларини эгаллаш муҳим аҳамият касб этади.

Иқтисодий ривожланишнинг асосий мақсад ва вазифалари, уни амалга ошириш усуллари миллий ғоя ва мафкурада ўз ифодасини топади. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш, мулкчиликнинг турли шакллари вужудга келтириш, хусусий мулкчиликни қўллаб-қувватлаш, тараққий этган мамлакатлар билан қўшма корхоналар куриш, рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш, чет мамлакатлар билан илмий, маданий ва техникавий ҳамкорликнинг миллий манфаатлар йўлида хизмат қилиши миллий ғоя ва мафкуранинг моҳиятидан келиб чиқади. Миллий мафкура ўзида жамият аъзоларининг эзгу орзу-умидларини, мақсадларини ифодалайди; уларнинг меҳнат фаоллиги, ижтимоий-сиёсий активлигини оширади, жамиятни такомиллаштириш учун хизмат қилади.

Давлат-жамиятни бошқариш, тартибга солиш, ижтимоий барқарорликни таъминлашга қаратилган алоҳида бир муассасадир. Давлат умуминсоний кадрият, инсоният маънавий тараққиётининг муҳим ютуғидир.

Жамиятнинг маънавий салоҳияти юксалиб бориши билан сиёсий бошқариш шакллари ва усуллари ҳам такомиллашиб боради. Ўзгарган тарихий шароитда давлатнинг моҳияти, мазмуни ва вазифаларини янгича тушуниш зарурияти вужудга келди.

Мустақиллик йилларида миллий давлатчилик анъаналарининг тикланиши билан давлатнинг ташкилотчилик, бош ислохотчилик фаолияти янгича мазмун ва аҳамият касб этди.

Президент И.А.Каримов томонидан ишлаб чиқилган миллий тараққёт концепциясининг амалга оширилишида давлат хал қилувчи роль ўйнайди.

Мамлакатимизнинг сиёсий, ҳуқуқий ҳаётида амалга оширилаётган туб ислохотлар сиёсий бошқарувни янада такомиллаштиришга, юртимизда ҳуқуқий давлат, янги демократик жамият барпо этишга, кучли давлатдан кучли жамиятга ўтишга қаратилгандир.

«Янги шароитда давлатнинг, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг ғоят муҳим вазифаси сиёсий партиялар, нодавлат, ижтимоий структуралар, фуқаролик жамиятининг эндигина пайдо бўлиб келаётган хилма-хил институтлари билан ишлаш ва ҳамкорлик қилишнинг янгидан-янги шакллари излаб топишдан иборатдир».¹

Жамият ҳаётида турли жамоалар, ташкилот ва уюшмалар ҳам фаолият кўрсатади. Уларни шартли равишда давлат ташкилотлари ва нодавлат ташкилотларга ажратиш мумкин. Бу ташкилотларга сиёсий партиялар, сиёсий ҳаракатлар, касаба уюшмалари, ёшлар уюшмалари, турли жамғармалар, хотин-қизлар ташкилотлари, фахрийлар уюшмаси, маҳалла кўмиталари ва бошқалар киради.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган барча ислохотлар инсон салоҳиятини янада юксалтиришга, юртимизда фуқаролик жамияти барпо этишга қаратилгандир.

Фуқаролик жамияти - кишиларнинг юксак ахлоқий, сиёсий ва ҳуқуқий маданиятига асосланган жамият тараққиётининг юқори босқичидир. Бундай жамият эркин уюшмаларнинг кўпқиррали алоқаси бўлиб, давлат қонунларини ҳурмат қилиш ва бажариш, жамият таркибига кирувчи элементларнинг нисбий мустақиллигига асосланувчи, турли зиддият ва ихтилофларни қонун доирасида ўзаро келишув, сабр-тоқат ва музокаралар орқали ҳал этишга асосланувчи жамиятдир.

Фуқаролик жамияти умуминсоний тамойиллар, миллий давлатчилик хусусиятлари, ўзига хос турмуш тарзи ва ҳаёт фалсафаси негизида қарор топади. Ўзбекистон миллий мустақиллигининг дастлабки йиллариданоқ юртимизда фуқаролик жамияти асосларини барпо этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди.

«Биз учун фуқаролик жамияти ижтимоий макон. Бу маконда қонун устувор бўлиб, у инсоннинг ўз-ўзини камол топтиришига... ёрдам беради. Шахс манфаатлари, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўла даражада рўёбга чиқишига кўмаклашади».²

Фуқаролик жамиятида давлатнинг қатор вазифалари фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари қўлига ўта бошлайди, маҳаллий ҳокимият органларининг ваколати кенгаяди. Фуқаролик жамияти асосларни барпо этиш кишиларнинг юксак сиёсий ва ҳуқуқий маданияти, ижтимоий-сиёсий фаоллигига таянади. Мамлакатимизда маҳалла ҳокимият органларининг ташкил этилиши, улар ваколатининг кенгайтирилиши халқимизнинг ўз-ўзини бошқариш, идора этиш маданиятини шакллантиришда муҳим аҳамият касб

¹ И.А.Каримов «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...» Т.,1997. 159-бет.

² И.А.Каримов Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т., 1997.-Б.173.

этади. Маҳалла кишиларда яхши инсоний фазилатларни камол топтириш, ўз-ўзини бошқариш, демократик қадриятларни рўёга чиқариш мактабидир.

Шарқда фуқаролик жамиятининг туб негизлари аста-секинлик билан шаклланган ва тараққий этган. Шарқ донишмандлари ижтимоий жараёнларга ҳар қандай сунъий аралашувнинг мудҳиш оқибатларини кўрсатганлар. Шунинг учун ҳам жамият ҳаётидаги барча ўзгаришлар халқларнинг фикрлаш тарзи, миллий анъаналари, урф-одатларига мувофиқ равишда тадрижий равишда рўй берган. Ижтимоий адолат, тартиб-интизом, аҳоли тинч-тотувлигини таъминлашга алоҳида эътибор берилган; хурфикрлилик, бошқа динларга нисбатан сабр-тоқатлилик мавжуд бўлган. Давлат фуқароларнинг шахсий ва оилавий ҳаётига деярли аралашмаган.

Савдо-сотик, хунармандчилик, одоб-ахлоқ, миллий анъаналар асосида ривожланган. Давлат деҳқончилик ишлаб чиқариши учун ҳаётий аҳамиятга эга бўлган сунъий суғориш иншоотлари қуришга бевосита раҳнамолик қилган. Шарқда одамлар асрлар давомида жамоа бўлиб яшаган ва меҳнат қилган, жамоатчилик асослари халқ онгига чуқур сингиб кетган.¹ Фуқаролик жамиятида давлатнинг айрим муҳим вазифалари сақланиб қолади, у жамият билан ёнма-ён яшашда давом этади.

Юртимизда фуқаролик жамиятини барпо этиш баркамол инсон шахсини шакиллантиришни талаб этади. Ўз навбатида маънавий етук авлод жамият тараққиётига¹ салмоқли хисса қўшади. Шундай етук кишиларни тарбиялашда жамият тўғрисидаги фалсафий билим ва қарашларни ўзлаштириш ва ҳаётга татбиқ этиш алоҳида аҳамиятга эгадир.

Таянч тушунчалар

Жамият. Фуқаролик жамияти. Жамиятнинг иқтисодий ҳаёти. Жамиятнинг ижтимоий ҳаёти. Жамиятнинг сиёсий ҳаёти. Жамиятнинг маънавий ҳаёти. Ахборотлашган жамият. Очиқ жамият. Ёпиқ жамият.

Назорат учун саволлар:

1. Жамиятнинг моҳиятини қандай тушунасиз?
2. «Жамият – яхлит тизим» фикрининг маъносини шарҳланг.
3. Жамият ҳаётининг асосий соҳалари қайсилар?
4. Жамиятнинг иқтисодий ҳаётига нималар киради?
5. Жамиятнинг маънавий ҳаёти таркибига нималар киради?
6. «Очиқ жамият» қандай жамият?
7. «Ёпиқ жамият» деганда қандай жамиятни тушунасиз.?
8. Фуқаролик жамияти қандай жамият?

Адабиётлар

1. Ислон Каримов. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.- Т., «Ўзбекистон», 1997 йил, 170-188-бет.

¹ И.А.Каримов, Ўзбекистон-бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли.-Т.: Ўзбекистон, 1993.-Б.106.

2. Ислом Каримов. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришининг асосий йўналишлари. – Т., «Ўзбекистон» 2002 йил.
3. Ислом Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. – Т., «Ўзбекистон», 2005 йил.
4. Туленов Ж. Жамият фалсафаси. Олтинчи бўлим. – Т., 2001 йил, 3 – 9 бетлар.
5. Фалсафа. Ўқув қўлланма. – Т., «Шарқ», 1999 йил, 247-255 бетлар.
6. Фалсафа асослари. – Т., «Ўзбекистон» НМИУ, 2005 йил, 281-286 бетлар.
7. С.Э.Крапивенский. Социальная философия. – Москва, «ВЛАДОС», 1998 йил, 62-82 бетлар.
8. Мусаев Ф. Демократик давлат қуришнинг фалсафий-ҳуқуқий асослари. -Т.: Ўзбекистон, 2007. -272 б.
9. Назаров Қ. Қадриятлар фалсафаси (Аксиология). -Т.: Файласуфлар миллий жамияти, 2004.-222 б.
10. Низомулмулк. Сиёсатнома. -Т.: Адолат,1997.-98 б.
11. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. -Т.: Ўзбекистон, 1997.-228 б.
12. Фалсафа асослари. Назаров Қ. таҳрири астида. -Т.: Шарқ, 2005.-249 б.
13. Фалсафа қомусий луғат. Назаров Қ. таҳрири астида. -Т.: Шарқ, 2004. -496 б.
14. Фитрат Абдурауф. Раҳбари нажот. -Т.: Шарқ, 2001-176 б.
15. Форобий Абу Наср Фозил одамлар шахри. -Т.: Навруз, 1993.-260 б.

8-МАВЗУ: ЖАМИЯТНИНГ ИЖТИМОЙ СТРУКТУРАСИ

1. Жамиятнинг ижтимоий ҳаёти.
2. Ижтимоий фалсафа тарихида инсон ва жамиятнинг ўзаро муносабати.
3. Жамиятнинг ижтимоий таркиби. Жамиятнинг этник таркиби.
4. Жамиятнинг демографик таркиби.
5. Жамиятнинг синфий таркиби.

Инсон ва жамият - бир-бири билан узвий боғлиқдир: инсон жамиятдан ташқарида ўзининг ҳақиқий моҳиятини йўқотади. Бироқ жамият инсонларнинг шунчаки йиғиндисидангина иборат эмас. Бундан ташқари, жамият одамлар ўртасида амал қиладиган реал муносабатларни ҳам камраб олади; бундай муносабатлар кишиларни оила, уруғ, қабила, миллат, давлат ва ниҳоят, инсоният ҳамжамиятига бирлаштиради. Одамлар йиғиндисини хис этиш, кузатиш мумкин. Бироқ одамлар ўртасидаги муносабатларни кўриш, кузатиш имконсиздир, чунки улар яширин характерга эга бўлиб, жисмсиз, номоддийдир. Жамият ҳаётида ана шундай муносабатлар ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Ижтимоий фалсафа тарихида инсон ва жамиятнинг ўзаро муносабати масаласи турли тортишувларга сабаб бўлган. Фақат айрим инсонларгина мавжуд, жамият мавжуд эмас, деб ҳисоблайдиган файласуфлар давлат ва бошқа ижтимоий ташкилотлар мавжудлигини инкор этганлар (Буларни сўл индивидуалистлар, анархистлар деб аталади)

Бошқа бир файласуфлар фақат жамиятгина олий кадрият, инсонлар эса унинг кичик қисмлари деб ҳисоблайдилар. Улар жамият асосини ташкил этувчи реал инсонни кўрмайди. Булар марксизм тарафдорлари бўлиб, жанговар коллективизм, тоталитаризм ғоясини илгари сурдилар. Одамлар ва улар ўртасидаги муносабатлар жамият структурасининг таянч элементи бўлса ҳам, унинг бутун мазмунини белгилай олмайди.

Жамият таркиби (структураси) икки ўлчамли эмас, балки кўп ўлчамлидир. Жамиятни назарий жиҳатдан таҳлил қилиш қулай бўлиши учунгина жамият структураси икки асосий элементга бўлинади. Жонли, реал жамият эса жуда кўплаб алоқа, муносабат ва ўзаро таъсир бирлигидан иборат бўлиб, улар хилма-хил элементлар мажмуасидан яхлит ижтимоий организмни вужудга келтиради. Жамиятни яхлит ва бир бутун тизим сифатида тушуниш қадимги дунё файласуфлари учун ҳам хос эди. Бироқ XIX-XX асрга келиб, жамиятни тизимийлик асосида тадқиқ этишда О. Конт, Г. Спенсер, К. Маркс, Э. Дюркгейм, М. Вебер, П. Сорокин, Т. Парсонс каби олимларнинг хизматлари салмоқли бўлди.

Жамият элементлари деганда ижтимоий тизимнинг энг кичик қисмлари тушунилади. Ижтимоий муносабатлар - жамиятни ташкил этувчи субъектлар ўртасидаги муайян алоқа ва боғлиқликдир. Барқарор ва доимий равишда такрорланувчи муносабатлар аста-секин барқарор ижтимоий гуруҳлар, ташкилотлар, институтларнинг шаклланишига олиб келади. Жамиятдаги муносабатлар қанчалик бой, хилма-хил бўлса, бу

жамиятнинг демократик характерга эга эканлигидан, ривожланганлигидан далолат беради.

Ижтимоий тизимни бошқа тизимлардан ажратиб турадиган муҳим хусусиятлар қуйидагилардир; 1) жамиятни ташкил этадиган элементларнинг кўплиги;

2) ижтимоий тизим элементларининг ранг-баранглиги, турлича сифат ва характерга эга эканлиги;

3) ижтимоий тизимнинг асосий элементи ва ядроси бўлган инсоннинг . бетакрорлиги, ўз фаолияти ва хулқ-атворини эркин намоён этишидир.

Бу ҳолатлар жамият истиқболи қандай бўлишини олдиндан билишни ниҳоятда қийинлаштиради.

Бироқ шунга қарамай ижтимоий-фалсафий тафаккур жамият элементларини бир-бири билан узвий боғлайдиган ягона асосни топишга интилиб келди. Бу асос инсон фаолиятидир.

Инсон фаолияти туфайли бутун ижтимоий тизим ҳаракатга келади, турли элементлар ўртасидаги алоқалар мустаҳкамланади.

Ижтимоий ҳаётнинг моҳиятли асоси бўлган инсон фаолиятининг рўй бериши учун қуйидаги тўрт элемент талаб этилади. Биринчи ва асосий элемент инсон, кишилардир. У фаолиятнинг фаол қисми, фаолият субъектидир.

Инсон фаолиятининг иккинчи элементи фаолият объектларидир. Бу инсон фаолияти йўналтирилган нарсаларгина эмас, балки инсоннинг ўзи ҳам фаолият объекти ҳисобланади. Масалан, ўқитувчи, врач фаолияти инсонга қаратилади. Лекин кўпинча нарсалар фаолият объекти ҳисобланади. Инсон фаолияти учун зарур бўлган учинчи энг муҳим элемент тил, нутқ, информациядир. Бундай белгиларсиз инсон фаолиятининг амалга ошишини ҳатто тасаввур этиб бўлмайди. Рамзлар ва белгилар инсон онгига таъсир этиб, фаолиятнинг узлуксиз равишда амалга ошишини таъминлайди. Инсон фаолиятининг тўртинчи муҳим элементи барқарор алоқа ва муносабатлардир. Барқарор муносабатлар инсон фаолияти элементларини ҳаракатга келтиради.

Демак, схемаларда кўрсатилганидек, ижтимоий фаолиятнинг тўрт асосий элементига мос равишда ижтимоий ҳаётнинг қуйидаги тўрт соҳаси вужудга келади:

1. маънавий соҳа,
2. моддий соҳа,
3. сиёсий соҳа,
4. ижтимоий соҳа.

Ҳозирга қадар адабиётларда жамиятнинг моддий ва маънавий соҳалари бир-биридан кескин фарқланар, унинг моддий жиҳатига кўпроқ эътибор берилар эди. Холбуки, жамиятнинг туб моҳияти уни ташкил этувчи инсон моҳияти билан узвий боғлиқдир. Ҳудди инсон танасини унинг руҳидан ажратиб бўлмагани сингари жамиятнинг моддий ва маънавий томонларини бир-биридан ажратиш ва уларнинг бирини иккинчисидан устун қўйиш ҳам

мантиққа зиддир. Президент И. А. Каримовнинг асарларида жамиятнинг моддий ва маънавий томонларини уйғунлаштириш ижтимоий тараққиётнинг асоси эканлиги таъкидланган. Инсон маънавиятини юксалтириш орқалигина иқтисодий ривожланишга эришиш мумкин. Шунинг учун ҳам ҳозирги даврда аҳоли маънавиятини юксалтиришга, миллий ғоя ва мафкура асосларини сингдиришга катта эътибор берилляпти. Инсоннинг ҳақиқий моҳияти моддий эҳтиёжларни маданий шаклларда қондирилишида яққол намоён бўлади. Инсон ақлли мавжудот сифатида моддий эҳтиёжларини маданий шаклларда қондириш учун табиат ва жамият моҳиятини билишга, табиат ва жамиятни ўз мақсадларига мос равишда ўзгартиришга ҳаракат қилади. Илм-фан ва техника инсоннинг маънавий ва моддий эҳтиёжларини қондириш қуроли, муҳим воситаси бўлиб хизмат қилади. Юксак маънавият туфайлигина инсон ўз эҳтиёжларини маданий шаклларда оқилона ва тўлароқ қондириш имконига эга бўлади.

Ҳар қандай жамият ҳаётида маънавият, маънавий ишлаб чиқариш ҳал қилувчи роль ўйнайди. Кишилар маънавий ишлаб чиқариш жараёнида оламни, атроф-муҳитни тўлароқ биладилар, ижтимоий ҳаёт қоидаларини ўзлаштирадилар, бир-бирлари билан инсонларча муносабатда бўлишни ўрганадилар. Маънавий ишлаб чиқариш жараёнида илғор ғоя, назария ва таълимотлар яратилади. Бу эса ижтимоий-сиёсий барқарорлик, тотувликни таъминлашда муҳим роль ўйнайди, Илм-фан ва техника тараққиёти жамиятнинг моддий фаровонлигини янада яхшилаш учун замин яратади. Таълим-тарбия тизими жамият маънавий ҳаётида муҳим ўрин тутуди. Ҳаётга кириб келаётган ёш авлоднинг маънавий қиёфаси, маданияти, ҳаётга ва одамларга бўлган муносабати мактабда шаклланади. Санъат, адабиёт, маданият, илм-фан арбобларининг меҳнати жамиятнинг юксалишида алоҳида ўрин тутуди, шу боисдан ҳам уларнинг меҳнати қадрланади.

Жамиятнинг моддий ва маънавий соҳалари кишиларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжлари билан узвий боғлиқ равишда вужудга келади. Жамиятнинг моддий ҳаётига:

- кишиларнинг яшашлари, шахс сифатида камол топишлари учун зарур бўлган шарт-шароитлар;
- озиқ-овқат, кийим-кечак, турар-жой, ёқилғи, коммуникация воситалари;
- моддий неъматлар ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилиш;
- ишлаб чиқариш жараёнида кишилар ўртасида амал қиладиган иқтисодий муносабатлар мажмуаси;
- моддий бойликлар, табиий заҳиралар киради.

Жамиятнинг моддий ҳаёти кишилар учун тирикчилик неъматлари, воситалари яратишга қаратилгандир. У кишиларнинг моддий

эҳтиёжларини қондиришга имкон беради. Моддий ишлаб чиқаришда жисмоний меҳнат кишиси асосий роль ўйнайди. Тўғри, бу соҳада ақлий меҳнат кишилари, (инженер, агроном, зоотехник, раҳбарлар ва ҳ.к.) ҳам

фаолият кўрсатади, бироқ етакчи мавқени жисмоний меҳнат ходимлари эгаллайдилар. «Иқтисодиётнинг барча соҳа ва тармоқларини эркинлаштириш жараёнини изчиллик билан амалга ошириш ва олиб борилаётган ислохотларни янада чуқурлаштириш, хўжалик юритувчи субъектларнинг мустақиллигини ошириш, тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш йўлидаги мавжуд тўсиқларни бартараф этиш - бу соҳадаги ўзгаришларнинг асосий йўналишларидир.» (Миллий истиклол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т. «Ўзбекистон», 2000. 31- бет). Моддий ишлаб чиқаришсиз жамият ҳаётининг нормал табиий ривожланишини ҳатто тасаввур этиб бўлмайди. Бироқ моддий соҳа аҳамиятини ҳаддан ташқари бўрттириш, бутун эътиборни моддий ишлаб чиқаришга қаратиш ҳам жамиятни маънавий инқирозга олиб келиши мумкин. Тараққий этган мамлакатлар тажрибасининг кўрсатишича, ҳозирги пайтда товар ишлаб чиқаришга нисбатан хизмат кўрсатиш соҳаси фойдалироқ бўлиб қоляпти. Д. Белл, 3. Бзежинский сингари ғарб олимлари ўз тадқиқотларида постиндустриал жамиятда моддий ишлаб чиқаришнинг аҳамияти тобора камайиб боришини кўрсатяптилар.

Жамиятнинг моддий ва маънавий ҳаётини бир-биридан фарқлаш ижтимоий ҳаёт моҳиятини чуқурроқ билишга имкон беради. Аслида реал ҳаётда улар бир-бири билан чамбарчас боғлиқ ҳолда кечади. Илмий иазария ва амалиётда жамиятнинг моддий ва маънавий ҳаётини бир-биридан ажратиш, улардан бирини муҳимроқ, бошқасини номуҳим деб ҳисоблаш жамиятнинг табиий-тарихий ривожланишини издан чиқаради.

Жамиятнинг маънавий-интеллектуал тараққиёти учун иқтисодий замин яратиш қанчалик муҳим бўлса, моддий фаровонликни таъминлаш учун маънавий-интеллектуал салоҳиятни кучайтириш ҳам шунчалик муҳимдир. **Жамиятнинг сиёсий соҳаси.** Жамият ҳаётида моддий ва маънавий ишлаб чиқариш қанчалик муҳим ўрин тутса, уни бошқариш ҳам шунчалик муҳим аҳамият касб этади. Жамиятнинг турли элементлари нормал ишлаши, бир-бирига мувофиқ фаолият кўрсатиши учун уни бошқариш талаб этилади. Бошқариш давлатдан тортиб корхона ва оилагача бўлган кенг соҳани қамраб олади. Бошқариш билан махсус кишилар, сиёсатчилар, раҳбар ходимлар шуғулланадилар. Бошқариш турли даражаларда амалга оширилса ҳам, бошқариш фаолиятининг энг юқори шакли сиёсий фаолият ҳисобланади.

Жамиятни сиёсий бошқаришнинг хилма-хил шакллари мавжуд бўлиб, ҳар бир мамлакатнинг миллий менталитети, анъаналарига мос равишда сиёсий бошқаришнинг монархия, аристократия, республика шакллари қўлланилади. Бир ижтимоий-сиёсий тузумдан янги ижтимоий-сиёсий тузумга ўтиш даврларида қадриятларни қайтадан баҳолаш, жамият ҳаётида давлат, оила, меҳнат, мулк, сиёсий партиялар, дин, фан ва бошқа ижтимоий институтлар моҳиятини янгича тушуниш зарурияти вужудга келади. Бунда фақат мазмунгина эмас, балки шакл ҳам қайта қурилади. Мамлакатимизда миллий мустақилликнинг қўлга киритилиши, мустабид тузум мафкураси ва сиёсатининг инқирозга юз ўгириши билан «...давлатнинг моҳияти бутунлай

тубдан ўзгарди. Давлат дастлабки босқичда жамиятни янгилашнинг энг фаол кучига айлангани ҳолда ислохотларнинг бош ташаббускори ва йўналтирувчиси, ижтимоий ҳаётдаги янги ғояларнинг асосий амалга оширувчиси бўлиб қолди».¹

Инсон эҳтиёжларининг муттасил ўсиб бориш қонунияти мавжуд сиёсий система олдида қатор талаблар қўяди. Мамлакатимизда узоқ йиллар давомида ҳукм суриб келган маъмурий буйруқбозликка асосланувчи сиёсий система ўзининг туб моҳияти билан шахснинг ҳар томонлама эркин ривожланишига имкон бермаганлиги учун ҳам муқаррар равишда инқирозга юз ўгирди. Иқтисодий таназул сиёсий системанинг емирилишига олиб келди. «Бир ижтимоий тузумдан иккинчисига ўтиш муқаррар равишда шу пайтгача мисли қурилмаган сиёсий фаоллик шароитида юз беради. бу ҳол табиийдир. Шу пайтга келиб қарахтлик ҳолатидан ҳалос бўлган жамият тўпланиб қолган жами ижтимоий зиддиятларни бир зумда юзага чиқаради»²

Жамиятни бошқариш тизими ҳар бир халқнинг миллий хусусият, психологияси, анъналари, маданий салоҳиятига мос равишда вужудга келади. Турли жамиятларда сиёсий бошқариш усуллариининг турлича характери уларнинг илғор ёки қоқоқ эканлигидан далолат бермайди. Сиёсий бошқаришнинг ҳар бир усули турли тарихий шароитларда турлича самара бериши мумкин. Жамиятнинг маънавий салоҳияти юксалиб боргани сайин сиёсий бошқарув усуллари ҳам тобора инсонийлашиб боради. Тараққий этган мамлакатлар тажрибаси сиёсий бошқарувнинг демократик шакли анча қулай ва инсонпарвар эканлигини кўрсатди. Миллий мустақиллик йилларида Ўзбекистоннинг республика деб эълон қилиниши ва мамлакат Конституциясининг қабул қилиниши жамиятимизни сиёсий бошқариш жаҳон ҳамжамиятининг илғор тажрибаларига, халқимизнинг маънавий салоҳиятига таянишидан далолат беради.

Очиқ демократик жамиятда давлат ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ислохотлар ташаббускори, жамият раҳнамоси сифатида фаолият кўрсатади. Демократик жамиятда сиёсий бошқариш ҳуқуқий давлатчилик асосларини яратишни тақозо этади. Қонун устуворлиги демократик жамият ва давлат ҳаётининг муҳим шарти ҳисобланади. Демократик давлат жамиятни бошқаришда конституция талабларига бўйсунар экан, у жамиятни танҳо бошқариш даъвосини қилмайди. Балки жамиятни бошқаришда турли диний, илмий ташкилотларга, жамоат ташкилотларига, аҳолининг ўз-ўзини бошқариш органларига кенг вақолатлар беради. Демократик жамиятда диннинг давлатдан, мактабнинг диний муассасалардан ажратилиши, кишиларга виждон эркинлиги ҳуқуқининг берилиши прогрессив ҳодиса, жамият эркин ривожланишининг муҳим шартидир.

¹ И.А.Каримов. «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари.», Т., «Ўзбекистон», 1997, 158-бет.

² И.А.Каримов «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари.», Т., «Ўзбекистон», 1997. 182-бет.

Одатда дунёвий ва диний давлатлар бир-биридан фарқланади. Дунёвий давлатлар конституцияга, илм-фан хулосаларига асосланади. Диний ёки теократик давлатлар диний таълим ва шариат ҳукмига асосланади. Бундай давлатлар ўз фуқароларининг виждон эркинлигини таъқиқлайди; таълим-тарбия асосан диний руҳда олиб борилади.

Демократик давлатда таълим-тарбия муассасалари жамиятни оқилона бошқаришга яқиндан ёрдам беради; ёш авлодга пухта сиёсий ва ҳуқуқий билим беради, мавжуд ахлоқий, ҳуқуқий нормаларни сингдиради, сиёсий онг ва маданиятни ривожлантиради. «Жамият ҳаётини демократлаштириш жараёнини янада чуқурлаштириш, унинг изчиллиги ва самарадорлигини таъминлаш -мамлакатимизда амалга оширилаётган сиёсий ислохотларнинг асосий йўналишидир»¹

Жамиятда ижтимоий-сиёсий барқарорликни таъминлаш, етилган муаммоларни оқилона ҳал этиш, мамлакат фуқароларининг сиёсий фаоллигини ошириш-жамият сиёсий системасини ташкил этувчи барча бошқарув органлари ва ташкилотларнинг асосий мақсади ҳисобланади. Жамият аъзоларини умумий мақсад йўлида янада жипслаштириш, ижтимоий-сиёсий фаолликни кучайтиришда миллий ғоя ва миллий мафкура муҳим роль ўйнайди. Ғоявий муштараклик жамиятдаги турли ижтимоий гуруҳ, қатлам ва синфларда бирдамлик туйғусини кучайтиради, турли сиёсий ҳаракат ва партиялар фаолиятини бунёдкорлик ишларига йўналтиради.

Ижтимоий соҳа. Жамиятнинг инсонпарварлик моҳияти унинг аҳоли қатламлари учун қулай шарт-шароитлар яратишида, кишиларнинг илм олиши, соғлиғини тиклаши, дам олиши, меҳнат қобилиятларини тиклаши учун ғамхўрлик қилишида яққолроқ; намоён бўлади. Оилани, кексаларни оналик ва болаликни ижтимоий ҳимоялаш ижтимоий хизмат кўрсатишнинг муҳим шакллари дир.

Республикамизда бозор муносабатларига ўтиш даврида аҳолини ижтимоий ҳимоялашга алоҳида эътибор берилди бошланди. «Тарих сабоғи шундайки, -деб ёзади И.А.Каримов, - унинг айнан кескин бурилишларида, ижтимоий формациялар алмашинаётганда ижтимоий муаммолар ва зиддиятлар ғоят кескинлашади, миллий хавфсизликка, фуқаролар тинчлигига ва барқарорликка таҳдид солувчи омилга айланади».²

Мамлакатимизнинг миллий мустақиллик йилларида орттирган тажрибаси жамият барқарорлиги, тинч-тотувлигини таъминлашда ижтимоий соҳага кўпроқ эътибор беришнинг муҳим аҳамиятга эга эканлигини кўрсатди. «Бозор муносабатларига ўтишнинг илк даврида биз олдиндан бутун аҳолини ижтимоий ҳимоялаш йўлидан бордик. Бу чора-тадбирлар одамларнинг турмуш даражаси кескин пасайиб кетишининг олдини

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т, «Ўзбекистон» 2000, 29 бет.

² И.А.Каримов Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997.-Б 212.

олишда муҳим роль ўйнади. Республикада осойишталик ва барқарорликни сақлаб қолиш омили бўлди»¹

Жамиятнинг ривожланишида кишиларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларининг қондирилиши, мулк ва меҳнатнинг ижтимоий тақсимланиши муҳим роль ўйнайди. Кишиларнинг қобилиятига қараб меҳнатнинг ижтимоий тақсимланиши натижасида турли касблар билан шуғулланадиган қатор тоифалар, гуруҳлар, қатламлар ва синфлар вужудга келади. Улар жамият структурасида ўзига хос ўринни эгаллайдилар; жамият тараққиётига муайян хисса қўшадилар.

Социал стратификация аҳолининг иерархик маъқеига мос равишда ижтимоий қатламларга бўлинишидир. Ижтимоийстратификация олий ва қуйи қатламлар мавжудлигини, ҳуқуқ ва имтиёзларнинг тенгсизлигини, масъулият ва бурч тенгсизлигини эътироф этади. Ижтимоийстратификациянинг конкрет шакллари ниҳоятда хилма-хилдир.

Агар жамият аъзоларининг иқтисодий статуси турлича бўлса, мулкдор ва мулксизлар мавжуд бўлса, жамият қандай шаклда ташкил этилишидан қатъи назар унинг иқтисодий табақаланиши мурқаррардир. Агар бирон бир гуруҳ ичида мансаб ва обрўоига, унвон ва лавозимига қараб турли иерархик ранг (даража) мавжуд бўлса, бу гуруҳнинг сиёсий дифференциаллашганлигидан далолат беради. Агар жамият аъзолари ўз фаолият турига қараб турли гуруҳларга бўлинган бўлса, айрим касблар бошқаларига нисбатан кадрлироқ бўлса, профессионал гуруҳ аъзолари раҳбарлар ва итоат қилувчиларга бўлинган бўлса, бундай гуруҳ профессионал дифференциаллашгандир. Ижтимоий стратификация иқтисодий, сиёсий ва профессионал шакллардан ташкил топади. Барча аъзолари ҳар жиҳатдан тенг бўлган ижтимоий гуруҳ, ҳеч қачон бўлмаган ва бўлмайди. Ижтимоий стартификация - ҳар қандай уюшган жамиятнинг доимий тавсифидир.

Ҳар бир ижтимоий структура бўш ерда вужудга келмайди: балки илгари мавжуд бўлган ижтимоий структура негизига янгилик киритиш орқали вужудга келади. Ўтмишда мавжуд бўлган ва бугунги кундаги мавжуд ижтимоий структура ўртасида тарихий алоқадорлик мавжуддир. Ана шу боғлиқлик инсоният жамияти ривожланишининг ягона жараён сифатида рўй беришини тақозо этади.

Тарих такрорланмайдиган фактларни ўрганади. Шу боисдан ҳам фатализм назарийчиларининг воқеа, ходисалар, фактларнинг албатта олдиндан белгиланганлиги тўғрисидаги фикрига қўшилиб бўлмайди. Инсоният тарихига фақат такрорланмайдиган ходисаларгина киради. Тарихий даврлар индивидуал ходисаларни намоён этади. Фалсафада жамият тараққиётининг мезони нима, деган масалада турлича қараш ва назариялар вужудга келди.

К. Маркс жамиятнинг ривожланиш сабабларини синфий кураш ва инқилобий ўзгаришлар билан боғлади; барча ижтимоий ходиса ва

¹ И.А.Каримов Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997. –Б.218.

жараёнларни синфий нуқтаи назардан тушунтирди. Ижтимоий зиддиятларни сунъий равишда мутлақлаштирди ва бу зиддиятларни ҳал этишнинг асосий усули сифатида ижтимоий революцияни амалга оширишни, миқдорлар синфини тугатишни таклиф этди. Ижтимоий амалиёт бундай назариянинг бирёқлама ва хато эканлигини кўрсатди. Жамият тараққиёти кўп босқичли жараён эканлиги тўғрисидаги қарашлар АҚШ файласуфи О. Тоффлер томонидан илгари сурилди. Бундай қарашга кўра жамият тараққиётини аграр жамият, индустриал жамият, постиндустриал жамиятга ажратилди. Адабиётларда жамият ривожланишига цивилизацияли ёндашув ғояси илгари сурилмоқда. Бундай ёндашувга кўра ҳар бир халқ ўзининг бетакрор, ноёб, ўзига хос ва ўзига мос томонларини сақлаб қолган ҳолда бошқа халқларнинг тажрибаларидан ижодий фойдаланиш орқали ижтимоий тараққиётнинг ўзига хос моделини яратади.

Ғарбда ижтимоий ривожланишнинг цикли назарияси кенг ёйилган бўлиб, унинг йирик вакиллари О. Шпенглер ва А. Тойнби ҳисобланади. О. Шпенглер ўзининг «Европа қуёшининг сўниши» асарида жаҳон тарихини «кўплаб маданиятлар феномени» сифатида тавсифлади. Ҳар бир маданият бир-бирига боғлиқ бўлмаган ҳолда вужудга келади, уларнинг ҳар бири ўзининг маънавий ҳаракатлантирувчи кучига, ўз қиёфасига, ўз ҳаёти ва ўлими тарихига эгадир. Шпенглернинг фикрича, тарих прогресс нималигини билмайди: улардан ҳар бирининг маданияти бетакрор бўлиб, уларни боғлаб турадиган мезон йўқ.

Англиялик социолог А. Тойнби ҳам ана шу ғояни давом эттирди. Унинг фикрича, бутун инсоният тарихи 21 цивилизация тарихидан иборат бўлиб, улар бир-бири билан ички боғланмаган. Ҳар бир цивилизация ўз ривожда: вужудга келиш, ўсиш, синиш, парчаланиш ва ҳалокат босқичини кечиради, сўнг ўрнини бошқа цивилизацияга бўшатиб беради. Тойнби барча цивилизациялардаги ижтимоий жараёнлар бир-бирига ўхшаш эканлигини таъкидлади.

Цивилизация ривожланишининг ҳаракатлантирувчи кучи «ижодкор озчилик бўлиб, у инерт кўпчилик» ни орқасидан етаклашга қодирдир. «Ижодкор элита» аста-секин ижтимоий-сиёсий муаммоларни ҳал этиш қобилиятини йўқотгач, ўз ҳокимиятини авторитет орқали эмас, балки зўравонлик билан амалга ошира бошлайди. Агар асосий омма ҳарбий ҳолат ёки табиий офатдан қирилиб кетмаса, бу цивилизацияни емиради. А. Тойнби ҳозирги пайтда беш цивилизация (хитой, ҳинд, испан, рус ва ғарб) сақланиб қолди, деган хулосага келди. Ҳар бир янги цивилизациянинг вужудга келиши, Тойнби фикрича, диннинг янги шакллари пайдо бўлиши билан боғлиқдир.

П.А.Сорокин жамият тарихини маданий ва ижтимоий системаларнинг алмашинуви сифатида изоҳлади. Тарихий жараён маданиятнинг уч типи (хиссий, р.ационал, интуитив) алмашинувидан иборатдир.

Жамият ҳаётида барқарорлик ва беқарорлик. Ҳар бир инсон ўз олдига қўйган мақсадларига эришиш учун осойишталик ва тинчликка муҳтож бўлгани каби жамият ҳам ўз олдига қўйган вазифаларини адо этиши учун ижтимоий-сиёсий барқарорликка эҳтиёж сезади. Барқарорлик нисбий сокинлик, ижтимоий тизимнинг нормал фаолият кўрсатиш имкониятидир. У турғунлик тушунчасидан кескин фарқланади. Ижтимоий-сиёсий турғунлик тушунчаси жамиятдаги мавжуд сиёсий, иқтисодий, маънавий системанинг таназзули аломатидир. Жамиятда барқарорлик беқарорлик билан, инқироз гуллаб-яшнаш билан алмашилиб туриши ҳам мумкин. Жамият маънавий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий соҳаларда муайян ютуқларга эришиб, ижтимоий имкониятларини рўёбга чиқариб бўлгач, унинг бундан кейинги тараққиёти йўлида янги муаммолар туғилади. Уларни ҳал этиш вазифаси пайдо бўлади. Жамият аъзоларининг маънавий салоҳияти, миллий психологиясига мос равишда мавжуд сиёсий система кишиларни бошқаришнинг ўзига хос усулларини ҳаётга татбиқ этади. Инсоният жамияти тарихида жамият барқарорлигини таъминлашнинг монархик, аристократик, тоталитар ва демократик усуллар амал қилиб келган.

Жамият барқарорлигининг издан чиқиши кишилар психологиясидаги салбий ўзгаришларда, қонунларнинг ишламаслигида, ижтимоий бурчнинг адо этилмаслигида, ижтимоий идеалларнинг йўқолишида, ғоя ва мафкурага лоқайдликнинг кучайишида, турли жиноий гуруҳларнинг пайдо бўлишида, ижтимоий адолат принципларининг бузилишида, давлат органларининг аҳолини бошқариш қобилияти кучсизланишида, турли конфликтларнинг кескинлашувида ўз ифодасини топади.

Беқарорлик ички ва ташқи таҳдидлар туфайли вужудга келади. Беқарорлик бир ижтимоий-сиёсий тизимдан янги бир ижтимоий-сиёсий тизимга ўтиш даврида кескинлашиши мумкин. И.А.Каримов «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...» асарида бозор муносабатларига ўтиш даврида оммавий норозиликлар, ҳатто фуқаролар уруши вужудга келиши мумкинлигини, жамият барқарорлигини таъминлаш учун етилган муаммоларни оқилона ҳал этиш зарурлигини кўрсатди. Жаҳон тажрибаси ҳар бир мамлакат халқларининг ўз тараққиёт йўлини танлаш ҳуқуқига эга бўлиши умумий хавфсизлик ва ижтимоий барқарорликни таъминлаш гарови эканлигидан далолат беради. Ўзбекистон миллий мустақилликка эришганидан кейин ўз миллий-давлатчилик асосларини яратиш, ўзига хос ва ўзига мос тараққиёт йўлини белгилаш, ривожланишнинг ўзбек моделини яратиш имконига эга бўлди.

Тараққиётнинг ўзбек модели-жамиятнинг тадрижий ривожланиши концепцияси сифатида. Ижтимоий ривожланишнинг ўзбек модели бутун инсониятнинг илғор тажрибасига, халқимизнинг миллий хусусиятлари ва менталитетига таянади.

Инсоният тажрибаси ижтимоий ривожланишнинг кескин инқилобий ўзгаришлар йўли номақбул ва яроқсиз эканлигини, жамиятнинг тадрижий (эволюцион) тараққиёти нормал-табiiй ривожланиш йўли эканлигини кўрсатди. Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов ижтимоий

тараққиётнинг тадрижий йўли моҳиятини • шундай изоҳлайди: «Сохта инқилобий сакрашларсиз эволюцион йўл билан нормал, маданиятли тараққиётга ўтиш-танлаб олинган йўлнинг асосий мазмуни ва моҳиятидир». «Бозор иқтисоди сари буюк сакрашлар, инқилобий қайта ўзгаришлар йўли билан эмас, балки собитқадамлик ва изчиллик билан босқичма-босқич ҳаракат қилиш керак. Ҳар бир босқичнинг қанча давом этиши ҳал қилиниши лозим бўлган муаммолар доирасига, ташқи омиллар қанчалик қулай бўлишига, аҳолининг меҳнат фаолиятига боғлиқдир» (И.А.Каримов Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т., «Ўзбекистон», 1992. 10-41-46-бетлар). Ўзбек моделининг асосий тамойиллари:

- иқтисоднинг сиёсатдан устуворлиги;
- давлатнинг бош ислоҳотчи эканлиги;
- конун устуворлиги;
- кучли ижтимоий сиёсат;
- бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиш.

Ўзбек моделининг ўзига хос хусусиятлари миллий давлатчилик асосларининг барпо этилишида, миллий кадриятларнинг тикланишида, миллий ўзликнинг англанишида, умуминсоний кадриятлар миллий кадриятлардан устуворлигининг эътироф этилишида, миллий менталитет хусусиятларининг тикланиши ва ривожланишида, миллий ғоя ва миллий мафкура ижтимоий-сиёсий фаолликнинг муҳим омили эканлигининг эътироф қилинишида, демократик кадриятларнинг ривожлантирилиши ва инсон ҳуқуқларининг кафолатланишида, ўз имкониятларига таянишида, кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг ишлаб чиқилишида, хорижий мамлакатлар билан турли соҳалардаги муносабатларни йўлга қўйишнинг янги принциплари ишлаб чиқилишида ўз ифодасини топди. «Биз танлаб олган йўл ўзбек халқининг асрий анъаналарига, одатларига, маданияти ва тилига, шунингдек, жаҳон цивилизацияси ютуқларига асосланган ҳолда мазкур тузилмаларни янги мафкуравий негизга ўтказиш, мослаштиришдан иборат эди»¹. Ўзбек моделининг ҳаётийлиги жаҳон жамоатчилиги, етук фан, сиёсат, санъат арбоблари томонидан эътироф қилинди.

Ўзбекистон тажрибаси қатор мамлакатлар учун намуна бўлиб хизмат қилмоқда ва уни ўрганишга бўлган қизиқиш ортиб бормоқда. Ўзбекона тараққиёт йўли маънавий ҳаёт ва иқтисодий ривожланишни бир-бири билан узвий боғлиқликда амалга оширишда, маънавият, маърифат, маданиятга бўлган эътиборнинг кучайишида яққол кўзга ташланади. Маънавий салоҳиятнинг кучайиши, инсон интеллектуал ва ахлоқий қобилиятларининг ривожланиши иқтисодий ривожланиш учун пухта замин яратади. Кишиларда янгича иқтисодий тафаккур, тадбиркорлик қобилиятлари ривожланишида замонавий илм-фан, техника ва технология асосларини эгаллаш муҳим аҳамият касб этади.

¹И.А.Каримов, «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...» Т., 1997. –Б.184

Иқтисодий ривожланишнинг асосий мақсад ва вазифалари, уни амалга ошириш усуллари миллий ғоя ва мафкурада ўз ифодасини топади. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш, мулкчиликнинг турли шаклларини вужудга келтириш, хусусий мулкчиликни қўллаб-қувватлаш, тараққий этган мамлакатлар билан қўшма корхоналар қуриш, рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш, чет мамлакатлар билан илмий, маданий ва техникавий ҳамкорликнинг миллий манфаатлар йўлида хизмат қилиши миллий ғоя ва мафкуранинг моҳиятидан келиб чиқади. Миллий мафкура ўзида жамият аъзоларининг эзгу орзу-умидларини, мақсадларини ифодалайди; уларнинг меҳнат фаоллиги, ижтимоий-сиёсий активлигини оширади, жамиятни такомиллаштириш учун хизмат қилади.

Жамият ва оила. Жамият ва оила моҳиятан бир-бири билан узвий боғлиқдир. Оила-жамиятнинг негизи. Бизнинг давлатимизни ҳам катта бир оила деб тушуниш мумкин ва лозим. Агар оилада ўзаро ҳурмат ва онгли интизом бўлмаса, оиланинг барча аъзолари ўз бурчларини адо этмаса, бир-бирига нисбатан эзгулик билан меҳр-оқибат кўрсатмаса, яхши ва муносиб тарзда яшаш мумкин эмас. Оила турмуш ва виждон қонунлари асосида қурилади. У ўзининг кўп асрлик тарихига, мустаҳкам ва маънавий таянчларига эгадир.

Оилада демократик негизларга асос солинади, одамларнинг талаб-эҳтиёжлари ва қадриятлари шаклланади. Оилада жамиятнинг туб моҳияти ўз аксини топгандир. Шу маънода оилани кичрайтирилган жамият дейиш мумкин. Ҳар бир жамият аъзоси оила бағрида вояга етади, ижтимоий муносабатларни ўзлаштиради ва яхши инсоний фазилатларни ўзида шакллантиради. Баркамол инсон шахсини шакллантириш, инсонни ҳаётга, меҳнатга тайёрлаш оиланинг муқаддас вазифасидир. Оилани мустаҳкамлаш жамият барқарорлиги ва қудратининг муҳим шартидир. Шу боисдан ҳам давлат оилани ўз ҳимоясига олади, никоҳни расман қайд этади ёки бекор қилади.

Жамиятдаги маънавий-ахлоқий муҳитнинг соғломлиги кўп жиҳатдан оилавий маданиятга боғлиқдир. Оила эр ва хотиннинг мавқеи, оилавий муносабатлар характери турли халқларда турличадир. Мамлакатимизда миллий мустақиллик йилларида маънавият соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар аввало оила қадриятларини, энг илғор анъаналарни тиклашга қаратилгандир. Она ва аёл муқаддаслиги - ўзбекона қадриятдир. Ҳадиси шарифларда она ва аёлнинг муқаддаслиги тўғрисидаги ғоялар оилавий муносабатларни такомиллаштиришда муҳим аҳамиятга эгадир. Улуғ мутафаккирлар жамиятнинг маданий даражаси аёлнинг жамият ва оиладаги аҳволи, мавқеи билан белгиланишини алоҳида таъкидлаганлар. Аёл-оила бекаси, болалар тарбиячиси, эрнинг яқин маслаҳатчиси, ишлаб чиқариш додими, жамиятнинг фаол аъзосидир. Соғлом, баркамол авлод тарбияси кўп жиҳатдан аёлнинг маънавий , салоҳияти, билими, удабуронлиги ва эркинлигига боғлиқдир. Мамлакатимизда кейинги йилларда амалга оширилаётган қатор тадбирлар аёлнинг оила ва жамиятдаги мавқеи ва

ролини кучайтиришга қаратилгандир. Оила муаммоларини илмий асосда ўрганишни ва уларни оқилона ҳал этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган «Оила» илмий-амалий марказининг ташкил этилганлиги ҳам давлатимизнинг оилавий муносабатларни такомиллаштиришга алоҳида эътибор бераётганидан далолат беради. Оила маънавийт ўчоғидир. Она ўз билими, тажрибаларини фарзандига тил орқали сингдиради. «Жамики эзгу фазилатлар инсон қалбига аввало она алласи, она тилининг бетакрор жозибаси билан сингади... Она тили бу миллатнинг руҳидир... Ўз тилини йўқотган ҳар қандай миллат ўзлигидан жудо бўлиши муқаррар»¹ Мустақиллик йилларида ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши, миллий тилимиз хусусиятларига мос бўлган янги алифбога ўтилиши миллий тилимизнинг мавқеини ошириш ва уни янада ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади. Бу эса ижтимоий ривожланишга ижобий таъсир кўрсатади.

Давлатнинг жамият ҳаётидаги ўрни ва роли.

Давлат - жамиятни бошқариш, тартибга солиш, ижтимоий барқарорликни таъминлашга қаратилган алоҳида бир муассасадир. Давлат умуминсоний қадрият, инсоният маънавий тараққиётининг муҳим ютуғидир.

Жамиятнинг маънавий салоҳияти юксалиб бориши билан сиёсий бошқариш шакллари ва усуллари ҳам такомиллашиб боради. Ўзгарган тарихий шароитда давлатнинг моҳияти, мазмуни ва вазифаларини янгича тушуниш зарурияти вужудга келди.

Мустақиллик йилларида миллий давлатчилик анъаналарининг тикланиши билан давлатнинг ташкилотчилик, бош ислохотчилик фаолияти янгича мазмун ва аҳамият касб этди.

Президент И.А.Каримов томонидан ишлаб чиқилган миллий тараққёт концепциясининг амалга оширилишида давлат ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Мамлакатимизнинг сиёсий, ҳуқуқий ҳаётида амалга оширилаётган туб ислохотлар сиёсий бошқарувни янада такомиллаштиришга, юртимизда ҳуқуқий давлат, янги демократик жамият барпо этишга, кучли давлатдан кучли жамиятга ўтишга қаратилгандир.

«Янги шароитда давлатнинг, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг ғоят муҳим вазифаси сиёсий партиялар, нодавлат, ижтимоий структуралар, фуқаролик жамиятининг эндигина пайдо бўлиб келаётган хилма-хил институтлари билан ишлаш ва ҳамкорлик қилишнинг янгидан-янги шакллари излаб топишдан иборатдир».²

Жамият ҳаётида турли жамоалар, ташкилот ва уюшмалар ҳам фаолият кўрсатади. Уларни шартли равишда давлат ташкилотлари ва нодавлат ташкилотларга ажратиш мумкин. Бу ташкилотларга сиёсий партиялар, сиёсий ҳаракатлар, касаба уюшмалари, ёшлар уюшмалари, турли жамғармалар, хотин-қизлар ташкилотлари, фахрийлар уюшмаси, маҳалла қўмиталари ва бошқалар киради.

¹ И.А.Каримов, Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман //«Фидокор» газ. 2000 йил 8 июнь

² И.А.Каримов «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...» Т.,1997. –Б.159.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган барча ислохотлар инсон салохиятини янада юксалтиришга, юртимизда фуқаролик жамияти барпо этишга қаратилгандир.

Фуқаролик жамияти барпо этиш-Ўзбекистон тараққиётининг бош мақсади.

Фуқаролик жамияти - кишиларнинг юксак ахлоқий, сиёсий ва ҳуқуқий маданиятига асосланадиган жамият тараққиётининг юқори босқичидир. Бундай жамият эркин уюшмаларнинг кўпқиррали алоқаси бўлиб, давлат қонунларини ҳурмат қилиш ва бажариш, жамият таркибига кирувчи элементларнинг нисбий мустақиллигига асосланувчи, турли зиддият ва ихтилофларни қонун доирасида ўзаро келишув, сабр-тоқат ва музокаралар орқали ҳал этишга асосланувчи жамиятдир.

Фуқаролик жамияти умуминсоний тамойиллар, миллий давлатчилик хусусиятлари, ўзига хос турмуш тарзи ва ҳаёт фалсафаси негизида қарор топади. Ўзбекистон миллий мустақиллигининг дастлабки йиллариданоқ юртимизда фуқаролик жамияти асосларини барпо этишни ўз олдига мақсад қилиб кўйди.

«Биз учун фуқаролик жамияти ижтимоий макон. Бу маконда қонун устувор бўлиб, у инсоннинг ўз-ўзини камол топтиришига... ёрдам беради. Шахс манфаатлари, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўла даражада рўёбга чиқишига кўмаклашади».¹ Фуқаролик жамиятида давлатнинг қатор вазифалари фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари қўлига ўта бошлайди, маҳаллий ҳокимият органларининг ваколати кенгаяди. Фуқаролик жамияти асосларни барпо этиш кишиларнинг юксак сиёсий ва ҳуқуқий маданияти. ижтимоий-сиёсий фаоллигига таянади. Мамлакатимизда маҳалла ҳокимият органларининг ташкил этилиши, улар ваколатининг кенгайтирилиши халқимизнинг ўз-ўзини бошқариш, идора этиш маданиятини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади. Маҳалла кишиларда яхши инсоний фазилатларни камол топтириш, ўз-ўзини бошқариш, демократик кадриятларни рўёга чиқариш мактабидир.

Шарқда фуқаролик жамиятининг туб негизлари аста-секинлик билан шаклланган ва тараққий этган. Шарқ донишмандлари ижтимоий

жараёнларга ҳар қандай сунъий аралашувнинг мудҳиш оқибатларини кўрсатганлар. Шунинг учун ҳам жамият ҳаётидаги барча ўзгаришлар халқларнинг фикрлаш тарзи, миллий анъаналари, урф-одатларига мувофиқ равишда тадрижий равишда рўй берган. Ижтимоий адолат, тартиб-интизом, аҳоли тинч-тотувлигини таъминлашга алоҳида эътибор берилган; ҳурфикрлилик, бошқа динларга нисбатан сабр-тоқатлилик мавжуд бўлган. Давлат фуқароларнинг шахсий ва оилавий ҳаётца деярли аралашмаган. Савдо-сотик, хунармандчилик, одоб-ахлоқ, миллий анъаналар асосида ривожланган. Давлат деҳқончилик ишлаб чиқариши учун ҳаётий аҳамиятга эга бўлган сунъий суғориш иншоотлари қуришга бевосита раҳнамолик қилган.

¹ И.А.Кармов «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида» Т., 1997. –Б.173

Шарқда одамлар асрлар давомида жамоа бўлиб яшаган ва меҳнат қилган, жамоатчилик асослари халқ онгига чуқур сингиб кетган.

Таянч тушунчалар:

Жамиятнинг ижтимоий ҳаёти, жамиятнинг ижтимоий таркиби, этник таркиб, демографик таркиб, синфий таркиб, маълумот даражасига кўра жамиятнинг таркиби, урбанизация, рурализация.

Назорат учун саволлар:

1. «Жамиятнинг ижтимоий ҳаёти» тушунчасининг мазмуни.
2. Жамиятнинг этник таркибига нималар киради?
3. Жамиятнинг этник таркиби. Миллий ва миллатлараро муносабатларни тавсифланг.
4. Ижтимоий синф нима?
5. Ижтимоий қатлам нима?
6. Ижтимоий табақа нима?
7. Интеллигенция қандай бирликка мансуб?
8. Урбанизация деганда нимани тушунсиз?
9. Рурализация қандай жараён?

Адабиётлар:

1. Ислом Каримов. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, бунёдкорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т., «Ўзбекистон» 1997 й., 211-220 бетлар.
2. Ислом Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ қилишдир. – Т., «Ўзбекистон» 2005 й., 68-91 бетлар.
3. С.Э.Крапивенский Социальная философия. Москва, «ВЛАДОС» 1998 й., 134-138, 191-198, 215-220 бетлар.
4. Фалсафа. Ўқув қўлланма. – Т., «Шарқ» нашр., 1999 й., 258-265 бетлар.
5. Фалсафа асослари. – Т., «Ўзбекистон» НМИУ, 2005 й., 289-299, 300-336 бетлар.
6. Ж.Туленов Диалектика назарияси. Т., «Ўзбекистон» 2001 й., 252-261 бетлар.
7. Фалсафа. Қомусий луғат. – Т., «Шарқ» 2004 й.
8. В.С.Барулин. Социальная философия. – Москва, ФАИР-ПРЕСС, 1999 йил, 83-130 бетлар.
9. Falsafa. – Tashkent, 2006 y., 384-388 betlar.

9-МАВЗУ: ЖАМИЯТ РИВОЖЛАНИШИ ҚОНУНЛАРИНИНГ ТАСНИФИ

1. Жамият ҳаёти ва тараққиётининг табиий омиллари.
2. Ижтимоий-тарихий жараёнларнинг вужудга келиш қонуниятлари.
3. Жамият қонунлари ва уларнинг эволюцияси.
4. Жамият қонунлари ривожига таъсир кўрсатадиган ижтимоий омиллар.

Ижтимоий ҳаётнинг мураккатлиги ва ундаги жараёнларнинг хилма-хиллиги жамият қонунларини таснифлашнинг бир қанча объектив мезонлари борлигини исботлаб бермоқда.

Ижтимоий-тарихий жараёнларнинг вужудга келиши, амал қилиши ва ривожланишида бир вақтнинг ўзида турли даражадаги ва ҳар хил аҳамиятга молик қонунлар намон бўлади. Уларнинг баъзилари бутун бир жамиятга хос жараёнларни акс эттиса, бошқалари унинг алоҳида бир тизими элементлари ўртасидаги алоқадорлик ва боғланишларни ифодалайди, учинчи хил қонунлар эса ижтимоий муносабатларнинг фақат маълум турларини қамраб олади. Жамият қонунларидан баъзилари ижтимоий муносабатларнинг вужудга келиши, мавжудлигини ифодаласа, бошқалари эса уларнинг ривожланишини белгилаб беради.

Жамият қонунлари тўғрисида гап кетганда, аввало, шуни таъкидлаш жоизки, табиат ва жамиятнинг ўзаро алоқадорлиги ва бир-бирига таъсир қилиши ҳам қатор қонун ва қоидаларга бўйсунди. Биз кундалик ҳаётимизда айтиб беришнинг ўзида табиат қонунларининг ҳам, жамият қонунларининг ҳам ёки шу икки тизим ўртасидаги алоқадорликлардан келиб чиқадиган қонунларнинг ҳам таъсирини ҳис қиламиз. Бундай қонунларга мисол қилиб ноосферанинг кенгайиб бориши қонуни, табиат ва жамият ўртасидаги муносабатлар табиатининг бир-бирига мос келиш қонуни ёки жамиятнинг табиатга таъсирининг ортиб бориши қонуни ва қабиларни келтиришимиз мумкин.

Юқоридаги фикрлардан табиат билан жамият ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи қонунларни табиат қонунларига киритиш керакми? ёки жамият қонунларига? иқтисодий қонунларни жамият қонунлари қаторига киритиш мумкинми? деган саволлар туғилади. Бу тўғрида фалсафий адабиётда турлича, баъзан эса бир-бирига умуман зид фикрлар мавжуд.

Ижтимоий муносабатлар орасидаги иқтисодий жараёнлар, яъни моддий ишлаб чиқариш муносабатлари алоҳида ўрин тутди, чунки иқтисодий муносабатлар барча ижтимоий муносабатлар тизимига нисбатан белгиловчи ўрин тутди. Маълумки, ишлаб чиқариш жараёнида кишилар фақат табиий муҳит билан эмас, балки бир-бири билан ҳам ўзаро фаол ва мақсадга мувофиқ муносабатларда бўладилар. Демак, кишиларнинг ўз эҳтиёж ва манфаатларидан келиб чиқиб бир-бирлари билан қўриқадиган муносабатлари ҳам қатор қонунлар асосида амалга ошади. Бундай қонунларга қўйидагиларни киритишимиз мумкин: биринчидан, ишлаб

чиқариш муносабатларининг вужудга келиши ва ривожланиши қонунлари; иккинчидан, ишлаб чиқариш муносабатларининг турли таркибий қисмлари ўртасидаги муносабатларни белгиловчи қонунлар. Мисол қилиб айтадиган бўлсак мулк шакллари билан кишиларнинг ишлаб чиқаришдаги мавқеи ўртасидаги, мулк шакллари билан тақсимот ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи каттагина гуруҳ қонунлар мавжуд. Бу туркум қонунларга талаб ва таклиф қонуни, меҳнат унумдорлиги ва қиймат қонуни, таннарх ва нарх-наво қонунларини киритишимиз мумкин.

Жамият қонунлари типологиясида жамият моддий ҳаёти билан унинг маънавий-сиёсий ҳаёти ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи қонунларни ўрганиш алоҳида диққатга сазовордир. Бу туркум қонунларга маънавиятнинг иқтисод тараққиётга нисбатан белгиловчилик қонуни, иқтисодиётнинг сиёсатга нисбатан устунлиги каби қонунларни киритиш мумкин.

Жамият қонунларининг яна бир ўзига хос туркумига ижтимоий онг, тафаккур, фаннинг ривожланиш қонунларини киритишимиз мумкин. Ярим йилларгача жамият мафкураси бўлган марксистик фалсафада ижтимоий борлиқ бирламчи, онг ва тафаккур эса иккиламчи деб ҳисобланиб, маънавиятнинг жамият тараққиётидаги ўрни ва аҳамиятига етарли баҳо берилмади. Ҳозирги замон фан ва техника тараққиёти шуни кўрсатмоқдаки, инсон онги ва тафаккурининг ривожи ҳам ўзининг жузъий қонунларига эга бўлиб, жамият тараққиётида белгиловчи аҳамият касб этади. Бугунги кун нуқтаи назаридан жуда катта амалий аҳамиятга эга бўлган жамият қонунлари қоторига жамиятнинг ижтимоий (табақавий) тузилиши, табақалар ўртасидаги муносабатлар, уларнинг шаклланиши ва ривожланишини белгиловчи қонунларни киритиш мумкин. Бу туркум қонунларининг ўзига хослиги шундан иборатки, улар, биринчидан, муайян дамиятдаги барча инсонлар ўртасида юзага келадиган муносабатларни, уларнинг қандай тоифаларга мансублигидан қатъи назар, қамраб олади; иккинчидан, бу қонунлар жамият ҳаётининг барча тизимларига, жумладан, иқтисодий, сиёсий, маънавий ҳаётда юз бераётган жараёнларга таъсир ўтказади. Бу туркум қонунларга: жамият ижтимоий табақаланишининг мулкий муносабатлари билан боғлиқлиги, турли ижтимоий табақалар манфаатларининг бир-бирига мос келиши асосида уларнинг муросага келиши каби қонунларни киритишимиз мумкин.

Жамият қонунларини таснифлаганда ижтимоий бирликлар-оила, элат, миллатнинг келиб чиқиши ва улар ўртасидаги муносабатларнинг ривожланишини белгилаб берадиган қонунларни, албатта, алоҳида туркумга ажратмоқ зарур. Ҳар қандай ижтимоий бирлик жамият тараққиётининг маълум босқичларида шаклланиб, ўзининг жузъий қонунлари асосида ривожланиб боради. Ушбу туркум қонунларини аниқлаш ва амалда қўллаш этник ва миллий муносабатларни тартибга солишга, жамиятдаги ижтимоий-сиёсий барқарорликни таъминлашга хизмат қилади.

Жамият қонунлари типологиясига оид фалсафий адабиётимизда шу кунгача кўпроқ марксча, яъни формациявий ёндошув устун бўлиб келди. Шу

нуқтаи назардан, жамият қонунларига уларнинг умумлаштирувчилик даражасидан келиб чиқиб ёндошилган, ва улар уч гуруҳга, яъни: 1) энг умумий социологик қонунлар, 2) умумий формацион социологик қонунлар, 3) хусусий социологик қонунларга ажратилган. Бунга Д.П.Зеркин, А.К.Уледов, А.Шафф келтирилган жамият қонунлари типологиясини мисол қилиб кўрсатишимиз мумкин. Бошқа бир гуруҳ файласуфлар, яъни Г.Е.Глейзерман, С.И.Гончарук, Е.М.Жуков, В.П.Илюшечкинлар эса жамият қонунларини икки гуруҳга, яъни жамиятнинг мавжудлик қонунлари (буни улар статик қонунлар деб атайдилар) ҳамда жамиятнинг ривожланиши қонунлари (буни улар динамик қонунлар деб атайдилар) ажратганлар.

Жамиятдаги барча қонунлар мазмун-мохиятига кўра иқтисодий-ижтимоий жараёнларнинг вужадга келишини ҳамда ривожланишини ифодалайди, чунки ҳар қандай қонун муайян шарт-шароитда воқеа ва ҳодисалар ривожининг хусусияти ва йўналишини белгилайдиган алоқадорлик ва боғланишларни акс эттиради.

Бизнингча, жамият қонунларини қуйидаги мезонлар асосида таснифлаш мақсадга мувофиқ. Ушбу мезонларга жамиятни бир бутун тизим сифатида қараш, унинг турли тизимлари ўртасидаги муносабатларни акс эттириш қонунларни умумлаштириш кабилар киради ва улар асосида жамият қонунларини тўрт гуруҳга ажратишимиз мумкин.

Биринчи гуруҳга табиат билан жамият ўртасидаги муносабатларнинг ривожланиш қонунларини киритамиз. Бу қонунларни умумпламетар қонунлар деб атаيمиз.

Иккинчи гуруҳга инсоният ва давлатчилик пайдо бўлганидан бошлаб ҳозиргача амал қилиб келаётган қонунларни киритамиз. Бу қонунларни, бизнингча, умуминсоний қонунлар деб аташ мақсадга мувофиқ. Қонунларнинг ушбу гуруҳига: ижтимоий эҳтиёжлар билан ижтимоий манфаатларнинг ўзаро уйғунлиги қонуни, жамият моддий ҳаёти билан маънавий ҳаётининг мувофиқлиги ва маънавиятнинг фаоллиги, моддий бойликларни яратиш ва уларни истеъмол қилишнинг бир-бирига мутаносиблиги ва истеъмолнинг фаоллиги каби қонунларни киритишимиз мумкин.

Учинчи гуруҳга инсониятнинг тарихий тажрибаси давомида кўпгина халқлар, миллатлар ҳаётида ўхшаш шарт-шароитда айнан бир хил амал қилган ва қилаётган қонунларни киритамиз. Бу туркум қонунларни ўрганиш асосида муайян мамлакатлар тажрибаси бошқа бир давлатлар ҳаётига, амалиётига татбиқ қилинади. Бу қонунларни умумий қонунлар деб аташ тўғри бўлади деб ўйлаймиз. Уларга мисол қилиб бозор иқтисодиёти қонунларини келтириш мумкин. Яъни бирор-бир мамлакат ўз иқтисодиётини бозор муносабатларига ўтказмоқчи бўлса, албатта бозор иқтисодиёти умумий қонунларининг объектив талабларига бўйсунмоқлари керак бўлади, чунки бозор муносабатлари дастлаб алоҳида бир мамлакат иқтисодиёти шароитида шаклланиб, кейинчалик эса умумиқтисодий қонуниятга айланган. Ривожланган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, бугунги кунда инсоният яратган энг мақбул иқтисодий

муносабатлар мажмуаси бозор қонунлари миқёсида амалга ошмоқда. Бу қонунларга биз талаб ва таклиф, рақобат, инфляция қонуни ва кабиларни киритиш мумкин. Бу қонунларнинг асосий хусусият ва амалий аҳамияти шундай иборатки улар бир қанча жараёнларга хос бўлган умумий жихатларни акс эттириш орқали улар ўртасидаги алоқадорлик, бирлик ва ворисликни очиб беради.

Жамият ривожланишига хос умумий қонунларнинг яна бир жихати шундай иборатки, улар барча мамлакатлар, халқлар ривожланишининг умумий томонларини очиш, кашф қилиш орқали улар ўртасидаги алоқадорликни, муайян жамиятнинг бир босқичдан иккинчи босқичга ўтишидаги қонуниятларни кўрсатиб беради.

Жамиятнинг тўртинчи гуруҳ қонунларига жузъий қонунларни киритамиз. Муайян жамият ривожланишининг аниқ бир босқичлари, ҳолати тўғрисида тўлиқ тасаввур ҳосил қилиш учун умумий ижтимоий ва умумий қонунларни билишнинг ўзи сирли эмас, чунки муайян бир жамиятни, ундаги ходиса ва жараёнларнинг мазмун моҳиятини билиш аввало, жузъий қонунларни билишни тақозо этади. Жузъий қонунларнинг ўзига хослиги, биринчидан, уларнинг амал қилиш доираси мақом ва замонда нисбатан чекланганликда; иккинчидан, жамият ривожининг фақат айрим босқичларига ёки алоҳида бир ижтимоий-тарихий жараёнларга хос бўлган жихатларни акс эттиришида намоён бўлади. Ижтимоий тарихий жараёнларнинг ривожланиши, уларни билиш ҳамда давлат ва жамият манфаатидан келиб чиқиб маълум мақсадини кўзлаб бошқариш жараёнида айнан жузъий қонунлар амалий жихатдан алоҳида аҳамият касб этади. Президентимиз томонидан ишлаб чиқилган ва бугунги кунда Ўзбекистон иқтисодиётини бозир муносабатларига ўтказишда дастуриламал бўлаётган беш принцип айнан бизнинг жамиятимиз иқтисодий ва ижтимоий ривожланишига хос жузъий қонунларнинг талабаларини чуқур ўрганиш ва уларнинг рўёбга чиқиши учун қулай шарт-шароит яратиш мақсадини кўзлаб яратилган.

Жузъий қонунлар деб умумий қонунларнинг ҳар бир жамиятда ўзига хос шарт-шароитда такрорланмас ҳолда намоён бўлиш гаклларига ҳам айтилади. Масалан, талаб ва таклиф, рақобат, қиймат, эҳтиёж ва манфаатлар қонунлари Ўзбекистон шароитида фақат ўзига хос такрорланмас ҳолда намоён бўлади, амал қилади.

Умуман олганда, умумижтимоий, умумий ва жузъий қонунлар бири бири билан чамбарчас боғлиқдир. Улар яққалик, хусусийлик ва умумийлик нуқтаи назардан ўзаро диалектик алоқадор бўлиб, фақат биргаликдагина амалга ошади, намоён бўлади. Умумижтимоий, умумий ва жузъий қонунларнинг алоқадорлиги туфайли жамиятда қонунларнинг ўзига хос тизими вужудга келан. Бу тизим бутун инсоният цивилизацияси тараққиётини ҳам, алоҳида бир мамлакат, халқ, миллат ривожланишини ҳам белгилаб келади. Қонунлар тизими туфайли ҳам белгилаб келади. Қонунлар тизими туфайли ҳам инсоният жамояси, унинг тараққиёти бизнинг тасаввуримизда бир вақтнинг ўзида ҳам узлуксиз, ҳам узлукли тарихий жараён сифатида гавдаланади.

Жамият қонунларини таснифлашда фалсафий адабиётимизда шу вақтгача жамият маънавий ҳаётининг ўзига хослиги, мазмун ва моҳиятига етарли эътибор берилмаган. ХХІ асрда инсоният цивилизациясининг тақдири бевосита инсон тафаккури, ақли ва маънавияти ривожига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади. Шу туфайли ҳам жамият қонунларининг яна бир ўзига хос таснифини келтиришимиз мумкин. Бунда, биринчидан, муайян жамиятдаги сиёсий онг, сиёсий мафкура, шунингдек, сиёсий ташкилотларнинг, яъни давлат, сиёсий партияларнинг вужудга келиши ва ривожланиши қонунларини алоҳида бир туркумга ажратиш, учинчидан, ахлоқнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш қоидаларини учинчи бир гуруҳга; тўртинчидан, жамият ривожланишида маънавийнинг, маънавий ҳаёт ривожига эса диннинг тутган жойини очиб берадиган қонунларни алоҳида бир гуруҳга ажратиш ва ўрганиш бизнингча жамиятимизнинг бугунги эҳтиёж ва манфаатидан келиб чиқадиган бўлсак, жуда амалий аҳамиятга молик масаладир. Албатта, бу қонунларнинг ўзига мослигини ўрганувчи алоҳида фанлар мавжуд бўлсада, бу қонунлар, аввало, жамият қонуни ҳисобланади, сўнгра бу қонунларнинг бир гуруҳи иккинчи туркум қонунларнинг вужудга келиши ва амал қилиши учун шарт-шароит бўлиб хизмат қилади. Шу туфайли ҳам бу қонунларнинг мазмун ва моҳиятини очиб бериш, уларнинг амал қилиш механизмини аниқлаш социология фанининг вазифасидир.

Юқоридаги фикрларга асосланиб айтишимиз мумкинки, жамият қонунлари типологиясининг объектив мезонлари кўп ва хилма-хил бўлиб, улар турли хил таснифларни келтириб чиқаради. Аммо бу тақлиф этган тасниф, назаримизда, ҳозирги кўп воқелиларни кўпроқ ва тўғрироқ акс эттиради.

Таянч тушунчалар

Жамият қонунлари, табиат қонунлари, умумий қонунлар, энг умумий социологик қонунлар, умумий формацион социологик қонунлар, хусусий социологик қонунлар жамиятнинг мавжудлик қонунлари, жамиятнинг ривожланиши қонунлари динамик қонунлар, умуминсоний қонунлар

Назорат учун саволлар:

1. Жамият қонунлари тушунчаси мазмуни ва моҳияти.
2. Ижтимоий ҳаётнинг мураккаблиги ва ундаги жараёнларнинг хилма-хиллиги.
3. Ижтимоий-тарихий жараёнларнинг вужудга келиши, амал қилиши ва ривожланиши.
4. Қонунларнинг жамият ривожига таъсири ва уларнинг ўзаро боғлиқлиги.
5. Табиат билан жамият ўртасидаги муносабатларни тартиб га солувчи қонунлар.
6. Ижтимоий- иқтисодий жараёнлар ҳамда моддий ишлаб чиқариш муносабатлари ва уларнинг қонунлар билан боғлиқлиги.

Адабиётлар

1. Ислом Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.- Т., «Ўзбекистон», 1997 йил, 110-137, 227-252-бет.
2. С.Э.Крапивенский. Социальная философия. – Москва, ВЛАДОС, 1998 йил, 19-20, 119-127, 177-190 бетлар.
3. В.С. Барулин. Социальная философия. – Москва, ФАКР-ПРЕСС, 1999 йил, 351-392 бетлар.
4. Фалсафа. Қомусий луғат. – Т., «Шарқ» 2004 йил.
5. Falsafa. – Toshkent, 2006 yil, 356-361 betlar.

10-МАВЗУ: ЖАМИЯТ ҚОНУНЛАРИНИНГ ИЖТИМОЙ ШАРТ-ШАРОИТ БИЛАН ЎЗARO БОҒЛИҚЛИГИ ВА НАМОЁН БЎЛИШ ШАКЛЛАРИ

1. Жамият қонунлари уларнинг намоён бўлиш шарт-шароитлари.
2. Ижтимоий тараққиёт табиий тарихий жараён сифатида. Ижтимоий эҳтиёжлар, манфаатлар тараққиётнинг ҳаракатлантирувчи кучи сифатида.
3. Ижтимоий тараққиётнинг субъектлари. Ижтимоий тараққиётнинг субъектлари ва ҳаракатлантирувчи кучлари тўғрисидаги қарашлар.
4. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида кишилардан жамият ривожланиши қонунларининг шаклланиш хусусиятлари.

Жамият қонунлари билан уларнинг намоён бўлиш шарт-шароитларининг ўзаро боғлиқлиги муаммоси ҳозирги кунда Ўзбекистон амалиётида муҳим ўрин тутди.

XX асрнинг охирига келиб “дунё харитасида янги мустақил давлат пайдо бўлди. Улар, ҳозирги тил билан айтганда, социалистик ўтмишга эга бўлган, ўз сиёсий мустақиллигининг йўл билан қўлга киритган давлатлардир. Бу давлатлар мустақил ривожланиш ва ижтимоий муносабатларни янгилаш йўлига қадам қўйди. Улар дунёдаги бошқа мамлакатлар орасида ўз мавқеини мустаҳкамлашга интилмоқда. Тенглар орасида тенг бўлишга, жаҳон майдонининг таркибий қисмига айланишга ҳаракат қилмоқда. Бу давлатлар олдида муваффақиятсиз, чиппака чикқан тарихий тажрибанинг фожиали оқибатларини қисқа давр ичида бартараф этиш вазифаси турибди. Улар замонавий бозор иқтисодиётига эга бўлган, одамлар муносиб турмуш кечиришини таъминлай оладиган, инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳимоя қила оладиган чинакам демократик жамият қуришдек мураккаб вазифани ҳал этиши зарур” эканлигини, ижтимоий-тарихий шарт-шароитнинг жамият қонунларининг амал қилишга, рўёбга чиқишига бўлган таъсирини назарий жиҳатдан чуқур ўрганишга талаб қилмоқда. Эски тузумда амал қилган қонун ва назарияларни инкор этиб, бугун ижтимоий ҳаётимиздарўй бераётган муҳим ва чуқур ўзгаришларни замон талабалари асосида атрофлича тушунтириб берадиган янги илмий ғоялар, принциплар, назарияларни яратиш зарур. Бу назарияларнинг қанчалик ҳақиқатлиги, тўғрилиги айнан шу шарт-шароит муаммоси билан чамбарчас боғлиқдир.

Авалло, “қонунларнинг амал қилиш шарт-шароити” деганда нима тушунилади? Қонунларнинг амал қилишида, рўёбга чиқишида ҳар хил шароитлар бир хил аҳамият касб этадими? Умуман, қонунларнинг намоён бўлишида шарт-шароитнинг таъсирини қандай билиш ва ҳисобга олиш мумкин? Ушбу саволларга жавоб топиш ҳозирги кундаги энг долзарб иқтисодий-фалсафий муаммалардан ҳисобланади.

Биз юқорида қонунга таъриф берганимизда, унинг тузилишига “шарт-шароит” тушунчасини ҳам киритгандик. Яъни ҳар қандай қонун маълум шарт-шароитда ижтимоий ҳодиса ва жараёнлар ривожланишининг табиати

ва йўналишини белгилаб беради. Шундай экан “шарт-шароит” тушунчаси қонунларнинг таъсир доираси, қонун намоён бўлиш шакли билан ўзаро нисбати, умумий ва жузъий қонунларнинг ўзаро алоқадорлиги, тарихий хусусияти, қонунларни билиш ва улардан амалда фойдаланиш масалаларини ўрганиш ва уларнинг моҳиятини очиб бериш учун калит бўлиб хизмат қилади. Хуллас, қонун муаммосини ўрганишнинг ҳамма жихатлари “шарт-шароит” тушунчаси билан умумий, муҳим ва зарурий алоқада бўлиб, бунда “шарт-шароит” тушунчаси “қонун” категориясининг асосий элементларидан бири ҳисобланади. Ҳар қандай ижтимоий ҳодиса ва жараёнларнинг ривожланиши нафақат қонунлар билан, балки маълум тарихий шарт-шароит билан ҳам белгиланади. Шунинг учун ижтимоий жараёнларни илмий билиш ва бошқариш вазифаси фақат қонунларни эмас, балки шу қонунлар таъсирини белгилаб берадиган шарт-шароитни ҳам чуқур ва батафсил ўрганишни талаб этади.

Шундай экан, биз ўз тадқиқотимизда “шарт-шароит” тушунчасини ҳамда унинг қонунлар билан ўзаро алоқадорлиги ва муносабати масаласини атрофлича кўриб чиқишни зарур деб топдик. Бу масала нафақат қонун муаммосини балки бугун мамлакатимизда олиб борилаётган ислохатларнинг мазмуни, моҳияти ва бозор муносабатларига ўтишнинг Ўзбекистон моделига хос жихатларини очиб беришга хизмат қилади.

“Қонун” категорияси қуйидаги учта таркибий қисмдан иборат: 1) қонунга бўйсунадиган воқеа ва ҳодисалар, 2) қонун томонидан белгиланадиган алоқалар ва боғланишлар ҳамда 3) шу боғланишларни белгилаб берадиган муайян шарт-шароитлар.

Бизга маълумки, ҳодиса – турли хусусиятга эга бўлган боғланишлар ва алоқадор томонларнинг бирлиги, қонун эса ҳодисадаги турли хил алоқалар ва боғланишларнинг барчасини эмас, фақат айримларини, яъни биз юқорида айтиб ўтганларини акс эттиради. Ўз-ўзидан равшанки, ҳодисанинг қолган барча боғланишлари, томонлари қонуннинг рўёбга чиқиши, амал қилиши учун зарур бўлган шарт-шароит бўлиб хизмат қилади. Қонуннинг шарт-шароит билан боғлиқлиги масаласи қонунларнинг ўзаро алоқадорлиги масаласи билан узвийдир. Чунки ижтимоий борлик, ундаги ҳодиса ва жараёнлар, улар ўртасидаги алоқадорлик ва боғланишларни кузатсак, жамиятнинг бир тизимидаги қонунлар унинг иккинчи тизимидаги қонунларга шарт-шароит бўлишини пайқаймиз.

Жамият доимо яхлит бир тизим шаклида мавжуд бўлиб, унинг ҳар бир тизимидаги ўзгаришлар, ривожланишлар иккинчи бир тизимдаги ўзгаришларни келтириб чиқаради. Бунга мисол қилиб республикамизнинг бугунги ҳаётини олишимиз мумкин. Унда иқтисодий ислохатлар сиёсий ислохотларга, сиёсий ислохотлар эса ҳуқуқий ислохотларга, уларнинг самарали натижалар беришига қулай шарт-шароит бўлиб хизмат қилмоқда.

Шулардан келиб чиққан ҳолда, “шарт-шароит” тушунчасига қуйидагича таъриф бериш мумкин. Ижтимоий шарт-шароит деб ижтимоий борликдаги воқеа, ҳодиса ва жараёнларнинг вужудга келиши, амал қилиши ва ривожланиши учун зарур бўлган объектив ва субъектив омиллар

мажмуига айтилади. Бу таърифда биз, фалсафий адабиётда шу кунгача мавжуд нуқтаи назарлардан фарқли ўларок, “шарт-шароит” тушунчасига субъектив омилларни ҳам киритдик, чунки субъектив омил, энг, аввало, инсон ва унинг онгли фаолияти бўлиб, шарт-шароитни вужудга келтиришда асосий, белгиловчи кучлардан бири ҳисобланади. Ҳар қандай объектив шарт-шароит инсон, яъни субъектив омиллар туфайли вужудга келади.

Президентимиз томонидан ишлаб чиқилган ва Ўзбекистон иқтисодиётини ислоҳ қилишга қаратилган беш асосий принцип мамлакатимизнинг ўтиш даврида ривожланишини белгилаб берувчи объектив қонунларнинг рўёбга чиқиши учун асосий, ҳал қилувчи шарт-шароит бўлиб хизмат қилади. Яъни ана шу беш принцип “ўз истиклол, ривожланиш ва тараққиёт йўлимизга асос қилиб олинган бўлиб, ўтиш даври дастурининг негизини ташкил этади. Ҳозир бу қоидаларнинг амалга оширилиши республикада ижтимоий-сиёсий барқарорликни, энг уҳими, бозор муносабатларини жорий этиш йўлидан изчил ракат қилишни таъминлайди”.

Кўриниб турибдики, Президентимиз томонидан ишлаб қилган мазкур беш принцип айнан ана шу объектив тарихий руратни тўғри англаш, чуқур илмий билиш, иқтисодиётнинг ривожланиш қонунларини ҳамда шу қонуниятларнинг сабабини ўз вақтида ва атрофлича таҳлил қилиш асосида яратилган.

Собиқ шўролар тузуми таназулга юз тутганидан сўнг унинг ўрнида вужудга келган мустақил давлатларнинг деярли барчаси ўз олдида бозор муносабатларига асосланган ҳуқуқий демократик давлат кўриш вазифасини кўйди. Мана шу қисқа вақт ичида ушбу давлатларнинг эришган натижаларини қиёсий ташкил этадиган бўлсак, уларнинг бир-биридан кескин фарқ этишини кўрамиз.

Бозор иқтисодиётининг қонунлари ва қоидалари мавжуд. Бу қонун ва қоидаларнинг амал қилиши, намоён бўлиши учун зарур бўлган шарт-шароитларни яратишга асос бўладиган концепцияни ишлаб чиқиш лозим эди. Кўпгина собиқ Республикалар ана шундай тайёргарликсиз асосий бўлмаган “шарт-шароитлар”ни яратишга киришдилар. Масалан, Россияда 1992 йил 1 январидан бозор муносабатларининг асосий шартларидан бири бўлган унинг инфраструктураси яратилмасдан туриб, нурхлар тўлиқ эркинлаштириб юборилди. Натижада иқтисодиёт чуқур таназулга юз тутди.

Ижтимоий ҳодиса ва жараёнлар вужудга келишининг сабабларига қараб шу ҳодисаларни, воқеаларни келтириб чиқарадиган бош шарт-шароитлар бўлади. Республикамиз, халқимиз учун ана шундай бош шарт-шароит мустақилликдир. Чуқур ўзгаришлар бизнинг ҳаётимизга шиддат билан кириб бормоқда. Содир бўлаётган туб силжишлар динёнинг ҳозирги қиёфасини ўзгартириб юбормоқда. Халқларнинг озодлик, мустақиллик ва бахт-саодатга азалий интилиши, ўз тақдирини ўзи белгилашга азму қарори мана шундай ўзгаришларнинг ҳаракатга келтирувчи кучидир. Ўзбекистон чинакам мустақилликка эришиш мақсадида биринчилар қатори билдирганлигини жонажон ўлкамиз учун фахр-ифтихор туйғуси билан қайд

этиб ўтиш керак. Собиқ Иттифокдаги Республикалардан биринчи бўлиб президентлик бошқарувини янада жорий этган ҳам, кенг миқёсдаги ислохатларни амалга келтириш, жамиятни тубдан ўзгартириш ва янилаш йўлига ўтиб ҳам бизнинг республика бўлди”.

Ўзбек халқининг ажралмас ҳуқуқи, ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи рўёбга чиқарилди. Мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг ҳамма соҳаларида амалга оширилаётган изланишлар имконияти фақат мустақиллик туфайлигина вужудга келди. Мустақиллик ўзбек халқининг ўз тақдирини ўзи белгилаши учун зарур шарт-шароит яратди. Фақат мустақиллик туфайлигина собиқ шўроларнинг тоталитар сиёсий тизимидан демократик жамиятга ўтиш учун, планли иқтисодиётдан бозор муносабатларига ўтиш учун қулай шарт-шароит вужудга келди. Мустақиллик бизнинг жамиятимиз учун яна “зарурий шарт –шароит” ҳам ҳисобланади. “Зарурий шарт-шароит” деганда биз сабаб ва оқибат занжиридаги боғлавчи халқани тушунамиз. Чунки фақат “зарурий шарт-шароит”дагина маълум оқибатлар вужудга келиши мумкин. Мустақилликгимизнинг “зарурий шарт-шароити”, аввало, иқтисодиётимизда мустақилликка эришмоғимиз зарурлигидир. Бу мустақил давлатнинг зарурий шарти, аввало шу мамлакат иқтисодиётининг мустақил бўлиши .. лигини билдиради. Биз ўз халқ хўжалигимизни яратиш, ҳам иқтисодий ихтиёжларимизни яъни мустақил ишлаб чиқариш муносабатларимизни йўлга қўйиш асосида халқи хўжалигининг нормал фаолият кўрсатишини таъминлашимиз мумкин бўлади.

Жамият қонунларининг амал қилиши ва таъсир шакллариининг қай тарзда кечиши, аввало, шарт-шароитга бевосита боғлиқдир.

Жамият қонунларининг таъсири ва намоён бўлиши, баъзан англаган, баъзан эса англамаган шаклда рўёбга чиқади. Жамият ривожланиши табиий-тарихий жараён сифатида икки сиёсий хусусиятга эга.

Биринчидан, одамлар ўз тарихларини фақат маълум ижтимоий-тарихий шарт-шароитда яратадилар. Ҳар бир авлод ундан илгариги авлод яратган ва маънавий бойликларга эга бўлади, моддий ва маънавий бойликларни яратиш жараёнини риводлантириб бориш учун ўтмиш авлодлар фаолиятига таяниб иш кўради.

Иккинчидан, инсон моддий ва маънавий бойликларни яратиш жараёнини жамиятнинг узоқ келажакдаги оқибатларини ҳисобга олиб эмас, балки ўзининг шахсий ва гуруҳий эҳтиёж ҳамда манфаатларидан келиб чиққан ҳолаткомиллаштириб боради. Шу жараёнда кишиларнинг турли хил манфаатлари баъзан тўқнаш келиб қолади. Албатта, инсон ҳар бир хатти-харакати билан маълум мақсадни кўзласа-да, ушбу мақсадга камдан-кам ҳолатлардагина эришади. Кўпинча инсон фаолиятининг натижаси кутилмаган салбий оқибатларга олиб келади. Бу шундан далолат берадики, ҳар бир авлод ижтимоий ҳаётга қадам қўяр экан, жамиятда муқим ўрнатилган муносабатларга дуч келади ва ўз ҳошиш-иродасига қарши равишда унга бўйсунушга мажбур бўлади. Бу ўринда биз қонунларнинг англамаган равишда амал қилишини кузатамиз.

Жамият қонунларининг анланган куч шаклида намоён бўлишига, аввало, жамият ва инсон томонидан онгли ривишда баъзи қонунлар таъсир доирасини чеклаш ва баъзилари учун эса, аксинча, кенг шароит яратиш орқали эришилади. Жумладан “Ўзбекистоннинг чинакам мустақиллигига эришишдан иборат ўз йўли республикани ривожлантиришнинг... асосий ўзига хос хусусиятлари ва шарт-шароитларини ҳар томонлама ҳисобга олишга асосланади”.

Инсон жамият қонунларнинг объектив талабларини ва улар амал қилиши учун қулай шарт-шароит яратиш зарурлигини англаб етмас экан, бу қонунлар унинг хоши-иродасига тескари таъсир этиш орқали уни ўзининг пассив қўлига айлантириб қўяди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида кишилардан жамият ривожланиши қонунларининг хусусиятини, таъсир кучини ва намоён бўлиш шакллари чукүр билиш талаб қилинади. Хусусан кишилар: 1) ижтимоий жараён ва ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлигини ва улардан келиб чиқадиган объектив талабларни; 2) бу объектив талабларни англаб етиш натижаларининг ижтимоий жараёнларни режалаштиришда ва бошқаларда акс этишини; 3) жамият ва инсонлар учун олдиндан кўзланган мақсадларга, натижаларга эришиш йўллариини англашлари зарур.

Шунинг учун ҳам ижтимоий жараёнларни, тарихий ҳодисаларни олдиндан кўриш, башорат қилиш имконияти, аввало, алоҳида бир мамлакат ривожининг, маълум тарихий даврлар, ижтимоий жараёнларнинг қонуниятларини умумлаштириш асосида юзага келади. Айни пайтда шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш зарурки, тарихий жараёнларни олдиндан кўра билишнинг дастлабки шарт ижтимоий ҳодисалар ўртасидаги объектив алоқадаорликни англашдир. Бироқ ҳар қандай илмий башоратнинг пойдеворини қонунлар ташкил қилади, чунки улар ҳодисалар, жараёнлар ўртасидаги ички, зарурий, муҳим боғланишларни ва алоқадорликларни очиб беради, шу асосда ижтимоий ҳодиса ҳамда жараёнлар тарихини ва ҳозирги ҳолатни билиш орқали уларнинг келажагини тахмин қилиш мумкин бўлади.

Республикамизда олиб борилаётган бугунги туб ислохатлар –агар улар иқтисодиётида бўлса, иқтисодий қонунларнинг; социал соҳада бўлса, ижтимоий қонунларнинг – худди шу тариқа сиёсий, ахлоқий, экологик ва демографик қонунларнинг объектив талабларини ўз вақтида билишни ва улардан амалий фаолиятимизда, жамиятимиз ва фуқароларимизнинг эҳтиёж ва манфаатлари йўлида фойдаланишимизни тақозо этади.

Кишиларнинг жамият қонунларини билишга ва улардан ўз амалий фаолиятида фойдаланишга интилишлари табиийдир. Лекин ижтимоий жараёнлар жуда мураккаб, бир-бирлари билан узвий боғлиқ бўлиб, ўзининг ривожланиш босқичларида жуда кўп ҳолларда зиддиятли муносабатлар таъсирида бўлганлиги туфайли “хукмрор йўналиш шаклида” намоён бўлади. Бунда қонун талабидан келиб чиқадиган ижтимоий-тарихий жараён умумий ривожланиш йўналишидан бевосита эмас, балки жуда кўп четга чиқишлар, бузилишлар билан бирга келиб чиқади. Натижада бу жараёнларнинг бизга

олдиндан маълум бўлган қонуниятларини ҳам ўз вақтида ва тўғри англамай қоламиз.

Қонунларнинг “хукмрон йўналиш шаклида” намоён бўлишининг ўзига хос белгиси бу қонунда ифодаланган жараён натижанинг бирданига эмас, балки ижтимоий жараённинг охирида вужудга келиши, юзага чиқишидир. Одатда тарихий жараён ўз ривожланишининг маълум босқичларида қонуннинг умумий йўналишга, тартибга зид келиши мумкин, лекин охири оқибатда ходиса, жараён қонунда белгиланган ҳолатда рўй беради, амалга ошади.

Ижтимоий қонунларнинг хусусиятларидан бири уларнинг соф ҳолда эмас, балки, маълум маънода “тахминий” ҳолда, “хукмрон йўналиш шаклида” намоён бўлишидир, чунки ижтимоий жараёнлар ўз ривожидан доимо турли хил тамойиллар ва имкониятлар билан боғлиқ бўлади. Бу қоидага риоя қилиш жамият қонуларини ўрганишда алоҳида методологик аҳамият касб этади. Қонунларнинг “хукмрон йўналиш” шаклида намоён бўлиши “қонун” тушунчасини ходисалар ўртасидаги муҳим боғланишларни, “хукмрон йўналиш” тушунчаси эса қонунларнинг намоён бўлиш шаклини ифодалаш имконини беради.

Жамият қонунлари муайян тарихий шарт-шароитдан келиб чиқиб, “мутлақ зарурият” шаклида, яъни аниқ намоён бўлади.

Жамият қонунларининг аниқ намоён бўлиши, қонун талабларидан келиб чиқадиган ва унга мос келадиган натижаларга эришиши учун зарур бўлган шарт-шароит етилган вақтда рўй беради. Бундай ҳолларда тарихий жараёнларнинг кечиши, жамият аъзоларининг яратувчанлик йўлидаги саъй-ҳаракатлари тезлашувига сабаб бўладиган қонунлар талабларини ўз вақтида англаб етиш ва зарурий шарт-шароитни таъминлаш асосида амалга ошади. Бунга мисол қилиб биз тоталитар тузумдан демократик тузимга ўтиш даврида давлатнинг ислохатларга бошчилик қилишини келтиришимиз мумкин, чунки бозор иқтисодиётига ўтиш даврида давлатнинг аралашувисиз мавжуд ресурслардан самарали фойдаланиб бўлмади; давлат эса иқтисодиётини тартибга солиб, талаб ҳамда таклифларни ўзаро мувофиқлаштиради ва шу асосда иқтисодиётни таназулдан олиб чиқади.

Биз юқорида таъкидлаганимиздек, ҳар қандай ижтимоий қонун кишиларнинг амалий фаолияти натижасидагина намоён бўлади. Шу туфайли ҳам бу қонунлар баъзан жамиятдаги маълум гуруҳлар, қатламларнинг дуч келади, оқибатда қонунлар “тўлиқ бўлмаган” ҳолда, “кам куч” билан намоён бўлади, амалга ошади. Жамият қонунларнинг етарлича намоён бўлмаслиги баъзан бошқа бир қонунларнинг таъсири сабаб бўлиши мумкин. Қонунларнинг бундай ўзаро таъсири натижасида уларнинг таъсир кучи баъзан бир-бирига қарши, тўқнаш ҳолда амал қилиши табиийдир.

Жамият қонунларининг “кам куч” билан намоён бўлишининг сабабларидан яна бири уларнинг рўёбга чиқиши учун ноқулай шарт-шароитнинг мавжудлигидир. Тарихий тажриба шуни кўрсатадики, муайян жамият, давлат, ижтимоий гуруҳлар, сиёсий партиялар мазкур жамиятдаги мавжуд ижтимоий гуруҳлар, табақаларнинг эҳтиёж ва манфаатларини ҳамда

улар ўртасидаги мутаносибликни, мавжуд иқтисодий ва сиёсий шарт-шароитларни етарли даражада эътиборга олмасликлари ва атрофлича билмасликлари туфайли кўпинча ўз олдиларига қўйган мақсадларига тўлиқ эриша олмаганлар. Масалан, XX асрдаги сиёсий инқилобларнинг ҳеч бири ўз олдига қўйган вазифани деярли уддалай олмади. Советлар даврида ўтказилган ислохотларнинг деярли барчаси амалда ўзини оқламади, коллективлаштириш ва индустриаллаштириш компаниялари халқ хўжалигида мажбуран ўтказилган бўлиб, айниқса, қишлоқ хўжалигида ўрта хол дехқон ва яққа хўжалик эгаларининг синфий душман сифатида “қулоқ қилиниши”, жумладан, Ўрта Осиёдаги бундай оилаларнинг Сибирь ва Украинага сургун қилиниши натижасида 30-йилларда қишлоқ хўжалигининг издан чиқишига, очарчилик з беришига, бунинг оқибатида кўплаб одамларнинг қирилиб кетишига, аҳоли табақалари ўртасида эса синфий душманликнинг келиб чиқишига сабаб бўлди. Буларнинг барчаси халқнинг ислохотларга бўлган ишончини чипакка чиқарди. Бу ислохотларнинг барчаси жамиятнинг объектив ривожланиш қонунларини инкор этиш ва зўрликка асосланган сиёсат эди. Оқибатда бу тадбирлар мамлакатнинг иқтисодий-сиёсий ривожига, унинг қонунларнинг амал қилишига, рўёбга чиқишига “ноқулай шарт-шароит” сифатида салбий таъсир кўрсатди.

Шундай қилиб, қонунлар ўз холича амал қилсада лекин, барибир, фақат кишиларнинг ижтимоий фаолиятлари орқалигина намоён бўлади. Бу фаолият, ўз навбатида, қонунларнинг амал қилишини баъзан тезлаштириши, баъзан секинлаштириши, баъзан эса жамиятнинг ривожланиш йўналишига умуман қарама-қарши бўлиши ҳам мумкин.

Инсониятнинг тарихий тажрибаси шундан далолат берадики, жамиятнинг босқичма-босқич ривожланиши фақат зигзагсимон эмас, балки маълум макон ва замонда ижтимоий тараққиётнинг қонунийларидан четга чиқиш шаклида ҳам бўлади.

Жамият қонунларининг амал қилиши ва муайян шаклларда намоён бўлиши ижтимоий шарт-шароитга бевосита боғлиқдир. Шу боис ижтимоий шарт-шароитлар жамият қонунларининг зарурий таркибий қисмидир.

Таянч тушунчалар:

Манфаат, эҳтиёж, оломон, зарурий шарт-шароит, ҳукмрон йўналиш, кам куч, мутлақ зарурият.

Назорат учун саволлар:

1. Ижтимоий манфаат, деганда нимани тушунаси?
2. Ижтимоий тараққиётнинг ҳаракатлантирувчи кучи нимадан иборат?
3. Тарихий жараёнларнинг субъекти деганда нималар назарда тутилади.
4. «Халқ» тушунчасининг тавсифланг.
5. «Халқ – тарих ижодкори» деган фикрни асосланг.
6. Волонтаризм фалсафий қарашининг мазмуни?

7. Фатализм қандай оқим?
8. Жамият тараққиётида инсон омилининг тутган ўрни.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» - Т., «Ўзбекистон» 1998 йил.
2. Каримов И.А. «Халқимиз бор экан, Амир Темур номи барҳаётдир» - Президент Ислам Каримовнинг Темурийлар тарихи давлат музейининг очилиш маросимидаги нутқи – «Гулистон» 1997 йил 1-сон.
3. Крапивенский С.Э. Социальная философия. – Москва, «ВЛАДОС» 1998 йил 55-101, 335-354 бетлар.
4. Введение в философию. Част 2-1 – Москва, 1990 г., стр. 466-479.
5. В.С.Барулин. Социальная философия – Москва, 1999 г., стр. 311-328.
6. Ж.Туленов Жамият фалсафаси. Олтинчи бўлим. – Т., 2001 йил.
7. Фалсафа. Ўқув қўлланма. – Т., «Шарқ» нашр., 1999 йил, 299-300 бетлар.

11-мавзу: ҚОНУНЛАРДА ИЖТИМОЙ ЭҲТИЁЖЛАР ВА МАНФААТЛАРНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

1. Ижтимоий тараққиёт қонунларининг шаклланиш ва амал қилиши.
2. Эҳтиёж ва манфаат ижтимоий қонунлар талабларининг дастлабки ифодасидир.
3. Қонунлар шаклланишида ижтимоий манфаатлар.
4. Қонунлар умумий манфаатларнинг бирлиги сифатида.

Ижтимоий тараққиёт қонунларининг шаклланиш, амал қилиш, намоён бўлиш механизмининг асосий объектив омилларидан бири инсонларнинг эҳтиёж ва манфаатларидир. Эҳтиёж ва манфаатлар қонунларнинг объектив талабаларини субъектлар, яъни инсонларнинг ўзига хос одати, хусусияти ва мотивига айлантириш орқали, уларни ҳаётнинг объектив шарт-шароити билан бевоситабоғлайди. Эҳтиёж ва манфаат ижтимоий қонунлар талабларининг дастлабки ифодасидир. Ҳозиргача фалсафий адабиётда “эҳтиёж” ва “манфаат” тушунчалари кўпинча айнанлаштирилади, тенглаштирилади. Ҳақиқатдан ҳам, улар мазмун жиҳатидан бир-бирига яқин ва ўзаро чамбарчас боғлиқдир. Бироқ уларни инсон фаолиятининг занжиридаги турли бўғинлар сифатида фарқлаш зарур.

Эҳтиёж-биологик ва ижтимоий тизимларнинг муҳим хоссаси. Умуман олганда, биз “эҳтиёж” деганда муайян табиий ёки ижтимоий предмет, ҳодисанинг мавжуд бўлиши, яшаши учун зарур бўлган шарт-шароитни тушунамиз. Ҳар бир тизимнинг мавжудлиги унинг ҳаётий эҳтиёжлари қондирилаётганлигидан дарак берувчи аҳоли ва кўрсаткичларида ифодаланади. Мавжуд тизимнинг объектив зарурий ҳолати билан реал мавжуд ҳолати ўртасида фарқ, зиддият пайдо бўлсагина эҳтиёж ва зарурат туғилади.

Шундай экан, эҳтиёж муайян тизимнинг шундай ички, қонуний зиддиятки, у эҳтиёжнинг сохиби, эгаси билан муҳит ўртасидаги зиддиятдан келиб чиқади ва оқибатда ўзининг реал мавжудлик ҳолати, фаолияти учун зарур бўлган моддий ва маънавий қувват, энергия, ахборот компонентларини олади. Биологик ва ижтимоий тизимлар ўзини ўраб турган табиий ва ижтимоий муҳим билан бўладиган ўзаро алоқа ва муносабатларида ўзларига хос бўлган фаолликлари туфайли ушбу зиддиятларни бартараф этиб боради. Шунинг учун ҳам ижтимоий эҳтиёж мавжуд тизимнинг ички зиддиятларни ҳал қилишга қаратилган фаолиятга, ҳаракатларга қодирлиги билан чамбарчас, боғлиқдир.

Демак, эҳтиёж деганда биз муайян ижтимоий тизим қонунлари асосида келиб чиқадиган заруриятнинг кўриниши, намоён бўлишини, организм, инсон шахси, ижтимоий гуруҳ, миллат, халқ ва, умуман, жамиятнинг мавжудлиги ва ривожланиши учун объектив равишда зарур бўлган фаолиятни юзага чиқарувчи ички сабабиятни тушунамиз.

Ижтимоий ҳаётда эҳтиёж суб-ектнинг объектив хоссаси шаклида мавжуд бўлиб, унинг зарурий параметрлари, реал, ҳақиқий аҳоли билан

объектив хоссаси бўлмиш эҳтиёж ўртасида бўлган зиддият шаклида, яъни шу ижтимоий ходиса мавжудлигининг субъектив шарт-шароити сифатида намоён бўлади. Кишиларнинг яшашлари ва инсон сифатида камол топишлари учун зарур бўлган барча нарсалар уларнинг ҳаётий эҳтиёжларини ташкил этади.

Демак, биз инсон эҳтиёжлари деганда, унинг яшаши ва фаолият кўрсатиши учун зарур бўлган шарт-шароитларнинг маълум заруриятга айланиш шаклини тушунамиз. Бу жараёни кузатиб бориш, ўрганиш ва таҳлил қилиш учун, аввало, ижтимоий субъектларнинг эҳтиёжларини кўриб чиқиш керак бўлади.

Бизга маълумки, “жамият ҳаёти ҳам биологик, ҳам ижтимоий эҳтиёжларни ўз ичига олади. Шу туфайли инсоннинг ижтимоий ҳаёти ундаги биологик жиҳатларини, яъни эҳтиёжларини инкор қилмасдан, аксинча, уларни такомиллаштиради. Ижтимоий ҳаётда бу иккила эҳтиёж алоҳида-алоҳида, параллел ҳолда эмас, аксинча, ўзаро чамбарчас узвий боғланишда бўлади, бироқ ижтимоий эҳтиёжлар бунда асосий аҳамиятга эга бўлади”.

Шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, кишилик жамиятининг вужудга келишида, аввало, инсон ҳаётини таъминлаб берувчи табиий эҳтиёжларнинг аста-секин ишлаб чиқариш воситаси ёрдамида инсон организмнинг ташқи муҳит билан бўлган муносабатининг, аввалги биологик мослашувдан фарқ қиладиган янгича усул билан алмашувига ва шу асосда биологик эҳтиёжларнинг ижтимоийлашувига олиб келади. Пировард натижада эса фақат моддий истеъмолга бўлган эҳтиёж эмас, балки айнан шу моддий эҳтиёжни қондиришда унинг йўллари, усуллари ва воситаларини яратиб берадиган амалий фаолиятга қаратилган ғоялар, билимлар, маънавий-руҳий фаолиятга ҳам эҳтиёж пайдо бўлди. Демак, эҳтиёжни фақат инсонга ҳос бўлган фаолият, яъни меҳнат қилиш фаолияти билан биргаликда олингандагина тўғри англаш мумкин бўлади. Маълумки, меҳнатга бўлган эҳтиёж икки омилдан келиб чиқади. Биринчи омил меҳнатсиз ҳаётий эҳтиёжларни қондириб бўлмаслиги бўлса, иккинчи омил инсон ўз ақл-идроки ва қобилиятининг ўсиб бориши орқали ҳаётда ўз мақсадларига эришиш йўлини, ўз ўрнини топишидир.

Инсонларнинг табиий-биологик эҳтиёжлари муайян тарихий даврдаги аниқ бир ишлаб чиқариш усули сифатида намоён бўлади, яъни истеъмолни ишлаб чиқариш яратади, вужудга келтиради.

Инсон ўзининг асосий ҳаётий эҳтиёжларини қондирмас экан, унинг мавжудлиги тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас, лекин эҳтиёжларни қондириш ишлаб чиқариш, яъни уларнинг ҳаётий мавжудлигининг объектив шарт-шароити билан боғлиқдир. Эҳтиёж шу муайян ишлаб чиқариш усулининг мавжудлиги ва ривожланишини белгилаб берадиган қонунларнинг субъектик ифодасидир.

Ижтимоий эҳтиёжлар доимо кишиларнинг ижтимоий ҳаётнинг у ёки бу жиҳатларига, жумладан, ўзи яшаётган жамиятда маълум ижтимоий мавқега эга бўлиш ва шу мавқени сақлаб туриш имкони берадиган муҳим фаолиятга, маънавий қадриятларга бўлган эҳтиёжини ифодалайди. Демак, кишиларнинг

ижтимоий эҳтиёжлари жамият қонунларида объектив талабларнинг намоён бўлиши, ифодаланиши шаклидир.

Эҳтиёжлар субъектнинг объектив, ички, зиддиятли хусусияти сифатида қонун талабидан келиб чиқадиган, инсонфаолиятини ижтимоий ҳаётнинг пишиб етилган муаммолари, зиддиятларини белгиловчи ва ҳал этишга ундовчи омил сифатида намоён бўлади. Шунини таъкидлаб ўтиш лозимки, табиий ва ижтимоий эҳтиёжлар ўзаро бир бутун эҳтиёжлар тизимини ташкил этади, бу тизимда жамиятнинг мавжудлик ва ривожланиш қонунлари бири-бири билан ўзаро бўйсуниб (иерархия) муносабатида бўлади. Бу муносабатларда ижтимоий эҳтиёжлар устунлик қилади, чунки улар ижтимоий қонунларнинг талабларини ифода этади. Субъектнинг муайян ижтимоий тизимдаги мавжадлиги, аввало, ижтимоий шароитга боғлиқ бўлади. Бунда биз биологик эҳтиёжларнинг бевосита ижтимоий эҳтиёжлар орқали намоён бўлишини кўрамиз. Шу асосда эҳтиёжлар манфаатга айланади.

Субъектнинг “ижтимоий манфаати” унинг ўзи яшаётган, фаолият кўрсатаётган, ўз эҳтиёжларини қондираётган муайян ижтимоий тизимга бўлган муносабати сифатида вужудга келади, намоён бўлади.

Бу муносабатларни шакллантириш учун, аввало, ижтимоий тизимни ва шу тизимда фаолият кўрсатаётган субъектнинг эҳтиёжлари ўртасидаги умумийлик томонини аниқлаш зарур. Бу жараён эса, айтилган пайтда мулкнинг вужудга келиши, товар алмашув жараёнининг шаклланиши ва меҳнат тақсимооти орқали таъминланади. Бундай шароитда субъект эҳтиёжларининг қай даражада қондирилиши нафақат меҳнат фаолияти натижаларига, балки кўпроқ шахснинг жамиятдаги ижтимоий мавқеига, яъни унинг мулкка бўлган муносабати ва жамият моддий бойликларининг тақсимоотидаги иштирокига боғлиқ бўлиб қолади. “Манфаат”нинг вужудга келишига эса, аввало, инсон эҳтиёжларини қондириш жараёнида вужудга келадиган, унга қаршилик қиладиган, қийнчиликлар туғдирадиган шарт-шароит сабаб бўлади.

Демак, инсоннинг эҳтиёжлари ҳам, шу эҳтиёжларни қондириш воситалари, усуллари ва шарт-шароитлари ҳам ҳаммаси муайян жамиятда, реал ижтимоий ҳаётда вужудга келади. Лекин жамиятдаги мавжуд тузум, сиёсий режим ва ижтимоий муносабатлар субъект ижтимоий эҳтиёжларнинг қондирилишига тўсиқ бўлиши мумкин. Фақат шундагина ижтимоий субъект, гуруҳ, ташкилот ёки уюшманинг мавжад тузумга нисбатан ўзига хос муносабати вужудга келади. Фақат шу аснода, яъни эҳтиёжлар субъекти била уни қондириш шарт-шароитлари ўртасидаги объектив диалектик зиддиятлар негизида “манфаат” шаклланади.

“Манфаат” деганда биз субъектнинг шарт-шароитга, яъни ўзининг турли хил эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ муносабати ва фаолиятининг мажмуини тушунамиз. Ижтимоий жараён ва ҳодисалар мавжудлигининг асосий шартларидан бири ижтимоий фаолиятдир. Манфаатнинг шаклланиши айнан шу фаолият билан ҳам узвий боғлиқдир. Фаолиятсиз манфаат, манфаатсиз фаолият юзага келмайди. Шундай экан,

фаолият деганда биз субъектнинг объектга онгли ва мақсадга мувофиқ ҳолда таъсир кўрсатишини тушунамиз.

Инсоният тарихида алоҳида аҳамиятга эга бўлган манфаатлардан бири гуруҳий манфаатдир. Социология фани нуқтаи назаридан, кшилар ўзларининг маълум бир мақсадларидан келаб чиқиб ҳар хил ижтимоий бирликлар – гуруҳ, қатлам, партия каби жамоат ташкилотларига бирлашадилар, қўшиладилар. Бу уюшмалар, аввало, шу бирлик аъзоларининг турмуш тарзи шарт-шароитининг ўхшашлигига, уларга хос бўлган умумий булги ва сифатларга, жумладан, маълум тарихий худудга мансублигига, мансуб ижтимоий институтлар: уруғ-элат, миллат, динга мансублигига асосланиб вужудга келади ва шаклланади.

Маълумки, ҳар бир жамият, албатта, ўз ички тузилишига эга бўлади. Ҳар қандай жамиятнинг ва ундаги реал ижтимоий муносабатларнинг вужудга келиши, амла қилиши ва тараққий этиши бевосита ижтимоий тузум, унинг асосий элементлари ўртасидаги алоқалар, муносабатлар тизими, мазмуни ва табиатига бевосита боғлиқдир. Чунки ҳар бир ижтимоий гуруҳ, табақа аъзолари эҳтиёж ва манфаатларининг умумийлиги уларнинг муайян ижтимоий муносабатлар тизимидаги объектив умумий аҳволини, мавқеини белгилаб беради. Бу ижтимоий бирлик аъзоларидан биттасининг эҳтиёжини қондирадиган шарт-шароит, албатта, қолганларининг ҳам эҳтиёжлари қондирилишига имкон беради. Шунинг учун ҳам ушбу бирлик аъзоларида ижтимоий муҳитга, шарт-шароитга бир хил муносабат шаклланади.

Ижтимоий гуруҳ аъзоларининг умумий манфаати уларнинг бирликдаги уюшган фаолиятини вужудга келтиради. Субъект, яъни шахс қанчалик баркамол бўлса, унинг манфаатлари ҳам ривожланган бўлади. Шу асосда у шунчалик юксак даражали ижтимоий фаолиятга қодир бўлади. Бозор қонунларининг амал қила бошлаши билан рақобатчилик муҳити таркиб топади, эркин тадбиркорлик учун имкониятлар очилади, айни вақтда, айнан шу қонунларга риоя қилган ҳолда ишлаб чиқариш таркиби ҳам ўзгаради. Бундай жараён эса фақат рақобатга бардош беришга интилиш бор жойдагина юз беради. Рақобатга бардош бериш учун ишлаб чиқаришни доимий равишда янгилаб боришга, зарур шарт-шароитни яратишга тадбиркорларнинг ўзлари мажбур бўладилар.

Гуруҳий манфаат шу гуруҳ аъзолари ижтимоий ҳаётининг ҳамма соҳаларига хос бўлган умумий муносабатларни ўзида мужассамлаштиради. Демак, ижтимоий манфаат шахс ёки ижтимоий уюшманинг муайян жамиятдаги объектив, реалаҳволидан келиб чиққан ҳолда бир бутун ижтимоий тизимга бўлган муносабатлари мажмуини билдиради. Бу ўринда биз жамият қонунлари талабларининг ижтимоий гуруҳлар эҳтиёжлари шаклидаги ифодасини кўрамиз. Муайян жамият ўзи вужудга келтирган ижтимоий субъектнинг ўз эҳтиёж ва манфаатларини етарли даражада қондириши учун қулай шарт-шароит яратмас экан, унда ўзига нисбатан салбий муносабат, яъни мазкур жамиятни, тизимни ўзгартиришга қаратилган, мақсадли хатти-ҳаракатни вужудга келтиради.

Умуман олганда, бизнинг фикримизча, жамият қонунларининг объектив талаби фақат мазкур жамият аъзоларининг ижтимоий эҳтиёжлари шаклида намоён бўлади ва ана шу эҳтиёжни қондиришга қаратилган фаолияти орқали рўёбга чиқади.

Яна шуни таъкидлаш лозимки, шахснинг ўзи яшаётган ижтимоий тизимга муносабати унинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий тизимларга бўлган муносабатларида бир хил акс этмайди чунки ижтимоий гуруҳларнинг турлича, яъни “кундалик” ва “туб ҳаётий манфаат”лари бўлади. Айнан “туб ҳаётий манфаатлар” умуминсоний қонунларнинг объектив талабларини ўзида мужассамлаштириб, жамиятнинг бир бутун тизим сифатида сақланиб қолиши ва ривожланишига хизмат қилади. Манфаатларнинг мазмунини, аввало, субъектнинг ўзи яшаётган ижтимоий шарт-шароитга бўлган муносабати ташкил қилади. Шундай экан, манфаат субъектнинг ўз эҳтиёжларини қондиришига қаратилган мақсадга мувофиқ фаолияти билан боғлиқ бўлиб, бунда у жамиятда ўзи учун зарур ва қулай бўлган муносабатлар тизимини яратишга ҳаракат қилади.

Кўриниб турибдики, эҳтиёж ва манфаат бир-бири билан узвий боғлиқдир. Лекин бу боғланиш бир томонлама эмас, яъни эҳтиёжларнинг манфаатларг нисбатан бирламчи ва белгиловчи эканлигига асосланмаган.

Объектив ижтимоий муносабатларнинг бир томонини ўз эҳтиёжларига эга бўлган субъект, яъни инсонлар ташкил этса, унинг иккинчи томонини шу эҳтиёжларни қондиришга шарт-шароити бўлмиш манфаатлар ташкил этади. Ижтимоий муносабатлар ривожига фақат шу муносабатларнинг бир томони тўлмиш ижтимоий шарт-шароитни сақлашга, ўзгартиришга қаратилмасдан, балки унинг иккинчи томони бўлган субъект ва унинг эҳтиёжларининг шаклланишига ҳам хизмат қилади.

Умуман, манфаатлар кишиларнинг барча эҳтиёжларини қондириш воситаси бўлиб доимо эҳтиёжларни қондиришга қаратилган мақсад ижтимоий муносабатларнинг шаклланишига хизмат қилади. Шу маънода ижтимоий манфаатлар, умумсоциологик қонунлар объектив талабларининг ифодаси шаклида намоён бўлади ва қонунларнинг амал қилиш механизми тизимида асосий омил бўлиб хизмат қилади.

Мустақиллик ҳалқимиз, давлатимиз учун иқтисодий ва ижтимоий тараққиётнинг, маданий ва маънавий янгиланишнинг кенг истиқболларини очиб бермоқда. Миллатимизнинг асрий орзуларини рўёбга чиқариш ва ҳаётий эҳтиёжларини тўлароқ қондириш, шу эҳтиёжлар асосида юзага келадиган уларнинг манфаатларини ифода этиш, ҳимоя қилиш мақсадида жамиятнинг барча тизимларида ислохатлар олиб борилмоқда.

Тарихий жараёнлар ривожига ва жамиятдаги бутун ижтимоий муносабатлар тизимида “эҳтиёжлар”, айниқса “ижтимоий эҳтиёжлар” хал қилувчи ахамият касб этади, чунки ҳар қандай инсоннинг ёки ижтимоий гуруҳнинг ҳаёт-мамотини эҳтиёжлар белгилайди. Шу туфайли “эҳтиёж” ўз мазмунига кўра объективдир. Лекин шу объектив эҳтиёжнинг сохиби эса доимо ҳаракатдаги, фаолиятдаги инсонлар бўлиб, уларнинг ўз эҳтиёжларини кўндириш йўлидаги ҳатти-ҳаракатлари туфайли манфаатлар юзага келади. Ўз

манфаатини кўндиришига қаратилган фаолияти туфайли инсон ижтимоий ходисалар ва жараёнларнинг ривожини ва йўналишига фаол таъсир кўрсатади.

Ижтимоий ҳаётимизнинг ана шу объектив қонуниятларини чуқур ва маъсулият билан англаб етган юртбошимизнинг бозор муносабатларига ўтишида “Ўзбекистон танлаб олган йўл – Республика ва унинг халқнинг манфаатларига ниҳоятда мос келадиган, ижтимоий жихатдан йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришга қаратилган иқтисоддир”, деб таъкидлашлари айнан шуни ҳисобга олиб айтилгандир.

Ўзбекистон шароитида фуқороларнинг ислохотларни, жамият ривожини белгилаб келадиган ҳаётини эҳтиёжларини тўлиқ қондириш мақсадида ва, шу билан бирга, умумдавлат манфаатини эътироф ва ифода этган ҳолда, мавжуд имкониятлардан келиб чиқиб, сифат жихатдан янги ижтимоий-иқтисодий муносабатларни шакллантиришда ДАВЛАТ бош ислохотчи бўлиб чиқди. Зеро, “Мураккаб ўтиш даврида давлатнинг ўзи бош ислохотчи бўлиши зарур. Давлат бутун халқнинг манфаатларини кўзлаб, ислохотлар жараёнининг ташаббускори бўлиши, иқтисодий тараққиётнинг етакчи йўналишларини белгилаши, иқтисодиётда, ижтимоий соҳада ва суверен давлатимизнинг ижтимоий-сиёсий чиқиши ва изчил рўёбга чиқариши керак”.

Маълумки, ҳар қандай давлат сиёсий ҳокимият сифатида жамият ижтимоий ҳаётида муҳим ўрин тутди. Давлатнинг жамият ижтимоий ҳаётидаги аҳамияти ва фаоллиги ўтиш даври, ислохотлар даврида янада кучлироқ намоён бўлади. Ўтиш, ислохот жамиятдаги мавжуд эҳтиёж ва манфаатларнинг янги эҳтиёж ва манфаатлар билан тўқнашуви тўқнашуви жараёнида, давлат ва халқ манфаатини акс эттирувчи, ҳимоя қилувчи ҳамда кишилар ўртасидаги хохиш-иродага асосланган муносабатлар тизими сифатида ўзини намоён қилади.

Давлатнинг бош ислохотчи бўлиши ҳокимият масаласи билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Мамлакатимиздаги ислохотлар муваффақиятининг сабабларидан бири ижтимоий-сиёсий барқарорликдир. Республикамиз бугунги кунда мустақил давлатлар ҳамдўстлигида иқтисодий ҳамда ижтимоий сиёсий жихатдан энг барқарор ривожланаётган кучли давлатдир. Ушбу барқарорликни сақлаш ва янада мустахкамлаб бориш зарур.

Фикримизча, ушбу муҳим вазифа Республикамизда қуйидаги асосий тадбирларни амалга оширишни талаб қилади:

Биринчидан, маданиятли ҳокимиятни барпо этиш зарур, чунки ҳар қандай маданиятнинг ўзагини, негизини, аввало, кадриятларни яратиш, асраш, кўпайтириш ва ривожлантириш ташкил этади. Бунинг учун эса, аввало, фуқороларда ўтмишдан, тарихдан, аждодларимиз томонидан яратган моддий ҳамда маънавий бойликлар ва, меросдан кўникиш хиссини, туйғусини шакллантирмоқ зарур. Бунинг учун Республикамизда бир қатор тадбирлар амалга оширилмоқда. Биринчидан, давлат бошқарувида тарихий тажрибамиздан келиб чиққан ҳолда ҳокимлик лавозими, тизими қайта тикланди. Фуқороларнинг ўз-ўзини бошқаруви тизимида эса маҳаллаларнинг ҳуқуқий, мавқеи оширилди. Бу ишлар халқимизда давлат ва ҳокимият

органларига бўлган ишонч руҳини тиклаш, ошириш ва таъминлаш мақсадида амалга оширилмоқда.

Иккинчидан, Президентимиз ташаббус билан маънавият ва маърифат давлатимиз сиёсатидаги асосий йўналиш деб белгиланди, бу соҳани ривожлантиришга қаратилган қатор фармон ва қарорлар қабул қилинди. Халқимиз тарихи ва маданиятимиз ривожига улкан ҳисса қўшган буюк давлат арбоблари Соҳибқирон Амир Темур, унинг авлодлари – Улуғбек ва Бобур Мирзо, бир қатор алломаларимиз ва тарихий шахсларнинг юбилейлари кенг ва тантанали нишонланди.

Учинчидан, тилимиз, динимиз ва урф-одатларимиз, уларнинг қонуний мавқеи қайта тикланмоқда; бундан кўзланган мақсад халқимизда ўз маданий меросидан қониқиш, фахрланиш, миллий ўзликни англаш ҳиссини, туйғусини шакллантиришдир.

Ислохатларимиз моҳиятини халқимизга очиқ ва тўлиқ тушунтириш керак. Бизга яхши маълумки, шўролар тузуми даврида ҳам жуда кўп ислохатлар ўтказилди. Лекин ушбу ислохатларнинг барчаси ярим йўлда қолиб кетди.

Бунинг сабаби қуйидагилардан иборат эди:

биринчидан, ислохатларнинг барчаси халқнинг, миллатнинг ҳақиқий эҳтиёж ва манфаатларини ҳисобга олмаган эди;

иккинчидан, ислохатлар бизнинг халқимизга бегона бўлган жамиятдан, ижтимоий-маънавий муҳитдан тўғридан-тўғри андаза олиб ўтказилган эди;

учинчидан, ислохатларнинг ҳаммаси доимо мажбурий равишда, юқоридан зўрлик ишлатиш йўли билан ўтказилга эди;

тўртинчидан, ўтказилган ислохатларнинг барчаси доимо жамият ҳаётини инқилобий, равишда бирданига ва тубдан ўзраштиришга мўлжалланган эди;

бешинчидан, ислохатларнинг босқичларини изчил, аниқ ва ўз вақтида яқунлаб, янгисига босқичма-босқич ўтмаган, кўп ҳолларда субъективизм ва волюнтаризмга йўл қўйилган эди.

Мустақиллик даврида Ўзбекистонда ислохатларнинг тадрижий, яъни бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиш йўлини танлаб олишимиз айнан шу тарихий сабоқлардан тўғри хулоса чиқариш ва жамиятнинг объектив қонунларини эътироф этиш асосида амалга оширилмоқда. Бизнинг йўлимиз ижтимоий йўналтирилган бозор муносабатларини шакллантириш, аҳолининг кам таъминланган қисмини кучли муҳофаза қилиш асосида бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтишдир. “Бу йўл жаҳон тажрибасини, шунингдек, халқимизнинг турмуш шароитини, анъаналарини, урф-одатларини, турмуш тарзини ҳар томонлама ҳисобга олишга асослангандир”.

Бизда ўтказилган ҳар қандай ислохатларнинг муайян босқичлари, ўз вазифалари, мақсадлари мавжуд. Халқ эса ислохатларнинг натижаларини ўз вақтида ҳис қилиб бориши керак. Агар бу босқичлар чўзилиб кетса, суст борса, бу, албатта, ислохатларнинг тақдирига, кейинги босқичларига салбий таъсир этади. Зуро, ҳар бир авлод ўзининг реал эҳтиёжлари, манфаатлари ва

мақсадларга эга бўлиб, ҳеч ким уларнинг тақдирини уларнинг ихтиёрисиз ҳал қилишга ҳақи йўқ. Шу боис ислохатларнинг биринчи кунидан бошлаб мамлакатимизда кекса авлодни, аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламини, уларнинг эҳтиёж ва манфаатларини ҳимоя қилиш доимо биринчи навбатдаги вазифа сифатида қарамоқда.

Ҳар бир инсон, ижтимоий гуруҳ, ёки миллатнинг манфаати доимо унинг ижтимоий эҳтиёжларини қондирувчи муайян жамиятга, тузумга бўлган муносабатларида намон бўлади. Ҳар қандай эҳтиёжни қондириш йўлида дуч келган тўсиқлар ва қийинчиликларни енгиш жараёнида манфаат вужудга келади, яъни ҳар қандай манфаатнинг асосида доимо эҳтиёж ташкил этади.

Тарихий тараққиётни ҳаракатга келтирувчи куч одамларнинг аниқ мақсадли фаолиятларидан иборат бўлиб, ушбу фаол ҳаракатнинг сабаби ва манбаи эса шу мазкур жамиятда мавжуд зиддиятлардир. Ҳар бир жамият ўз табиатига кўра турли хил мазмундаги ижтимоий муносабатлардан ташкил топади. Шу боис ҳам кишиларнинг фаол ҳаракатлари турли хил ижтимоий гуруҳларнинг, сиёсий партияларнинг бир-бирига зид келадиган қарама-қарши манфаатларининг тўқнашуви орқали намоён бўлади. Маълум тарихий шарт-шароитларда эса турли мақсадга эга бўлган ижтимоий гуруҳлар, партиялар, табақалар манфаатларининг мос келиши асосида улар ўртасидаги муносабатларни мувофиқлаштириш мумкин бўлади. Чунончи, Президентимиз И.Каримов томонидан олға сурилган ва бугунги кунда муваффақиятли амалга оширилаётган бозор муносабатларига ўтишнинг беш принципи Республикаимиздаги барча фуқороларнинг, қатламларнинг, сиёсий ташкилотларнинг ҳам моддий, ҳам маънавий эҳтиёжларию манфаатларини ўзида тўлиқ мужассамлаштириш асосида, бугунги кунда жаҳон ҳамжамияти томонидан эхтироф этилаётган, тан олинаётган, таъбир жоиз бўлса, бозор муносабатларига ўтишнинг янгича ЎЗБЕКОНА моделининг мазмун ва моҳиятини ташкил этмоқда. Бизнинг фикримизча, ушбу моделнинг заминида ҳам, асосида ҳам, ислохатлар самарадорлигида ҳам халқимизнинг, миллатимизнинг туб ҳаётини эҳтиёжлари ҳамда манфаатлари асосий мезон қилиб белгиланган.

Биринчи бобдан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

Биринчидан, жамият қонунлари ижтимоий ҳодиса ва жараёнлар ўртасидаги объектив, ички, умумий, муҳим, зарурий, нисбатан турғун алоқа ва муносабатлардир;

Иккинчидан, жамият қонунлари фақат кишиларнинг шахсий ва ижтимоий кўзлаб амалга ошадиган фаолиятлари туфайли вужудга келади ҳамда рўёбга чиқади;

Учинчидан, кишиларнинг мақсадли фаолиятлари, албатта, маълум тарихий шарт-шароитдагина вужудга келади, ушбу ижтимоий-тарихий жараёнларнинг хусусияти ва ривожланиш тамойилларини белгилади;

Тўртинчидан, ижтимоий шарт-шароит деганда ижтимоий борлиқдаги воқеа-ҳодисаларнинг вужудга келиши, мавжуд бўлиши ва ривожланиши учун зарур бўлган объектив ва субъектив омиллар мажмуи тушунилади;

Бешинчидан, жамият қонунлари ижтимоий шарт-шароитнинг хусусиятига боғлиқ равишда турли шаклларда намоён бўлади.

Олтинчидан, жамият қонунларининг амал қилиш механизмидаги асосий таркибий элемент ёки мотивлар эҳтиёж ва манфаатлардир.

Таянч тушунчалар:

Манфаат, эҳтиёж, ижтимоий манфаатлар, кундалик эҳтиёж, туб ҳаётӣ манфаатлар.

Назорат учун саволлар:

1. Манфаат тушунчасининг мазмун-моҳияти.
2. Эҳтиёж нима?
3. Ижтимоий манфаатлар тушунчасининг мазмун-моҳияти
4. Тарихий жараёнлар ривожидан ижтимоий эҳтиёжлар.
5. Кундалик эҳтиёжлар деганда нималар назарда тутилади?
6. Эҳтиёжларнинг намоён бўлиши ва ўзгариб бориши.
7. Ислохотлар ижтимоий эҳтиёжлар ва манфаатлар ифодаси.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т., «Ўзбекистон», 2003 йил.
2. Каримов И.А. Юксак малакали мутахассислар – тараққиёт омили. – Т., «Ўзбекистон» 1995 йил.
3. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. – Т., «Ўзбекистон» 1994 йил.
4. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсагасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т., «Ўзбекистон» 1997 йил.
5. Туленов Ж. Жамият фалсафаси. Олтинчи бўлим. – Т., 2001 йил.
6. Туленов Ж. Қадриятлар фалсафаси. – Т., «Ўзбекистон» 1998 йил.
7. Данильян О.Г., Тараненко В.М. Философия – Москва, изд. ЭКСМО, 2005 г., стр. 398-422.
8. Крапивенский С.Э. Социальная философия. – Москва, «ВЛАДОС», 1999 г. - стр. 356-362.
9. Falsafa – Т., 2006 yil, 437-443 betlar.

12- МАВЗУ: ИНСОН ТУШУНЧАСИ, МОҲИАТИ ВА МАЗМУНИ

1. Одам ва инсон тушунчаларининг афсонавий, диний ва фалсафий талқинлари.

2. Марказий Осиё фалсафаси инсон, унинг моҳияти ҳақида.

3. Инсоннинг моҳияти. Инсоннинг келиб чиқиши ва моҳияти ҳақида ҳозирги замон фани.

4. Шахс муаммоси. Шахснинг типлари.

Инсон муаммоси азалдан фалсафанинг бош мавзуларидан бири бўлиб келган. Жуда кўп мутафаккирлар ва олимлар унинг моҳияти, табиати, дунёдаги ўрни ва вазифасини англаб етишга ҳаракат қилганлар. Турли фалсафий таълимотларда бу масалалар турлича талқин этилган.

Номо science (ақлли жонзот, инсон маъносини англатади) эволюцияси тўғрисида сўз юритганда оддий биологик еки фақат ижтимоий мезонларга эмас, балки биологик-ижтимоий мезонларга суяниш лозим. Бу эса ижтимоий-гуманитар ва табиий- илмий соҳалардаги ютуқларни ўзида мужассамлаштирган комплекс ёндашувни тақозо этади.

Инсоннинг моҳияти ҳақидаги таърифлар ранг-баранг. Сукротнинг "Узингни англа" деган сермаъно фикри ҳар бир тарихий даврда янги аҳамият касб этади. Шарк фалсафаси тарихида ҳам инсон бош мавзулардан биридир. Масалан, Форобий фалсафасида инсон бутун борлиқ таракқиётининг маҳсули сифатида талқин қилинади. Мутафаккир инсоннинг барча олижаноб фазилатлари илм туфайли эканлигини, инсон ҳаётининг мазмуни - бахтли бўлиши ва бахтли қилишга интилиш, бунга эса фақат илм ва маърифат орқали эришиш мумкинлигини кўрсатди. Беруний ва ибн Сино инсоннинг бошқа мавжудотлардан устунлиги ақл ва тафаккур туфайли эканлигини исботлашга қаракат қилдилар. Бундан фарқли ўларок, Абу Ҳомид Ғазолий бу устунликни ақлда эмас, балки инсон калбида эканлигини кўрсатди; ақл имкониятлари чекланганлигини исботлашга ҳаракат қилган тасаввуф таълимотида комил инсон асосий гоҳлардан бири эди. Бу комиллик, асосан, маънавий баркамоллик, руҳий юксалиш, жисмоний орзу-истакларни идора қила билишда намоён бўлишини уқтирганлар. Шарк фалсафасида инсон тўғрисидаги қарашлар шарқона тафаккур ва турмуш тарзи билан узвий боғлиқ ҳолда ривожланган.

Ғарб мутафаккирлари ҳам инсонни турлича таърифлаганлар. Номосариенс - ақл-идрокли жонзот энг кўп қўлланиладиган таъриф. Animal rationale - оқил ҳайвон таърифи К.Линнейнинг зоологик таснифида келтирилган; a tool making animal - «қурол ясовчи ҳайвон» - Франклин тақлиф қилган таъриф; «рамзий ҳайвон сифатидаги одам» - Animal symbolicum - Кассирер чиқарган хулоса. Кьеркегор «инсонни танлаш қобилиятига эга жонзот», Ницше инсон - ваъда беришга кодир, бизни ахлоқ қоидалари дунёсига олиб кирувчи жонзот тарзида таърифлаган. Руссо: «Фикрловчи инсон - йўлдан озган жонзотдир», деган.

Бу таърифларни фалсафа тарихида инсоннинг мавжудлиги ягона ишончли далил асосида аниқланган даврда дунёга келган таърифлар билан тенглаштириш мумкин. Масалан, Ф.Декартнинг «*cogito ergo sum*» - фикрляяпман, демак, мавжудман ёки Ж.Берклининг «мавжуд бўлиш - идрок этилиш демак», Мен де Бираннинг «*Voio ergo sum*» - «хохляяпман, демак, мавжудман», А.Камюнинг «исён кияяпман, демак, яшаяпман» каби фикрлари ҳам инсон табиати ва моҳиятининг янги-янги кирраларини намоён этади. Бунга Ф.Ницше инсоннинг бош гоёси деб эълон қилган ҳокимиятга интилишни ёки З.Фрейд илгари сурган яширин жинсий майл - либидо гоёсини кўшиб, иқтисодий материализмнинг иқтисодий омили аҳамиятига эътибор қаратсак, инсон туғрисидаги фан - фалсафий антропологиянинг муаммолар доираси ниҳоятда кенглиги аён бўлади. Ҳозирги замон фалсафасининг йирик вакилларида бири бўлган Э.Фромм инсонга бўлган соф ва самимий муҳаббатни бутун ер юзи халқлари ўртасида тинчлик, тотувлик, ҳамкорлик муносабатларини қарор топтиришнинг муҳим омили деб ҳисоблади: инсоннинг энг муҳим қобилияти сифатида севиш қобилияти, санъатлар ичида энг муҳими севиш санъати эканлигини кўрсатди.

Айтиб ўтилган ва бошқа шунга ўхшаш таърифлар инсоннинг умумий образини яратади. Шунга қарамай, инсон барча замонларда ва ҳамма халқларда дунёнинг энг буюк сири бўлиб қолаётир. Бу ҳақдаги турли -туман фикр-мулоҳазалар ва қарашларни умумлаштирган ҳолда ушбу тушунчага муайян таъриф бериш мумкин. Инсон - ўзида биологик, ижтимоий ва психик хусусиятларни мужассамлаштирган, ўз ҳаёти ва фаолиятини ўзи ташкил этиш ҳамда бошқариш, ташқи олам ва ўзга кишилар билан муайян муносабатларга киришиш қобилиятига эга бўлган онгли мавжудотдир. У ана шу хусусиятлари орқали яхлит бир тизимни ташкил этади, онгли мавжудот сифатида ўз эҳтиёжларини қондиради ва инсоният ҳаётининг давомийлиги ва ворисийлигини таъминлайди.

Илмий адабиётларда инсоннинг табиий-ижтимоий борлиги ва рухий кечинмалар дунёси мавжудлиги тан олинади. Бу борада биологизм, социологизм ва психологизм каби ёндашувлар мавжуд.

Инсоннинг биологик хусусиятларига овқатланиш, ҳимояланиш, зурриёт қолдириш, шароитга мослашиш кабилар хос. Асосан ана шу хусусиятларга таянадиган биологизм анча чекланган, чунки у инсоний муносабатлар меъёрларининг эволюцион-биологик асосларига кўпроқ эътибор қаратади.

Инсон бошқа мавжудотлардан ижтимоий хусусиятлари билан ажралиб туради. Чунончи, тил, муомала, рамзий белгилар, билим, онг, маҳсулот ишлаб чиқариш, тақсимлаш, истеъмол қилиш, бошқариш, ўз-ўзини идора этиш, бадий ижод, ахлоқ, нутқ, тафаккур, қадриятлар, табу (тақиқлаш) шулар жумласидандир. Мазкур хусусиятларни устувор биладиган социологизм инсон табиатини ижтимоий аҳамиятга молик сабаблар билан тушунтиради ва инсоннинг ижтимоий-маданий образини яратади. Ушбу ёндашувга хос бўлган «Инсон барча ижтимоий муносабатлар мажмуидир»,

деган хулоса айнан ижтимоийлик инсон ҳаёти негизини ташкил этишини тушуниш имконини беради.

Инсоннинг психик хусусиятларига руҳий кечинмалар, ҳайратланиш, ғам-ташвиш, кайғу, изтироб чекиш, завқланиш, кайфият кабилар киради. Инсонни таҳлил қилишдаги психологизм ана шунда намоён бўлади. Аммо гоҳида бу соҳада ҳам муайян даражада ушбу жиҳатнинг аҳамиятини бўрттириш ҳолатларига йўл кўйилади.

Фалсафий қизиқишлари марказида табиат ва инсон моҳияти тўғрисидаги масала турувчи фан «Фалсафий антропология» деб аталади. Антропологик ёндашув инсон борлигининг ўзига хос хусусиятларини аниқлайди, инсон ҳаёти ва фаолияти муаммолари таҳлили билан шуғулланади. «Экзистенция» тушунчаси тадқиқотчининг фикрини, аввало, инсон қилмишлари ва азоб-уқубатларида намоён бўлувчи инсон ҳамда дунё алокаларини излаш, аниқлаш томонга йўналтиради.

Ҳозирги замон Ғарб фалсафасининг йўналиши сифатидаги фалсафий антропология дастлаб немис файласуфи ва социологи М.Шеллер (1874-1928) асарларида ишлаб чиқилган ва германиялик файласуф Х.Плеснер (1892-1985), немис мутафаккири А.Гелен (1904-1976) асарларида ривожлантирилган.

Инсон ҳақидаги таълимот - фалсафий антропология француз маърифатпарварлари даврида фалсафий мушоҳадаларнинг бош муаммосига айланди. Уша даврда яратилган энг муҳим асарларнинг сарлавҳаларига чиқарилган мавзулар бунинг ёрқин намунаси бўлиб хизмат қилиши мумкин. Масалан, Ламетри ўзининг биринчи фалсафий асарини «Жоннинг табиий тарихи», асосий фалсафий асарини эса «Инсон-машина» деб номлаган. Гельвеций «Ақл ҳақида» «Инсон, унинг ақлий қобилияти ва тарбияси ҳақида» каби асарларида мазкур мавзуга оид ўз қарашлари билан фикр юритган. Файласуф шеърӣ асарини «Бахт» деб номлаган. Инсон борлигининг барча шаклларида маърифат муҳим ўрин тутишини тан олиш ушбу даврга хос бўлган. Лекин бу зиддиятли хусусиятга эга эди. Унга кўра, соф идеал омиллар (илғор фикрлар ва маърифат гоёлари) билан детерминация юз берар эди. Айни вақтда гоёлар онтология доирасида муҳим ва танадан мустақил деб қаралмаган. Врач Ламетри физиологик ва биологик жараёнлардан ташқарида ҳеч қандай руҳ ҳақида эшитишни ҳам хоҳламасди. Дидро танани билмай туриб, руҳни билиш тўғрисида сўз бўлиши ҳам мумкин эмас, деб ҳисобларди.

Бу давр гоёлари антропологиянинг энг янги концепцияларида ўзига хос тарзда акс этди. Шу маънода, инсонни унинг онги атамаларида тавсифлаш ва таърифлаш мумкин, деган фикр диққатга сазовордир. Бу ҳолда барча эмпирик методлар, хусусан, кузатиш методининг самарасизлиги аён бўлади. В.В.Налимов фикрига кўра, инсон табиатининг янгича талқини айнан фикр инсонни бошқарувчи асос эканлигини тушуниш билан боғлиқ бўлиши лозим. Аммо бу ёндашув инсон ўз табиатига кўра тўла рационал эмаслигини тан олишга асосланади. У келажакни билмасдан, ноаниқлик шароитида яшайди,

иш кўради ва умид қилади. Э.Кассирер таъбири билан айтганда, «инсон ўзини ўзи тинимсиз излайдиган, ўз мавжудлигининг ҳар бир лаҳзасида шу мавжудликнинг шарт-шароитларини синовдан ўтказадиган ва қайта текширадиган жонзотдир»²¹.

Шахсни умумбашарий ривожланишнинг асосий мазмуни деб эълон қилувчи персонализм уни ўрганишга нисбатан анча мураккаб ёндашувларни таклиф қилади. Шахс ўз моҳиятини муқаррар тарзда ўзидан ташқарида кўради - бу экстериоризация, у теран ички меъёр ва мўлжаллардан озикланади - бу интериоризация. Ниҳоят, шахс ўз реал эмпирик мавжудлигининг тор чегараларидан ўтиб, олий қадриятлар: ҳақиқат, эзгулик ва гўзаликка интилади - бу трансценденциядир.

Экзистенциализм инсонни илмий методлар ёрдамида билиб бўлмаслиги ҳақидаги ғояни қаттиқ ҳимоя қилади. Биринчи ва иккинчи жаҳон урушлари оралиғидаги даврда Европа цивилизациясида инсонпарварликнинг тақчиллиги фанга бўлган ишончнинг йўқолишига олиб келди. Инсоннинг ҳақиқий мавжудлиги, яъни экзистенция унинг объект тарзидаги ҳақиқий борлиғига тенг эмас. Атамалар, тушунча ва абстракциялар билишнинг илмий объективлигини инсоннинг ҳақиқий борлиғидан узоқлаштиради. Инсон доим ҳаётида муайян йўлни танлаш ҳолатида бўлади, у ўзликни англаш йўлида кўп қарра ўзгаради. Экзистенциализм асосчиси С.Кьеркегор анъанавий фандан воз кечиб, ҳақиқий экзистенция сари юксалишнинг анча изчил уч босқичли назариясини таклиф қилди. Ташқи борлиқни аниқлаш билан боғлиқ биринчи - эстетик босқичда лаззатланишга интилиш етакчилик қилади. Иккинчи - ахлокий босқичда бурч хисси ва ахлоқ қонуни меъёрлари ҳукм суради. Учинчи - диний босқичда онгли равишда қабул қилинган азоб-укубат мавжудлик принципи ҳисобланади. Бу ўз кечинмаларини ҳаёлдан ўтказиш борлиқнингянги «трансцендент» мезонини тушуниб етиш имконини беради. Дунё марказига инсонни кўювчи ёндашув доимо антропоцентристик ёндашув деб аталган. Қадимги софист Протагорнинг: «Инсон барча нарсаларнинг мезони», деган машҳур ибораси антропоцентризмнинг аниқ ифодасидир. Бунда жонсиз ва жонли табиатнинг ўзаро таъсири инсон меъёрлари нуқтаи назаридан қаралади, одамзоти дунёнинг асосий ва энг катта бойлиги саналади.

Аммо инсонни билиш соҳасида антропоцентризмдан ташқари бошқа ёндашувларга ҳам дуч келиш мумкин. Табиатни ҳамма нарсдан устун кўювчи натуралистик ёндашув - табиий центризм ва у билан узвий боғлиқ бўлган натурализм шулар жумласидандир. Бу ерда инсон - табиат фарзанди. Унинг барча хато ва камчиликлари бошқа ҳар қандай табиий жараёнлар сингари ўринли ҳамда табиийдир. Космоцентризм - космоснинг ҳамма нарсани, шу жумладан, инсоннинг моҳияти ва табиатини ҳам белгиловчи таъсирга ишора қилувчи дунёқараш, бўлиб ҳисобланади. Тарихий-цивилизацион жараёнда теоцентризм таълимоти ҳам муҳим роль ўйнаган. У олий, ғайритабиий мавжудотни дунёнинг асосий ва энг муҳим омили деб эълон қилган.

Ҳозирги адабиётларда космос тафаккури ёки космик ақлни англатувчи теокосмизм атамасига ҳам дуч келиш мумкин. Баъзан инсон, умуман, инсоният ривожланишининг янги даражаси зарурлигини асослаш учун айна шу космик ақлга мурожаат қилиш талаб этилади. Олий космик ақл фаоллик, чексиз ҳаракат ва ривожланишнинг бош негизи сифатида қабул қилинади.

Социоцентризм таълимоти маданий-цивилизацияион омилларга суянади. Бу ерда инсон ўзи яшайдиган ижтимоий-маданий муҳит маҳсули сифатида иамоён бўлади. Социоцентризмга энг яқин тушунча сифатида амал қилувчи культууроцентризм инсон маданият мазмуни орқали ўз маъносини касб этади, деган тезисни ҳимоя қилади.

Антропоцентризмнинг зидди - инсонга геологик кучлардан бири сифатида қарайдиган ёндашув дезантропоцентризм деб аталади. Ҳозирда анча машҳур бўлган бу ёндашув инсонни унинг устун мавқеи ва ўрнидан маҳрум этади, ҳеч нарса билан чекланмаган ўзбошимчалик оқибатлари ҳақида ўйлашга мажбур қилади. Инсонни ўзи яратган технократик, сунъий дунё билан универсал эволюцион ривожланишга боғлашдан иборат бўлган масала коэволюция муаммоси сифатида намоён бўлди.

Коэволюция ғояси табиат ва инсоннинг ўзаро боғланган таъсири ҳамда муштарак ўзгаришини англатади. Инсон кузатувчи эмас, балки космоснинг табиий қисми, деб тан олинади. У ҳаётни нафақат оқилона, балки руҳи ва танаси орқали ҳиссий идрок этади. Ижтимоий биологлар таклиф қилган «ирсий-маданий коэволюция назарияси» коэволюция ғоясининг ривожлантирилган кўринишидир. Бу назарияда органик ва маданий эволюция муштарак кечишининг энг оптимал шарт-шароитлари тўғрисида сўз юритилади. Лекин бунда генлар устун кўйилади, чунки улар коэволюциянинг асосий коидаларини белгилайди. Табиий-биологик асослар эркин ва белгиловчи бўлиб қолади.

Ҳозирги замон антропологик фалсафасининг инсон моҳияти тўғрисидаги хулосалари қуйидагича:

1. Инсон табиатан ноёб ва универсалдир. У табиат ривожининг буюк маҳсули, ноёб қобилят соҳибидир. Инсон учун инстинкт ҳам, нозик дид ҳам, улуғворлик ва яратувчанлик ҳам хосдир.

2. Инсонда ички ва ташқи олам мужассамлашган. Инсоннинг ички олами фаолиятнинг турли шаклларида - меҳнат, мулоқот, бадиий ижод, хулқ-атвор ва шу қабиларда намоён бўлади.

3. Инсон жуда кўп қисмлардан ташкил топган яхлит бирликдир. Ҳар бир инсонда табиийлик, ижтимоийлик, ақллилик", ҳиссийлик, ахлоқийлик мужассамлашган.

4. Инсон тарихий мавжудотдир. У ўзининг ана шу хусусияти билан келажагини яратади. Инсон эртанги кунига доимо ташвиш билан қарайди, чунки уни ҳар доим инқирозлар, омадсизликлар таъқиб этади.

5. Инсон масъулият ҳиссидан қочиб қутулмайди. У гуманистик позиция ва индивидуалликни уйғунлаштириш орқалигина шундай вазиятдан чиқа олади.

Инсон ниҳоятда мураккаб, кўп киррали ва кўп ўлчамли мавжудот бўлиб, унинг моҳиятини англаш узок вақт давом этадиган жараёндир. Инсонда бутун олам ва жамиятнинг моҳияти мужассамлангандир. Фалсафадан баҳс юритиладиган барча масалалар инсон муаммосига бевосита дахлдордир. Шу маънода, инсон, аввало, ўзи учун зарур бўлган фанлар, илмлар ва билимлар тизимини яратган. Табиат, маданият, сиёсат, цивилизация, билиш каби масалалар инсон манфаатлари ва инсоний моҳиятнинг намоён бўлиш шакллари дир. Уларнинг барчаси инсон табиати ва моҳияти билан боғлиқдир.

Юқоридаги карашлар инсон мавзуининг ниҳоятда серқирра эканлигини, у билан боғлиқ муаммоларга нисбатан ранг-баранг ёндашувлар мавжудлигини яққол намоён қилади. Бу эса ўз навбатида нафакат қозирги даврда, балки келажакда ҳам инсон билан боғлиқ муаммолар фалсафанинг асосий масалаларидан бири бўлиб қолаверишини кўрсатади.

Инсон - ижтимоий муносабатлар махсули ва яратувчиси.
Шахс ва индивид тушунчалари

Фалсафа инсонни оламнинг таркибий қисми, ижтимоий муҳит ва муносабатлар махсули, уларнинг яратувчиси сифатида ўрганайди. Хўш ижтимоий муҳит нима? Ижтимоий муносабатларчи? Инсоннинг бу тушунчалар билан қандай алоқаси бор.

"Ижтимоий муҳит" инсонни ўраб турган, унинг мавжудлигини, шаклланишини таъминлайдиган моддий ва маънавий шарт-шароитларнинг мажмуасини англатадиган тушунчадир. У кенг маънода (макромуҳит) умуман ижтимоий-иқтисодий тизим, ишлаб чиқариш муносабатлари, ижтимоий муносабатлар ва институтлар мажмуи, ижтимоий онг, жамият маданиятини қамраб олади. Тор маънода (микромуҳит), умуман ижтимоий муҳитнинг таркибий қисми сифатида бевосита инсонни ўраб турган оила, меҳнат, ўқув ва ҳ.к. жамоалар ва гуруҳларни ўз ичига олади. Ижтимоий муҳит шахснинг шаклланиши ва ривожланишига ҳал қилувчи таъсир кўрсатади. Айни чоғда инсон ижодий фаоллиги, фаолияти таъсирида у ҳам ўзгаради ва бу ўзгаришлар жараёнида одамларнинг ўзи ҳам ўзгариб боради.

"Ижтимоий муносабатлар" тушунчаси кишиларнинг биргаликдаги моддий ва маънавий фаолияти натижасида қарор топадиган, одамлар ўртасидаги муносабатлар тарзда рўй бериб турадиган турли алоқаларни ифодалайди. Ижтимоий муносабатлар моддий ва маънавий муносабатларга бўлинади. Моддий неъматлар ишлаб чиқариш жамиятнинг яшаши ва ривожланишининг асосини ташкил этади. Шу сабабли ижтимоий муносабатлардан энг муҳими иқтисодий муносабатлардир. Улар ҳамма бошқа ижтимоий соҳаларнинг сиёсий, ҳуқуқи, ахлоқий, диний ва ҳ.к. муносабатларнинг характерини белгилайди. Барча ижтимоий муносабатларнинг иқтисодий муносабатларига боғлиқ эканлигини тушуниш

жамият тарихий тараққиётининг сиёсий, маданий ва бошқа қонуниятларини эътироф этмасликни англамайди.

Инсоннинг ижтимоий муҳит ва муносабатлар маҳсули, уларнинг яратувчиси сифатидаги моҳиятини кўрсатиш учун уни оламда мавжуд бўлган бошқа биологик мавжудотлардан ажратиб турувчи энг муҳим хусусиятларни аниқлаш зарур. Бу борада одам зотининг яратувчанлик қобилияти ниҳоятда ккЛ аҳамиятга эга.

Фалсафа тарихида инсон аклига, яратувчанлигига, одамзотнинг акли мавжудот сифатида улуғ ва буюк ишларга кодир эканига ишонч асосида шаклланган гоё ва қарашлар "антропософия" - (юн. antropoz - инсон, sophia - донишмандлик, ҳикмат) тушунчасида ўз ифодасини топган. Бу йўналишнинг асосчиси - немис олими Р.Штейнер (1861 -1925) бўлиб қисобланади. Унинг фикрича, инсон оламнинг Худоси, ҳаётнинг бошқарувчиси, инсондан бошқа илоҳий кучни изланишнинг кераги йўқ. Ҳозирги даврда АҚШ, Англия, ГФР каби мамлакатларда бундай қарашлар ўз тарафдорларига эга.

Ижтимоий муҳит ва муносабатлар маҳсули, уларнинг яратувчиси бўлган инсон мураккаб ва кўп қиррали мавжудотдир. Унинг моҳияти яхлит бир бутунлик сифатида инсон, шахс, индивид тушунчалари орқали ифодаланади. Бу тушунчалар бир-бирига яқин ва маънодош бўлса ҳам, бир-биридан фарқланади.

Таъкидлаш зарурки, энг аввало инсон бошқа мавжудотлардан ўзининг тафаккури, хотираси, тили борлиги билан ажралиб турадиган жонзотдир. Айниқса, тил унинг ажодлари ва авлодлари орасидаги ворисийлик, алоқадорлик вазифасини бажаради.

Инсон наслига хос барча генетик хусусиятлар, ахлокий нормалар, унинг фаолиятини бошқарувчи дастурлар худди шу тил орқали ажодлардан авлодларга узатилади. Бошқа тирик мавжудотлардан инсоннинг туб сифатий фарқини ифодаловчи хусусиятлардан яна бири унинг ўз амалий фаолиятини тартибга сола билишидир. Бу ҳолат инсоннинг инсонийлигини белгиловчи энг муҳим хусусият, маданият эканлигини ифодалайди. Шунингдек, инсоннинг ўз турмуши учун зарур бўлган моддий ва маънавий бойликларни ишлаб чиқариш малакасига эгаллиги ҳам ана шундай хусусиятларда бири хисобланади.

Инсон ҳаётида меҳнат асосий рол ўйнайди. Меҳнат туфайли инсон ўзи яшаётган табиий муҳитни ўзгартиради, моддий ва маънавий бойликлар яратади, ўз-ўзини ўзгартиради. Инсон организмнинг соф физиологик функциялари, кўл ва оёқларнинг, бош ва бармоқларнинг, тоғайлар, пайлар, суяк ва мускулларнинг тараққий этиши ҳам бевосита меҳнат билан боғлиқдир. Бундан ташқари, меҳнат инсоннинг нафақат жисмоний, балки маънавий, маданий тараққиёти учун ҳам асосий шарт-шароит вазифасини бажарди. Меҳнат туфайли инсон табиатга таъсир этади. Бунинг учун эса меҳнат куроллари ясаб, ушбу куролларни узлуксиз такомиллаштириб борди. Инсон америкалик олим Б.Франклин айтганидек, меҳнат куролларини яратувчи жонзотдир. Оилавий муносабатлар ва ахлокий нормалар инсонни

хайвондан фарк қилувчи энг муҳим хусусиятлардан биридир. Масалан, қадим замонлардан буён хайвонларга хос куйидаги қилиқлар, одатлар мутлақо таъқиқланди:

- ўзининг яқин қавм-қариндоши билан жинсий алоқада бўлиш;
- ўз зотдошларисига кўл кўтариш, танига жароҳат етказиш;
- ўзининг яқин кишиларига суиқасд қилиш.

Бундай номақбул қилиқлар хайвонларга хос бўлгани учун ҳам каттиқ қораланган. Қадим ахлоқий нормалар, турган гапки, ҳали такомиллашмаган, ўта оддий эди. Шунга қарамасдан, бундай нормалар инсонийликнинг энг оддий кўринишлари пайдо бўлаётганидан далолат берарди. Улар аста-секин ривожланиб, умуминсоний қадриятларнинг вужудга келиши учун замин яратди.

Кўриниб турибдики, антропосоциогенез (юн. antropos ва genesis - инсон, келиб чиқиш) туфайли инсон ахлоқий мавжудот сифатида ҳам шаклланди, биологик мавжудотнинг ижтимоий мавжудотга айланиши жараёни содир бўлди. Оддий ахлоқий нормалар ёрдамида ибтидоий жамоа ўз аъзоларини барчага мақбул бўлган тартиб ва интизомларни бажаришга мажбур қилди. Худди шу ҳолат инсон нинг хайвондан узил-кесил ажралиб чиққанлигидан далолат берарди. Уз навбатида, ушбу воқеа ижтимоий ҳолатнинг биологик ҳолат устидан қилган буюк ғалабаси эди. Одамнинг меҳнат қилишни, меҳнат куруллари яшашни ўргангани, ахлоқий нормаларга риоя эта бошлагани улкан неолитик инқилоб эди. Бундай неолитик инқилоб туфайли одам аста-секин ижтимоийлашиб борди. Одамнинг дастлабки аждоди ов қилиб, териб-тергилаб яшашга асосланган фаолиятдан ишлаб чиқарувчанликка, яратувчанликка асосланган турмуш тарзига (деҳқончилик, чорвачилик, косибчилик ва б.) ўта бошлади.

Худди шу ҳолат одам ижтимоий-тарихий мавжудот бўлиб шаклланаётганидан, мужассамланаётганидан далолат берарди. Бугунги кунда файласуфлар инсон учта буюк қудрат - тана, руҳият ва маънавиятнинг йиғиндиси эканлигини уқдирмоқдалар. Инсоннинг биологик ҳолати деганда унинг танасида содир бўладиган морфофизиологик, генетик, миясида рўй берадиган электро-химик ўзгаришлар, унинг ёши, ирқи ва жинсини ифодаловчи аломатлар тушунилади. Инсоннинг руҳий ҳолати ҳақида фикр юритганда унинг ҳис-туйғулари, кайфияти, кечинмалари, иродаси, темпераменти англанади. Инсоннинг маънавияти жамиятда мавжуд бўлган объектив шарт-шароитлар ва субъектив омиллар натижасида шаклланган фазилатлар, ҳислатлар, қобилиятлар, малакалар йиғиндисиدير. Юқоридаги фикр-мулоҳазалар инсоннинг мураккаб, бир бутун биосоциал жонзот эканлигидан далолат беради.

"Шахс" алоҳида киши, ижтимоий-ахлоқий моҳиятни ўзида мужассамлаштирган индивид маъносини англатадиган тушунчадир. Бу тушунча барча ижтимоий-гуманитар фанларни ўз предмети нуктаи назаридан ишлатилади. Шахс ҳақида хилма-хил талқинлар бор. Шахс - биофизиологик, ижтимоий, маънавий, ахлоқий ва эстетик фазилат ва

хислатларнииг яхлит бир бутунликка айланиши ҳамда муносабатлар тизими билан қамраб олинишидир.

Шахснинг шаклланишида қуйидаги омиллар катнашади: 1) биологик (насл); 2) табиий муҳит; 3) маданий муҳит; 4) ижтимоий тажриба; 5) одамлар билан муносабат. Шахснинг биофизиологик жиҳати овқатланиш, жойлашиш, жинсий алоқаларга киришиш, бола туғилиши каби индивидуал фаолияти билан боғлиқ ҳодисалардир.

Шахснинг шаклланишига табиий алоқадор буюм ва алоқалар олами физик муҳит деб аталади. Шахс маданийлашган жонзот; ижтимоий-тарихий тажрибага эга бўлган муайян авлод вакили; одамлараро муносабатлар субъекти бўлиши ҳам мумкин. Бу уч омил ҳам шахс ҳаёти ва фаолиятида муҳим аҳамият касб этади.

"Индивид" (лот. Individum - бўлинмас) инсон шахси ва унинг ҳаётининг алоҳидалиги, шахс ҳуқуқларининг мутлақлигини ва автономиясини ифодаловчи фалсафий тушунчадир. Мазкур тушунчанинг маънавий, назарий жиҳатларини ўз ичига оладиган концептуал ва реал ҳаётий позицияни акс эттирувчи амалий жиҳатлари мавжуд.

Унинг назарий талқини асосида шахснинг жамиятдаги автономияси ва унинг ҳуқуқларини мутлақлаштириш ётади. Аксарият ҳолларда индивид инсон табиатининг ўзида яширинган деб ҳисобланади.

Индивиднинг моҳиятини асослашга қаратилган қарашлар "индивидуализм" тушунчасида ифодаланади ва у шахсни жамоага қарама-қарши қўйиш, шахсий манфаатларни жамият манфаатларидан устун қўйишни ифодаловчи тамойил сифатида хусусий мулкнинг пайдо бўлиши билан бир пайтда шаклланган. Индивидуализмнинг энг қадимий назарий ифодаси киниклар таълимотидир. Ушбу мактабнинг Антисфен, Диоген Синопский, Кратет каби вакилларининг фикрича, моҳиятан сохта бўлган ижтимоий алоқалар, маданий кўникмаларнинг барчасига барҳам бериш зарур. Индивид маънан факат ўзигагина таяниши мумкин. Анъанавий ватанпарварлик ахлоқига зид равишда ўзларини "дунё фуқаролари" - космополитлар деб эълон қилган киниклар ҳар қандай жамиятда ўз билганларича, ўз қонунлари билан яшамок ғоясини илгари сурдилар, ҳар қандай ахлоқий чегараларни инкор этдилар. Бунда шахс автономиясини асослашга интилиш ўзига хос тарзда намоён бўлади. Киниклар фаолиятида индивидуализмнинг амалиёти ҳам намоён бўлган. Масалан, Диоген ўзига нисбатан "жамоаси, уйи, ватани йўқ" деган формулани қўллашни яхши кўрган, бочкада кишилар берган садақа ҳисобига кун кечирган. Диоген ташқи таъсирлардан бундай мустақил ҳолда яшашни олий бахт, деб ҳисоблаган эди. Уйғониш даври Ғарб фалсафасида индивидуализм муайян концепция сифатида шаклланди. Маърифатпарварлар (Гоббс, Гельвеций, Гольбах) эса, индивидуализмни инсон фаоллиги, айниқса тадбиркорлик фаолиятининг универсал ўлчови сифатида эътироф этдилар. Уларнинг фикрича, ҳатто яхшилик қилиш замирида ҳам ўз манфаатларини тўғри англаш ёки "оқилона худбинлик" (Гольбах) ётади. Кант инсон табиатига хос

бўлган худбинликни "ўта кетган бадбахтлик" деб ҳисоблаб, ўз фойдаси, манфаати, мақсадларини кўзлайдиганларни "ахлокий эгоист" деб атаган эди. Шопенгауэр ҳар бир инсоннинг ўзига хос яшаши учун ирода унинг индивидуализмнинг асоси деб ҳисоблаган бўлса, Чернишевский умумий иш муваффақиятидан охир оқибатда индивиднинг шахсий манфаатлари ҳам ютишидан келиб чиққан ҳолда, шахсий фойдани умумий ишга ўз хоҳиши билан бўйсундириш ғоясини илгари сурган ва буни "оқилона эгоизм" деб номланган эди. Шунингдек, индивидуализм Штирнер ва Ницше, Сартр, Бергсон ва Ясперс қарашларида ҳам ўзининг ёрқин ифодасини топган.

Ҳозирги даврда баъзи мамлакатларда оммавий бир хиллик ҳукмрон бўлиб бораётган, кишилар дунёкарашини бошқариш, уларнинг хулқиға муайян стандарт қолипларни сингдириш йўлидаги уринишлар тобора авж олаётган ва кенг микёс касб этаётган бир пайтда индивидуализм ўзининг ҳам назарий, ҳам амалий кўринишида яна шу ҳодисаларға ўзига хос жавоб сифатида намоён бўлмоқда.

Шунингдек, дунёнинг турли минтақаларида сциентистик, техникистик ёндашувлар инсон шахси ривожига қарши қаратилган деб талқин қилинаётган бир пайтда индивидуализмни ўзига хос ҳаракат сифатида ҳам баҳолаш мумкин. Бу афсуски нигилизм, скептицизм, цинизм кўринишларида ҳам намоён бўлмоқда. Айни пайтда индивидуализм тарихда бўлгани каби, ҳозир ҳам космополитизм, волюнтаризм, анархизм, эгоизм каби кескин кўринишларда кўзга ташланмоқдаки, биз ўзимизни ана шундай ғоялар таъсиридан сақлашимиз лозим.

Инсонни оламнинг таркибий қисми, ижтимоий муҳит ва муносабатлар маҳсули, уларнинг яратувчиси сифатидаги табиати ва моҳиятини фарқлаш масаласида аниқ чегара бўлиши мумкин эмас, чунки инсон доим олам жумбоғи, унинг очилмаган сири бўлиб келмоқда. Лекин, шунга қарамай, фанда инсон қобилияти ва сифатлари мажмуини унинг табиати билан боғлаб ўрганиш қабул қилинган. Ақллилик, муомала қилиш ва ижтимоий ҳаёт кечириш қобилияти инсоннинг асосий хусусиятлари ҳисобланади.

Инсон экологияси тўғрисида сўз юритганда, инсон популяцияларининг реал турмуш тарзини ўрганишни назарда тутиш лозим. Бу ерда нафакат инсоннинг жисмонийлиги, у яшайдиган моддий муҳит, балки маънавий ҳам муҳимдир. Аммо, руҳга ҳаёт бахш этиш учун танани ҳам ҳаёт билан таъминлаш керак. Руҳ ва тананинг бир-бирини тақозо этиши, айни вақтда, бир-бирини инкор этиши, ҳар сафар янги ва янги куч билан намоён бўлувчи қарама-қаршилиқ сифатида, ўз ечимини фақатгана маънавий ва фақатгина жисмоний бўлмаган бошқа бир нарса воситасида топишни тақозо этади. Шу маънода ўз қобилиятини рўёбга чиқариш, ўзликни англаш ва асраш муаммоси доим инсон экологиясининг бош муаммоси бўлиб келган. М.Монтень ўз вақтида: «Дунёда энг муҳими ўзликни сақлашдир», деб ёзган эди.

Замонавий фанларда бу борада «Экософия» атамаси қўлланмоқда. Экософия янги атама бўлиб, шахс хулқ-атворини белгилаб, унда ўзликни сақлаш хусусиятини таминловчи шахсий кадриятлар мажмуи ва шу асосдаги дунёқарашни англатади.

Экософиянинг категориялар тизимига ўз қобилиятини рўёбга чиқариш ва кадриятлар тизимидан ташқари, ўз-ўзини тинимсиз ўрганиш императиви ҳам киради. Унинг энг етук рефлексив шаклини И.Кантнинг машҳур саволларида кўриш мумкин: «Инсон нима? Мен нимани билишим мумкин?» Мен нимага умид кила оламан? Мен нима қилишим керак? Булар умуминсоний муаммолар рўйхатига киритилган умумий оламшумул саволлардир. Аммо яшаш жараёнида вазиятга қараб муайян саволлар туъилиши ҳам мумкин. Бу ерда ментал ва этник хусусиятлар муҳим аҳамият касб этади.

Менталлик шахсни фикрлаш, сезиш, энг муҳими, муайян тарзда ҳаракат қилишга мажбур этувчи «вақт руҳи»ни тавсифлайди. Ментал таъсир механизмлари анча мураккабдир. Одам боласи дунёни идрок этишнинг шундай бир хусусиятини она сути билан бирга ҳазм киладики, дастлабки ижтимоийлашув жараёнида жамият ҳаётида мўлжал олишнинг шундай ўзига хос кўникмаларини ўзлаштирадики, улар энг ноқулай вазиятда ўзини намоён қилиб қолиши мумкин.

Инсон эволюцияси муаммоси унинг қобилиятларини кенгайтириш ва ахлокий кадриятларини такомиллаштириш соҳасига татбиқан ҳал қилинади. Эволюция йўлидаги биринчи қадам - ўз-ўзини ўрганиш. Бунда салбий эмоцияларга қарши курашиш муҳим аҳамият касб этади. Мазкур кураш жараёнида «инсон ўз ташвишларини қурбон келтириши керак». Зеро, токи инсонда салбий эмоциялар мавжуд экан, унинг бирлиги, онги, иродаси ривожлана олмайди. Уз-ўзини ривожлантириш учун инсон ўзини кузатишни, ўзининг фойдали ва зарарли жиҳатларини фарқлашни ўрганиши лозим. Шахсда юзага келувчи қизиқишлар, худди магнетик марказ каби, инсоннинг ривожланишини йўлга солади ва назорат қилади.

Инсон моҳиятини фалсафий билиш улкан тарбиявий аҳамиятга ҳам эга. Инсон фалсафаси ҳар бир янги тарихий даврда инсон моҳияти, унинг жамиятда тутган ўрни ва аҳамиятини чуқурроқ англашга ёрдам беради. Инсонга хос хусусият ва фазилатларни билиш орқали талаба ўзида шундай сифатларни шакллантиришга интилади.

Бундай фазилатлар фалсафа ва бошқа ижтимоий фанларни ўрганиш ва умуман, таълим-тарбия жараёнида шаклланади. Замонавий билим ва юксак инсоний фазилатларни эгаллаш орқали Ўзбекистонда озод ва обод жамият куриш вазифалари уйғунлигини таъминлашга эришиш бутун таълим-тарбия ишимизнинг бош мезони ва унинг олдида турган муҳим вазифадир,

Мамлакатимизда демократик ўзгаришларни чуқурлаштириш фуқаролик жамияти асосларини барпо этишни инсон омилисиз тасаввур этиб бўлмайди. Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек, ҳозирги шароитда инсои омили ва

мезони барча ислохотларимизнинг бош йўналиши ва самарадорлигининг пировард натижасини белгилаб беради.

Таянч тушунчалар:

Одам, инсон, индивид, шахс, антропогенез, социогенез, антропосоциогенез, экзистенция.

Назорат учун саволлар:

1. «инсон», «шахс» тушунчаларини изоҳланг. Улардаги умумийлик ва фарқлар нималардан иборат.
2. Фалсафа тарихида инсон тўғрисидаги қарашлар.
3. Марказий Осиё мутафаккирлари инсон тўғрисида.
4. Инсон муаммоси ҳозрги замон фалсафасида.
5. Инсоннинг олами деганда нималарни тушунасиз?
6. Шахс тушунчасининг мазмун моҳияти.
7. Шахснинг шаклланишида ижтимоий омилларнинг тутган ўрни.

Адабиётлар:

1. И.Каримов. Инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ҳамда манфаатлари-энг олий қадрият. – Т., «Ўзбекистон» 2005 йил ёки «Халқ сўзи» газетаси, 8 декабрь 2005 йил.
2. И.Каримов Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т., «Ўзбекистон» 1997 йил.
3. Фалсафа. Ўқув қўлланма. Э.Юсупов таҳрири остида.-Т., «Шарқ», 1999 йил, 272-283 бетлар.
4. Фалсафа асослари. – Т., «Ўзбекистон» НМИУ, 2005 йил, 272-280 бетлар.
5. Анвар Чориев. Инсон фалсафаси. Инсон тўғрисидаги фалсафий фикрлар тараққиёти. I китоб – Т., «Chinor ENK», 1998 йил.
6. Инсон фалсафаси. II Мустақил шахс. – Т., «Chinor ENK», 2002 йил.
7. О.Г.Данильян, В.М.Тараненко. Философия – Москва, «ЭКСМО» 2005 йил, 365-374 бетлар.

13- МАВЗУ: ШАХСНИНГ МОҲИЯТИ ВА МАЗМУНИ

1. Жамият ва шахс муносабатлари ҳақидаги фалсафий фикрлар.
2. Жамият ва шахс орасидаги муносабатлар. Шахснинг тарихий типлари.
3. Шахснинг жамиятга таъсири. Шахс эркинлиги ва маъсулияти.
4. Мустақиллик шароитида инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари.

Жамият ва шахс муносабатлари фалсафа тарихида турлича таҳлил қилинган. Аслида жамият ва шахс муносабатлари одам ва олам муносабатларининг бевосита давоми.

Жамият ва шахс орасидаги муносабат мураккаб характерга эга бўлиб, бу жараён жамиятнинг инсонга ва инсоннинг жамиятга таъсири тарзида намоён бўлади.

Маркча фалсафада инсоннинг шаклланишида ижтимоий муҳит ҳал қилувчи ўрин тутади, деган қараш ҳукмрон эди; жамият ва инсон орасидаги муносабатлар бир йўналишда, яъни жамиятнинг инсонга таъсири тарзида таҳлил қилинган. Ҳозирги давр нафақат жамиятнинг инсонга, айти вақтда инсоннинг ҳам жамиятга таъсир кўрсата олишини инобатга олишни тақозо қилмоқда. Фан ва техника ютуқлари инсонлар турмуш тарзининг барча жабҳаларига жадаллик билан кириб бораётган ҳозирги замон цивилизацияси шароитида яқка инсон, алоҳида шахс ҳатто инсоният тақдирида буюк бурилиши ясаши ёки ўта хавф солиши мумкинлиги тобора аён бўлиб бормоқда. Ана шундай шароитда жамият ва шахс орасидаги муносабатлар муаммосининг илмий ечимини топиш муҳим аҳамият касб этади.

Жамиятнинг инсонга таъсири, аввало унинг шахс бўлиб шаклланиш жараёнида акс этади.

Жамият шахснинг шаклланиши жараёнига бевосита таъсир кўрсатади. Жамиятнинг шахсга таъсири: а) мегамуҳит; б) макромуҳит; в) микромуҳит даражасида амалга ошади.¹

Мегамуҳит инсоният дунёси, давр муҳитининг инсонга таъсири.

Макромуҳит инсон ҳаёт кечираётган жамият, мамлакат.

Микромуҳит инсонни ўраб олган, унга бевосита таъсир кўрсатадиган муҳит (оила, меҳнат жамоаси).

Шахснинг жамиятга таъсири ҳар бир тарихий даврдаги ижтимоий муҳитда турлича кечади. Унинг жамиятга бевосита таъсири микромуҳитда намоён бўлади. Макро ва мегамуҳитга таъсири у мансуб бўлган ижтимоий гуруҳ, миллатнинг аниқ бир тарихий даврдаги эгаллаган мавқеига мувофиқ келади. Шахснинг жамиятга таъсири, унинг ҳаётга муносабатдаги фаоллиги даражасига боғлиқ. Шахсларнинг муайян тарихий даврдаги фаолиятлари, жамиятда тутган ўринларига кўра: а) оддий; б) талантли; в) буюк; г) гений

¹ С.Э.Крапивенский. Социальная философия – Москва, 1998, стр. 285-286.

турларини кўрсатиш мумкин. Оддий шахснинг жамиятга таъсири асосан тор доирада – микромухитда бевосита сезилади. Буюк шахслар, тарихий зотлар, даҳолар ўз фаолияти билан жамиятга ижобий ёки салбий таъсир этиши, унинг хаётида чуқур из қолдириши мумкин.

Генийлик¹ шахс қобилияти ва фаолиятининг бетакрорлигида намоён бўлади. Гений ижоди ва фаолияти ўзига хослиги билан, инсоният жамияти тараққиёти учун алоҳида тарихий аҳамияти билан характерланади.

Ижтимоий фикр соҳасида буюк шахс тушунчаси қўлланади. Шахснинг буюклиги ўзи мансуб бўлган ижтимоий гуруҳ, элат ёки халқнинг фикр-ўйини ифодалаб, уларнинг асосий мақсад-муддаоларини тарихий жараёнларнинг объектив мантикий талабаларига мос амалга оширишда ҳал қилувчи ишларни бажара олишидадир. Бундай шахснинг фаолиятида ўз халқини бахтли-саодатли қилиш, ўзлигини рўёбга чиқариш, миллий ва давлат мустақиллигини ҳимоя қилиш, хуллас инсоният ялпи илгарилама ҳаракатига кўмак бериш белгиловчи ўрин эгаллайди. Бундай ҳолатда шахс тарихнинг субъекти даражасига кўтарилади.

Умуман олганда, ижтимоий тараққиётга ёки таназзулга тарихий шахслар сезиларли даражада таъсир кўрсатадилар.

Шуни эсда тутиш лозимки, шахс типи ижтимоий муносабатларининг реал тизимининг инъикосидир. Шахсни ҳеч қачон жамиятдан, жамиятни шахсдан ажратиб бўлмайди. Жамият шахссиз яшай олмагиндек, шахс жамиятдан ташқарида фаолият кўрсата олмайди. Жамиятнинг шахсга таъсири масаласини юқорида кўриб ўтдик. Жамиятдаги ижтимоий муносабатлар шахсни қандай қилиб шакллантирган бўлса, ўз навбатида шахс ҳам жамиятни шундай тарзда барпо этади. Бундан шахсда у яшаётган, фаолият кўрсатаётган жамият, у мансуб бўлган синф, табақа, миллат ёки элатнинг ўзига хос хусусиятлари акс этади, деган хулосага келиши мумкин. Ҳар бир жамиятда ўзига хос шахс типи мавжуд бўлади. Турлича жамият, турли ижтимоий мухитда шаклланган шахс ўзининг ижтимоий хислат, фазилатлари билан бошқалардан тубдан фарқ қилади.

Ижтимоий фалсафада шахс ва жамият муносабатларининг тарихий типлари масаласи ишлаб чиқилган. Унга кўра саноатлашган жамиятга қадар, саноатлашган (индустриал) жамият ва постиндустриал жамиятларига хос муносабатларнинг: а) шахсий қарамлик; б) шахс мустақиллиги; в) эркин шахсдан иборат уч типи кўрсатилган.

Эркин, мустақил шахс постиндустриал жамиятга ўтиш жараёнида шакллана бошлади. Бундай жамиятда билим, ахборот, касбий маҳорат устувор ҳисобланади, хизмат кўрсатиш соҳалари жадал ривожлана бошлайди. Қудратли моддий-техник база, тараққий этган ишлаб чиқарувчи кучлари бўлган бундай жамиятда шахс тараққиётининг моддий ва маънавий омиллари етилган бўлади. Очик, эркин жамият эркин шахснинг шаклланиши учун зарурий шарт-шароитларни яратади. Шахс фақат очик, эркин жамиятдагина эркин бўла олиши мумкин. Шунинг учун ҳам мустақилликка

¹ Гений лотинча genius сўзидан олинган ва даҳо маъносини ифодалайди.

эришган, демократик тараққиёт йўлини танлаб олган давлат ва жамиятда инсон энг олий қадриятга айланади.

Шахс ва жамият орасидаги муносабатларни динамик жараён сифатида ўрганиш ва бунда ҳам жамиятдаги, ҳам инсон шахсидаги ўзгаришларни инобатга олиш лозим бўлади.

Жамият узлуксиз ҳаракатда, ўзгаришда бўлгани сингари, шахс ҳам доимо ҳаракатда, ўзгаришда бўлади ва бу ҳолат шахснинг такомиллашувидан иборат динамик тизимни ифодалайди. Файласуф олим Анвар Чориев шахснинг шаклланиши ва такомиллашуви уч асосий босқични:

- вужудга келиш, шаклланиш;
- улғайиб бориш;
- такомиллашишни ўз ичига қармаб олади, деб ҳисоблайди.¹

Жамият ва шахс орасидаги алоқадорликка ижтимоий-тарихий нуқтаи-назардан ёндошмоқ лозим. Бу нарса, бир томондан, шахснинг жамиятга таъсири турли даврларда ўзига хос намоён бўлишини келтириб чиқаради. Иккинчидан, жамият турли даврларда шахс олдига турли вазифаларни қўяди. Шунга кўра, Шарқ маданиятида донолик, ботирлик, камтарлик одиллик кадрланган; қадимий Юнонистонда ақлий баркамолликка эришиш юксак баҳоланган; саноатлашган жамиятда тadbиркорлик, ташаббускорлик кадрланган.

Жамият ва шахслар орасидаги ўзаро алоқа ва муносабатлар тахлили шундан далолат берадики, жамиятнинг цивилизацияли тараққиёти шахс ролининг тобора ўсиб борувиغا олиб келади. Бу ҳол шахс эркинлиги билан маъсулиятини долзарб масалага айлантиради. Шу муносабат билан эркинликнинг ўзи нима? Эркин шахс қандай шахс? каби саволларга жавоб топиш лозим бўлади. Аввало, эркин шахс деганда мустақил шахс назарда тутилади. Мустақил шахс мустақил фикрлаш, ишлаш, яшаш малакасига эга бўлган индивид.²

Шахс мустақиллигини таъминловчи энг муҳим кафолатларидан бири – инсондаги эркинлик ва маъсулият туйғуларининг уйғунлашганидир. Эркинлик муаммосига файласуфлар ўз муносабатларини билдирганлар. Рус файласуфи Н.Бердяевнинг фикрича, эркинлик туфайли инсон танлаш, саралаш имкониятига эга бўлади. Лекин фақат танлашнинг ўзигина эркинликни таъминлаб бера олмайди. Ҳақиқий эркинлик ижодкорликни тақозо этади. Инсон эркинлигини ижодкорликдан, бунёдкорликдан ажратиш мумкин эмас.

Детерминистик концепция тарафдорлари эркинлик инсоннинг объектив заруриятни англаб олиш қобилияти, деб тушунадилар. Эркинлик танлаш учун имконият мавжуд бўлган жойда вужудга келади. Эркинлик инсоннинг ўз мақсадларига эришишининг муҳим омили, унинг учун берилган имкониятдир.

¹ Анвар Чорие. Инсон фалсафаси. II. Мустақил шахс. – Т., 2002 йил, 105-бет.

² Ўша асар. 43-бет.

Эркинлик, шахс эркинлиги волонтаризм ва фатализм фалсафий йўналишларининг бош масаласидир. Фатализм лотинча *fatalis* – тақдирга оид, деган маънони англатади. Пифагорчилар, Демокрит, Ницше фатализм намоёндалари хисобланадилар. Фатализм Калом фалсафасининг энг мухим ақидаларидан биридир. Фатализм хар бир ходиса ва инсоннинг барча хатти-харакатлари тақдири – азалга, қисматга боғлиқ, деб ҳисоблайди. Фатализм инсон ҳеч нарса ни ўзгартира олмайди, барча нарса, ходиса, жараёнлар мазмуни, йўналиши, оқибатлари олдиндан белгиланган, деган ғояни илгари суради ва бу билан инсонни ҳеч қандай фаолият кўрсатмасликка, пассивликка, қисматга буйсунишга даъват этади.

Волонтаризм лотинча *voluntas* – ирода, деган маънони ифодалайди. Бу фалсафий қараш шахс иродасини тирламчи деб эътироф этади ҳамда тарихий жараёнлар алоҳида шахсларнинг субъектив хохишларига асосан амалга ошади, деган ғояга асосланади. Волонтаризмнинг мазмун-моҳияти XIX аср немис файласуфи А.Шопенгауэрнинг ирода фалсафасида ўз ифодасини топган.

Мустақил шахсга хос асосий хусусият эркинликдир. Эркинлик тушунчасининг маъноси кишининг ўз истаги бўйича иш тутишдир. Эркинлик жамият ҳаётининг турли соҳалари билан бевосита боғлиқ. Шунга кўра эркинлик деганда: а) иқтисодий; б) сиёсий; в) маънавий эркинлик назарда тутилади. Иқтисодий эркинлик, бу аввало мажбур қилишдан озодликдир. Айни вақтда иқтисодий эркинлик инсон томонидан ижтимоий меҳнатнинг турини танлаб олишда, мулкка муносабатда ва қаерда фаолият кўрсатишни танлаб олишда намоён бўлади. Бунда шахс ҳам ўз интилишлари, ҳам реал жамиятнинг реал имкониятларидан келиб чиқади.

Сиёсий эркинлик ҳаёт кечириш учун зарур ҳуқуқ ва эркинликларнинг мавжудлиги билан тавсифланади. Тараққий этган жамиятда давлат инсоннинг ҳақ-ҳуқуқларини кафолатлайди. Сайлаш – сайланиш ҳуқуқи, адолатли давлат тизими, халқнинг давлат аҳамиятига молик масалаларни хал қилишдаги ҳал қилувчи иштироки, яъни демократик ҳуқуқ ва эркинликлардан фойдаланиш сиёсий эркинлик тушунчасида ифодаланади.

Маънавий эркинлик деганда, аввало, виждон эркинлиги, жамият маънавий ҳаётида иштирок этиш, маънавий бойликлардан баҳраманд бўлиш, ижоднинг у ёки бу тури билан шуғулланиш, сўз эркинлиги кабилар назарда тутилади.

Эркинлик маъсулият, жавобгарлик билан бевосита боғлиқ. Эркинлик ва маъсулият инсон фаолиятининг ўзаро узвий боғлиқ икки томонини ташкил этади. Маъсулият аввало, жавобгарлик маъносини ифодалайди. Маъсулият – ижтимоий аҳамиятли бурч ва вазифаларнинг бажарилиши, муайян ахлоқий тамойилларга риоя қилиш бўйича шахснинг жамият аъзолари олдидаги жавобгарлиги. Эркинлик каби маъсулият ҳам хилма-хил кўринишларда намоён бўлиши мумкин. Сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий маъсулият, шахс маъсулияти, жамоа маъсулияти ва х.к. шулар жумласидандир.

Маъсулият жамият, ижтимоий гуруҳ томонидан шахсга қўйиладиган талаблар асосида шаклланади. Бу талабларнинг шахс томонидан

ўзлаштирилиши унинг хатти-ҳаракатлари, фаолиятида намоён бўлади. Шахснинг шаклланишида маъсулият хиссини тарбиялаш муҳим ўрин тутди. Маъсулият шахснинг жамият манфаатларини қай даражада чуқур англай олишини назарда тутди. Эркин шахс аввало жамият манфаатларини англаган, жамият олдидаги ўз маъсулиятини чуқур хис эта оладиган инсон. Жамият ҳаёти ва тараққиёти инсон фаолиятининг маҳсули ва кўриниши экан, инсон қанчалик маъсулиятни чуқур хис эта олса, шунчалик у онгли фаолият кўрсата олади.

Шахс эркинлиги ижтимоий тараққиёт омили ҳисобланади.

Фалсафий таълимотда шахс мураккаб тушунчалардан биридир. Шахсни ижтимоийлашуви ижтимоий ҳаётда вужудга келади. Зеро, шахс ва жамият уйғун ҳолда ривожланади. Чунки шахс муайян жамиятнинг алоҳида олинган ажралмаган бўлагидир. Бу иккала тушунчага ягона бир организм сифатида қаралиши ўринлидир. Инсонга шахс сифатида қарайдиган бўлсак, унинг бу ҳолатини даставвал жамиятда тутган ўрни ва бажарадиган вазифалари ифодалайди.

Шахснинг ижтимоийлашуви у яшаётган жамиятдаги ижтимоий — иқтисодий, маънавий ва маданий муҳитнинг таъсирида кечади. Бу жараеннинг биринчи босқичи оиладир. Оилада гўдакнинг дунёга келган кунидан бошлаб, ахлокий ва онгли фаолиятига асос солинади. Зеро, янги туғилган чакалокнинг шахс сифатида шаклланишининг биринчи «ғишти» оилада қуйилар экан, бу шахс камолотининг жуда кўп ва мураккаб объектив ва субъектив омиллари ичида муҳимларидан, хаттоки хал қилувчи жиҳатларидан бири ҳисобланади. Лёвало дунёга янгидан келган гўдак соғлом бўлиши, бунинг учун унинг онасининг ҳам соғлом бўлиши ва руҳиятини тетик бўлишига кўп нарса боғлиқ. Ўзбек халқининг аллома олими буюк мутаффақир Абу —Али ибн Сино шу муносабат билан ўзининг «Тиб қонунлари» номли асарида «чакалокнинг она корнида ривожланиши ва туғилгандан кейинги даврларда шахс сифатида шаклланиши она руҳиятига боғлиқ» деган эди.

Инсон боласининг шахс сифатида камолотга етишиши, унинг дунёга келтирувчи ота ва оналарнинг руҳан ва жисмонан тетик бўлиши, айниқса маънавияти бой бўлиши муҳимдир.

Шахс ва жамият, давлатни бошқарув масалалари Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари ҳамда давлат арбобларининг асарлари ва фикрларида ўз ифодасини топди. Бу соҳага улкан ҳисса кўшган файласуфлардан Сократ, Платон, Аристотель, И.Кант.² Шарқ мутафаккирларидан Абу Наср Форобий, Абулқосим Фирдавсий, Абу Райхон Беруний, Абу Али Ибн Сино, Абу Абдуллох Рудакий, Юсуф Хамоданий, Амир Темур, Захириддин Муҳаммад Бобур³ ва бошқаларнинг ижодларида муайян бу масалаларга нисбатан муҳим фикрлар билдирилган.

Абу Али Ибн Сино шахс камолоти яъни ижтимоийлашуви ҳақида фикр юритар экан, у шундай деган: "инсон шахси «дунёвий ақл» ва «дунёвий руҳ» билан қўшилганда, оламни билиш борасида, камолатга етишишдаги муваффақиятга эришади."⁴ Шарқ мутафаккирлари инсон моҳиятини

тахлилида унинг бируҳий ва ижтимоий мавжудотлигига эътибор берганлар. Худд⁴ шундай ҳолатни биз Абу Райхон Берунийда ҳам кузатишимиз мумкин. Олимнинг фикрича, инсоннинг ақлий қобилиятлари: фикрлаш, муҳокама қилиш, ўйлаб топиш, хотира олами янада тиникроқ тасаввур этиш учун инсонга берилган «Тангрим тухфаси»дир. Аҳлий қобилиятлар туфайли инсон ташқи муҳитда содир бўлаётган ўзгаришларнинг бирини иккинчисига таништиради, таҳлил қилади, ростини ёлғондан, адолатни адолатсизликдан, яхшини ёмондан, ҳақиқатни ноҳақдикдан ажратади, Бу билан олим шахсми ижтимоийлашуви ва жамият тараққиётига таъсири мураккаб жараён эканлигига эътибор қаратади.

Абу Наср Форобий «Фозил одамлар шахри» номли асарида шахс камолотига, ижтимоийлашувига алоҳида урғу беради ва у орқали шахс ва жамият муносабатларининг шаклланиши ва ривожланишига олиб келувчи омилларни кўрсатади. «Ҳар бир инсон, дейди — Форобий, — Ўз табиати билан шундай тузилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади».⁵

Бу билан олим ёлғиз инсоннинг ўзи жамоасиз ўз олдига қўйган мақсадларига етиша олмаслиги ва шахснинг ижтимоийлашуви ва камолотга етишиши жамиятсиз бўлмаслигини уқтиради. Ўз фикрини давом эттириб Форобий шундай деб ёзади: «Шу сабабли яшаш учун зарур бўлган кишиларни бир — бирига етказиб берувчи ва узаро ёрдамлашуви кўп кишиларнинг бирлашуви орқалигина одам ўз табиати бўйича интилан етукликка эришиши мумкин»⁶

Инсонни шахс сифатида шаклланишини кишиларнинг бирлашуви шахс ва жамият муносабатларишн йўлга қўйишда деб билади. Албатта бу фикрни қувватлаган ҳолда таълимотларини шахс камолотининг бошқа омиллари борлигини яъни шахс дунёда қандай ўринни белгилаши, аввало ўз тақдирини эгаси бўла олиши билан белгиланади.⁷ Бунда шахс эркинлиги масаласи муҳим аҳамият касб этади. Шахснинг доимий фаоллиги, ўз —ўзини ривожлантиришнинг муҳим сифати бу эркинлик ҳисобланади. Аммо эркинлик яшаб турган жамиятдан озод ҳолда бўлмайди. Эркинлик ва масъулият олдидаги масъулиятни ўзининг ижтимоий бурчи ҳисоблаб[^].[^]фаолиятида эркинликнинг намоён бўлиши ва давом этиши деб қараши лозим. Ижтимоий фаоллик эса, шахсий шаклланишнинг муҳим омилдир. Шахс ўз талаб ва заруриятлари асосида олами ўзгартади ва жамиятда ўз ўрнини топади, бу ҳолат шахснинг онги ва яратувчанлик фаолиятидир.

Инсон ҳаёти мураккаб алоқадорликлар ва ҳаракатлар ҳамда хилма — хил муносабатларда намоён бўлртли туфайли унинг эркинлиги ҳам кўп қирралидир. Бу эркинликларнинг руёбга чиқиши зарурият орқали амалга ошади. Шахс ва жамият муносабатларининг ўрнатилишида ёки айрим кишилар кундалик қалбларида турличс кўринишдаги заруриятга дуч келадилар. Шахснинг муайяк заруриятларга муносабати аввало объектив воқеалик ва тартиб асосида кечса, иккинчи томондан унинг ички дунёси, интилишига қараб амалга ошади. Натижада шахснинг мақсадга мувофиқ

фаолияти вужудга келади. Ҳозирги фалсафий таълимотда шахсни қандай мақсадга интиляётганига қараб, унинг ижтимоийлашуви даражаси белгиланмоқда.

Шахсни ижтимоийлашуви натижасида унинг субъектив «Мен»и ҳам шаклланади. Шахснинг «Мен»и у яшаб ўтган ижтимоий муҳит (ота — боболар, оила, маҳалла, яқин алоқада бўлган кишилар ва б.) асосида шаклланади. Бу жараён шахснинг «Мен»и шаклланишига ижобий (кўпинча) ёки салбий таъсир этиши мумкин. бунда инсоннинг икки моҳиятидан келиб чиқадиган доимо бир — бири билан ёнма — ён ■мавжуд бўлиб турадиган маънавий психик ҳолатини асло эътибордан соқиб қилиб бўлмайди. Шахсни «Мен»ни шакллантиришга йўналтирилган ижтимоий муҳит ва умуман комил инсон тарбиясидаги ижобий омилларни фарқига етиш зарур бўлади. Яъни булар поклик ёки нопоклик, саҳийлик ёки очкўзлик, меҳр — шафқатлилиқ ёки тошбағирлик, инсофлилиқ ёки ноинсофлилиқ, виждонлик ёки виждонсизлик, эзгулик ёки ёвузлик каби психик ҳолатлар киради. Муайян ижтимоий муҳитда шаклланган субъектив «Мен»даги бу ҳолатлар бир — бирига ўтиб туради.

Инсон субъектининг «Мен»и тўғрисидаги фикрларни воқеаликка мувофиқ, келиши ва келмаслиги масаласини назардан қочирмаслик лозим. Агар инсон «Мен»нинг шаклланишида юқорида фикр этилган салбий хирсларга эрк бериб юборилса, одам инсонилик сифатларидан қадам — бақадам маҳрум бўлиб боради. Бу ножоис хирсларнинг ёвуз руҳи қарор топиб қилмаслиги учун одам онги, қалби доимо изчил равишда эзгулик ҳиссидаги озиқ олиб туриши лозим.

Шахс ва унинг «Мен»и шаклланишида юқоридаги омиллардан ташқари билим ва ғоялар муҳим ўрин эгаллайди. Ҳар қандай жамият маданиятида инсон шахснинг етуклик даражасига эътибор қаратилган масалан, Шарқ маданиятида ақлий баркамолликка эришиш шахс ҳисобланиб, саноатлашган жамиятнинг ривожидида тадбиркор инсон шахснинг асосий идеали ҳисобланиб келган. МДҲ давлатлари шакллангандан буён шахс идеалига бундай қараш эскириб, ақлий баркамоллик билан тадбиркорликнинг уйғунлиги ҳозирги замон шахс идеали ҳисобланади.

Шахс ижтимоийлашувида мақсад томон интиляш турли эътикод ва қарашларда намоён бўлиши мумкин. Аксарият ҳолларда ижобий характерга эга бўлиб, инсон хатти — ҳаракатлари, эҳтиёжлари, мақсадлари, билимлари ва орзу — умидларини ўз ичига олишда намоён бўлади.

Бу даражага етишиш учун инсон жуда кўп мураккаб босқичларидан ўтиши зарур билимларга, ҳаётий тажрибаларга эга бўлиши, ўзи яшаётган ва меҳнат қилаётган жамоа, муҳит ва муайян жамиятнинг талаб ва эҳтиёжларини ўзида акс эттиргандагина шахс сифатида шакллана боради. Шахсни шаклланиши — ижтимоийлашуви деб аталади.

Шахс тушунчасини «индивид» тушунчасидан фарқлаш лозим. Фалсафада инсонга нисбатан «индивид» эмас «индивидуаллик» ишлатилади. Бу муайян инсоннинг алоқадалиги ва бетакрорлигидир. Инсон индивид шаклда туғилар экан, у шахсга айланиш учун ўзининг барча ички

имкониятларини, индивидуаллигини намоён қилиши керак бўлади. Индивидуаллик ҳақида турли даражада гапириш мумкин. Масалан, биохимик, нейрофизиологик, психологик ва ҳоказо. Лекин бу индивидуаллик шахс тушунчасини тўлиқ акс эттирмайди. Шахс эса онг ва ўз —ўзини англаш пайдо бўлиши билан юзага келади,

«Индивид» ва «Индивидуализм» бир — бирига яқин атамалар бўлса ҳам ҳар бирини ўзига хос мазмун ва моҳияти бор. Агар индивид деганда мустақил яшайдиган тирик вужуд, шахсни тушунилса, "индивидуализмни келиб чиқиши фалсафа қомусий луғатида тўқри ёзилишича, унинг моҳиятини асослашга қаратилган қарашлар шахсни жамоага қарама —қарши кўйишни ифодаловчи тамойил сифатида хусусий мулкнинг пайдо бўлиши билан бир пайтда шаклланган.⁸

Фалсафа қабул қилинган индивид тушунчаси узоқ тарихий даврга бориб тақалади. Унинг шаклланиш даврининг бошланиши ибтидоий жамоа босқичига туғри келади. Унинг жисмоний мавжудлиги, индивид сифатида мустақиллиги ўзи мансуб бўлган уруғ жамоаси доирасида бўлади.

Маълумки, уруғ жамоасининг емирилиши билан аста — секин ижтимоий меҳнат тақсимоти, хусусий мулкчилик, бир хотинликка асосланган оиланинг қарор топиши ўрта давр учун хос бўлган индивиддан юксак бўлган янги босқич келиб чиқишини таъминлаган. Тараққиётнинг кейинги босқичларида фалсафада "индивид" эмас "индивидуаллик" атамаси ишлатилган.

Дарҳақиқат, инсондаги индивидуаллик, бошқача қилиб айтганда, алоҳидалик йўқолиб кетмайди, аксинча унда бу хусусиятлар объектив равишда инсон хусусиятларини ифодаловчи бўлиб давом этаверади. Инсондаги индивидуаллик, унинг ҳаёти, фаолиятининг барча соҳаларида намоён бўладиган ўзига хос сифатларидир. Индивидуаллик алоҳида олинган инсоннинг аниқ хатти — ҳаракати, малакаси, лаёқати, одат ва кўникмаларни ифодалайди.

Жамиятда моддий ишлаб чиқаришни амалга ошириш, жараёнида кишиларнинг сиёсий, маънавий —маданий ишларда иштирок этиш фан ва санъат соҳаларида ноёб ишларни ижод ва кашфиёт қилишади, имкониятини яратади, умуман олганда кўплаб бурчларнинг бажарилишида ана шу индивидуаллик намоён бўлади. Яъни бундай ижобийлик ҳукм суради. Индивидуалликда инсоннинг ички ва ташқи бетакрор хусусиятлари шаклланганлиги учун бошқалардан фарқ қилиб туради.

Индивидуализм атамасини Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари ўзларига хос ва мос мазмунда респлатиб келганлар. Ғарб олимлари индивидуализмга лотинча *тсИукИшп* — бўлинмас, яъни инсон шахсий ҳаётининг алоҳидалиги сифатида қараганлар, Шарқда эса, арабчадаги *якка*, *ёлғиз*⁹ маъносида ишлатилиб, унинг мазмуни кенг қамровли эканлигига эътибор қаратилган.

Ўрта аср охирларидан бошлаб индивид жамоадаги ўз ўрнини топган шахсга нисбатан ишлатилган, индивидуалликни шахсдан фарқи индивиднинг бетакрорлиги, алоҳидалиги ва ўзига хослигидир.

Индивидуалликдаги кенг қамровли мазмуннинг касб этилиши муайян жамиятдаги ижтимоий — иқтисодий, маданий — ахлоқий заруриятлар олдинга сурадиган талаб ва эҳтиёжлар орқали намоён бўлади. Масалан, IX—XV асрларда Марказий Осиёда яшаган мутафаккирлар фалсафа, фан, дин ва санъатда шундай янги фикрларни айтишга муваффақ бўлдиларки, улар нафақат ўз даврлари учун, балки кейинги даврлар учун ҳам улкан ахамиятта эга бўлди,

Ижтимоий тараққиёт жараёнининг тарихига назар ташласак, шу нарса аён бўладики, антик даврнинг охирларида индивидуалликнинг шахс деб атаганлар, инчинун у фақат табиий организм эмас, балки инсоний, ижтимоий мавжудот сифатида қабул қилинган. Шундан эътиборан шахс атамаси ва унга таалукди нарсалар шахсийлик маъносида ишлатилишрх одат тусига кира бошлаган.

Хозирги замон фалсафа ва ижтимоий — гуманитар фанларда шахс тушунчасига бир неча янгича талқин берилган. Яъни, шахс деб ўзининг ижтимоий — иқтисодий тузум шароитларига боғлиқ бўлган, ўз тақдирини эгаси бўла олган, индивидуал ҳолатида: интеллектуал, эмоционал ва иродавий сифатларига эга бўлган одамга айтилади.

Тарихдан турли диний фалсафий тизимлар шахсга ўзларича ендошганлар. Агар антик давр фалсафасида шахсга нисбатан асосан ■ муносабатлар деб қаралган бўлса, христианлик таълимотида шахснинг

махсус моҳияти бу «Индивидуал субстанция» ақлий хусусият, номоддий рухнинг синоними деб тушунилан.

Янги давр фалсафасида француз файласуфи Р. Декартдан бошлаб шахс ҳақида дуалистик ғоя шаклланишига йўл очди. Бунда биринчи ўринга ўз — ўзини англаш «Мен» тушунчаси билан бирлаштириб юборилди. Немис файласуфи И. Кант фикрича, шахс ўз — узини англаши орқали шаклланади, бу ҳолат унинг хайвонлар олаmidан фарқлаб, ўзининг «Мен»ини ахлоқий қоидаларга бўйсиндириш имкониятини беради.¹⁰ Инглиз файласуфи Дж. Локк эса шахсни «ақлий фикрловчи» мавжудот,¹¹ деб тушунган.

Юқорида зикр қилинган атоқли файласуф олимларнинг шахс ҳақидаги таърифларга қўшилган ҳолда шахснинг ижтимоийлашуви, бизнингча, ўз — ўзини англаш ва ақлий фикрлаш ҳамда муайян тузумда фаол қатнашиш, бунинг учун ўз интеллектуал, эмоционал ва иродавий сифатларини тўлиқ; намоён қилиш ва ниҳоят шахс билан жамият ■ ўртасидаги ижтимоий муносабатларининг ўзаро таъсири натижасида вужудга келади.

Тарихий тараққиёт натижасида фақат шахснинг шаклланиши мавжуд ижтимоий тузумни ўзгариши билан чегараланмайди., балки шахс билан жамият муносабатлари ҳам ўзгариб, ривожланиб боради.

Мамлакатимиз мустақилликка эришгандан сўнг шахснинг ҳар томонлама, яхлит ривожланишига йўл очилди. Бу ҳолат давлатимизнинг қарор, фармон ва буйруқлари, билан мустаҳкамланмоқда. Хусусан кадрлар тайёрлашнинг Миллий дастурини ҳаётга тадбиқ қилиниши фикримизнинг ёрқин далилидир.

Фукаролар ва ҳуқуқий давлат бунёд этилаётган ҳозирги шароитда жамиятнинг моддий техника базасини яратиш, бозор муносабатларига асосланган ижтимоий муносабатларни шакллантириш ва ривожлантириш, маданий маърифий ишларни амалга ошириш асосида маънавий бойликни, ахлоқий покликни ва жисмоний баркамолликни ўзида уйғунлаштириб бирлаштирган янги инсон — шахсни шаклланиши таъминланади.

Шахс ва жамият муносабатларида шахснинг ўрни алоҳида бўлганлигидан, унинг психологик жиҳатлари психолог олимлар томонидан тадқиқ қилинган. Шахснинг хусусиятларига одамнинг характери, интелекти, эмоционал сифатлари, темпераменти, қобилиятлари ва психик ҳолатлари (кечинмалар) хатти — ҳаракатлар киради.

Умум психологияда шахс тушунчаси ўзига хос талқин қилиниб, индивиддаги турли психик жараёнларни бирлаштирувчи ва уни хулқини белгиловчи кетма — кетлик ва қағъиятлик деб қаралади.

Олимлар ўз тадқиқотларида бундай назарияга қайси томондан ёндошишига қараб бир неча йўналишларга бўлинадилар: 'психобиологик (У. Шелдан, АКШ); биосоциологик (Ф.Олпарт, К.Роджерс АКШ); психосоциал ва неофрейдистлар (А.Адлер, К.Харки. АКШ).

Бу соҳада кейинги пайтда олиб борилган экспериментал тадқиқотларнинг натижалари бўйича шахс ҳақидаги айрим назариялар, жумладан фрейдизм, бихевиризм, персонализм танқид қилина бошлади.

Аммо шахснинг шаклланишидаги биологик ва ижтимоий омиллар бирликда асосий омил деб ҳисобланмоқда. Шахснинг шаклланишни муҳим жиҳати индивиднинг ўзига хос хусусияти эмас, балки у иштирок этадиган ва ижтимоий функцияни бажарадиган ижтимоий тузумдир.

Шундай қилиб, психология нуқтаи назаридан шахс инсоннинг ички хислатлари ва хусусиятларининг мажмуи бўлиб, барча ташқи таъсирлар мазкур хусусиятлар орқали сингиб угади. Шахснинг фаоллик манбаи эса, инсоннинг хилма — хил шахсий ва ижтимоий эҳтиёжлардан иборат. Энг муҳими шахснинг ҳар томонлама ривожланиши учун ижодий фаолликни ошириш, у билан боғлиқ, бўлган ижтимоий ва ахлоқий масъулиятини ошириб боришдан иборатдир.

Шахс муаммоси долзарб муаммо бўлганлиги учун унинг мазмун ва моҳиятини янада чуқурроқ тадқиқ этишга қизиқиш олимлар ўртасида, айниқса XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида бир мунча жонланди. Натижада инсон шахси билан боғлиқ фалсафий оқимлар вужудга кела бошлади, ана шундай йўналишлардан бири персонализмдир. Персонализм - лотинча регзошит - шахс сўзидан олинган бўлиб, шахсни бирламчи ижодий — реаллик ва олий маънавий кадрият деб талқин қилина бошлади. Персонализм тарафдорлари оламнинг мавжудлигини олий яратувчи куч — худо ижодий фаолиятининг намоён бўлиши деб тушунтирадилар. Персонализм XIX асрнинг охирларида Россия ва АКШда шаклланди, кейинчалик XX асрнинг 30 — йилларида Франция ва бошқа мамлакатларда ёйила бошлади. Россияда персонализм ғояларини Н.А Бердяев. Америка

персонализми асосчилари Б.Баун, Ж.Гайе ва уларнинг издошлари У.Хайинг, Э.Брайтмен, Ж.Жунсон эдилар¹² давом эттирдилар.

Европо олимларининг персонализм ғоялари диний таълимот (асосан христианликнинг католик йуналиши) билан қоришилганлиги яққол намоён бўлади. Уларнингча, шахс маданиятининг энг олий чуққиси, олам эса ўша олий қадрият — шахснинг ижодий фаолияти туфайли ўзгариб туради деган назарияга асосланади. Шу боисдан бу олимларнинг персонализм таълимотининг асосини шахсни ирода эркинлиги ташкил қилади. Персонализм нуқтаи назаридан ижтимоий тараққиёт муаммоларининг ҳал этилиши ҳамма вақт шахсга боғлиқ бўлади. Н.Бердяевнинг фикрича, бу ерда муаммо инсон шахсига жамият ва давлат томонидан белгиланган эркинлик ҳақида эмас, балки чексиз ҳуқуққа эга бўлган давлат ва жамиятни таъсиридан ҳоли ■ бўлган шахс эркинлигини қарор топтириш ҳақида фикр юритилмоқда.¹³

Шахсда ана шундай эркинлик бўлганида уларнингча, иродасини хоҳлаган томонга йўналтириш, ахлоқий қадриятларни танлаш эркинлигига эга бўлади.

Француз католик персонализмнинг йирик вакилларида Э. Мунье христианликнинг шахс ҳақидаги таълимотни юқори баҳолаб, бу инсоният ҳаётидаги энг катта ўзгаришга сабаб бўлди, дейди. Чунки христианлик таъсирида бўлган жамият христианлик жамоаси каби шаклланган бўлиши мумкин.

Инсон муаммоси билан шуғулланувчи Ўзбекистон файласуф олимлари ҳозирги замон персонализм ҳақида фикр юритмоқдалар. Масалан, А.Чориевнинг «Инсон фалсафаси» китобида ёзилишича, персонализм муаммоси ҳозирги кунда ассимиляция бўлиб экзистенциалистик ва христиан антропологияси ғояларини муштариклаштириб, ўзига хос ғояларни илгари сурмоқда. Бу ғоя асосида турли миллат вакиллариининг ўзаро дўстликка асосланган мухаббат қарор топтиришга интилоқда. Китобда шундай дейилган: «Персонализмда мухаббат «мен» нинг «сен» олдидаги масъулияти шаклида тақин қилинмоқда. Шахс ахлоқий камолотга эришишнинг энг олий чуққиси унинг худо шахси билан доимий мулоқотидир».¹⁴

Бу ҳолат фақат христианликда эмас, балки бошқа барча динларда, хусусан жаҳон динларида мавжуддир. Жаҳондаги асосий динлар, пайғамбарлар ҳақида фикр юритиб, диний таълимотларда оламнинг яратилиши, шу жумладан одамларни жамики тирик мавжудодларининг яратилишига эътибор қаратилган. Ислом фалсафасида эса одоб — ахлоқ масалалари кенг ёритилган. Унда инсон камолотига алоҳида урғу берилган. Яъни, инсоннинг шахс сифатида шаклланиши учун диний эътиқоддан ташқари дунёвий билимларни пухта эгаллаб ҳақ йўлдан тоймаслик, ҳаётда эзгу излар қолдириб, "иймон эътиқод ва хидоят йўлида улуғ мақсадл^Р билан яшашга даъват этилган. Шахс одоб — ахлоқнинг шаклланишида диний қадриятларининг ўрни катталигига эътибор қаратилган.

Тасаввуф таълимоти Н. Комилов фикрича, Ўрта Осиё фалсафаси тараққиётидаги кўп асрлик тажрибаларни ўз ичига қамраб олиб, уни

ривожлантирган, дин ва фалсафа, ҳикмат ва вахдат, калом ва ҳадис илмларини бирлаштирган, илоҳий билимларининг бирлаштирган, булар билан дунёвий илмларни боғлашга ҳаракат қилган.¹⁵

Олимнинг «Хилват» ва «Узлат» қақидаги Имом Ғаззолий фикрларини таҳлили диққатга молик. Тасаввуф йўлига киришдан олдин ҳар бир одам (эркак) оила аъзолари манфаатларига зарар етмаслигини ҳисобини қилиш, агар шундай қилмасдан «Узлат»га кириш гуноҳ эканлиги асосланади.¹⁶

Аmmo бу фикрлардан ислом таълимотида шахс ва жамият ҳақида, уларнинг ўзаро муносабатлари ҳақрхдаги барча фаолиятлар фақат илоҳий кудрат орқали бошқарилади деган хулосага келиш жуда ҳам тўғри бўлмайди.

Олимларнинг олиб борган изланишлари натижасида Қуръони каримда «Илм» сўзи 750 марта, «ақл» сўзи 50 марта тилга олинганлиги аниқланган.¹⁷ Демак Қуръони Карим ва бошқа диний манбалар инсон

(шахс) ақл — заковатини ижодий томонга йўналтиришга йўл очади. Ислом пайдо бўлган дастлабки асрларда яъни VII асрнинг охири ва VIII асрларда ушбу диний таълимотда турли мазҳаблар, йўналишлар шакллана бошлади. У II асрнинг иккинчи ярмида даставвал Хорижийлар (Ал — Хавориж, хаража — диндан чиқмоқ мазмунида) йўналиш шаклланди, сўнгра икки йирик оқим — суннийлик ва шиаликка ажралган. Бу иккала йўналишнинг ҳар бирида кейинчалик бир неча ҳуқуқий масҳаблари шаклланиб исломнинг ривожига ўз хиссасини қўшган.

IX — XII асрларда ва ундан кейин XIV — XV асрларда дунёвий ва диний илмларнинг 2 ҳақиқат назарияси асосида ривожланиши фанда, фалсафада, ижтимоий ҳаётда катта ютуқларни қўлга киритишга олиб келган. Ўша даврларда Ўрта Осиё дин ва диний таълимотни мақсад деб эмас, балки илм ва фаннинг барча қирраларини эгаллашда, ташқи дунё моҳиятини билишда инсонларнинг табиатда тутган ўрнини аниқлашда восита деб билганлар. Дин ва диний эътиқод инсоннинг руҳият эҳтиёжларини қондирса, илм кашфиётлар инсоннинг ижтимоий - иқтисодий эҳтиёжларини қондиршга аратилган.

Халқимиз тарихидан маълумки, илм — фан, адабиёт, санъат ва ижтимоий — иқтисодий муаммоларининг хал қилишда дунёвийлик ва динийликка нисбатан кўп ҳолда тўғри ёндошилганлиги учун ижтимоийлик ва илмий соҳада шундай жаҳонга машҳур кашфиётлар қилиндики, улар халқимизнинг маънавий — маданий мероснинг олтин хазинасидан муносиб ўрин олди, Бу кашфиётларнинг эгалари ўз замонасининг, хаттоки ҳозирги даврнинг ҳам юксак шаклланган шахси эканлигидан далолат беради.

Шахснинг жамиятига ва аксинча жамиятнинг шахсга муносабати масаласи ҳам муҳимдир. Жамият, одамлар уюшмасининг махсус шакли, тараққиётнинг маълум босқичида шаклланадиган ижтимоий муносабатлар мажмуидир. Жамиятнинг шаклланиши ва қарор топиши узоқ тарихий даврини бошдан кечирган бўлиб, мураккаб жараённинг ижтимоий ходисасидир.

Жамият вужудга келишида меҳнат қилиш энг асосий омили бўлди. Жамият шунчаки одамлар йиғини эмас, балки ижтимоий муносабатлар

орқали ташкил топади. Ана шу шахс ва жамият муносабатлари ҳам шакллана боради. Бунда ижтимоий меҳнат турларидан ташқари, одамлар ўртасида амал қилинган, ахлоқий, диний, сиёсий, иқтисодий, ҳудудий, мафкуравий муносабатларга киришади. Шахс ва жамият муносабатларида тарихан ташкил топган оила ва шахс, оила ва жамият муносабатлари ҳам муайян жамият қабул қилинган қонун — қоидалар доирасида ривожланиб боради.

Халқимизнинг ўтмиш тарихидан маълумки, ўзининг бир неча асрлар давомидаги ижтимоий — иқтисодий, илмий — маданий, ғоявий — ахлоқий ривожланиш жараёнида уйғониш даврининг икки босқичини босиб ўтган Имом Термизий, Имом Бухорий, Маҳмуд Замахшарий, Аҳмад Яссавий, Баховуддин Нақшбанд каби уламо, буюк муҳаддисларни, Абу Али Ибн Сино, Абу Райхон Беруний, Абу Наср Фаробий, Ал Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Амир Темур, Захириддин Муҳаммад Бобур каби буюк фан ва давлат арбобларини етказиб берган. Бу уламо — олимлар ва мутафаккирлар доимий ўзгариш ва ривожланишида бўлган жамиятнинг мазмун — моҳияти, жамият ва шахс муносабатларининг фан билан дин алоқалари ҳақида фикр юритиш билан бир вақтда давлат ва жамиятни бошқариш, шахс камолоти масалаларига ҳам алоҳида эътибор бердилар.

Ушбу масалаларни ташкил қилишда мутафаккирлар фанларини туркумлашда диний ва дунёвий фанларга ажратганлари ҳолда уларни бир — бирига қарама — қарши қўймаганлар. Аммо булар иккала ёндошувда ўз олдига қўйган мақсадлари, ўрганиш объектларида бир — биридан фарқ қиладиган тамойилларини ҳам кўрсатиб ўтганлар.

Марказий Осиёдан етишиб чиққан улуғ мутафаккирлар жамиятнинг пайдо бўлиши, моҳияти ва истиқболлари тўғрисида, шахс ва жамият муносабатлари, давлатни бошқариш хусусида илғор илмий қарашларни илгари сурдилар. Бунда араб файласуфи Ибн рушд олға сурган ҳақиқатга эришишининг икки ҳил йўлини, яъни бири диний, иккинчиси илмий йўл деб билдилар. Диний йўл билан худо ва унинг қудратини билиш йўлидан иборат бўлса, илмий йўл эса табиат ва объектив оламни билиш орқали амалга ошади.

Улуғ мутафаккирларнинг жамиятни пайдо бўлиши, мазмун — моҳияти, шахс ва жамият муносабатлари тўғрисидаги илмий қарашлари, фалсафий қарашларида катта аҳамиятга эга. Форобийнинг ■"Фозил одамлар шахри" асаридаги фикрлари, Ибн Синонинг жамиятнинг пайдо бўлиши, кишиларнинг ижтимоий меҳнатга жалб қилиниши, меҳнат тқксимоти ва муҳим уларнинг бирдамликка бўлган эҳтиёжларининг келиб чиқиши, Беруний эса, цивилизацияларнинг пайдо бўлишида табиий — географик омил ҳал ^илувчи ўрин эгаллаганлигини таъкидлагани бежис эмас.

Жамият пайдо бўлиши, шахс ва жамият муносабатлари масалаларини илмий асосда тадқиқ этиши XIX — XX асрларда Европалик олимлар, назарийтчи — файласуфларининг ҳам диққат марказида бўлди. Уларнинг назарияларида жамият ғоят мураккаб ижтимоий организм бўлиб, унда ижтимоий борлик, ижтимоий онг, ижтимоий — иқтисодий тузум ишлаб

чиқариш усули, ишлаб чиқариш кучлари, ишлаб чиқариш муносабатлари базис, устқурма ва ижтимоий онг шакллари мавжуд бўлиши қайд қилинган.

Жамиятнинг мазмун моҳияти, шахс ва жамият муносабатлари ҳар бир тарихий даврда яратилган фалсафий таълимотлар асосида талқин қилиниб келган бўлса, жамиятнинг hozirги ривожланиш босқичида улар ўрнига илгорроқ таълимотларни яратиш вазифасини кўймоқда.

Демократик жамиятни шаклланиш ва тараққиётни амалга ошириш жарёни кетаётган ҳозирги шароитга одамлар ўртасидаги амал қиладиган ахлоқий, сиёсий, ижтимоий, ҳуқуқий, диний ва мафкуравий муносабатларни яхшилаш ва мустаҳкамлаш учун халқимиз маънавиятини такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Шахс ва жамият муносабатларининг ахлоқий, ҳуқуқий жиҳатларини мустаҳкамлаш инсон шахсни шакллантиришга, фукаролик жамиятини асосларини яратишга боғлиқдир.

Шахс ва жамият муносабатлари асосида ўзаро ҳамкорлик, турли халқ ва миллатлар ўртасида ҳурмат ва дўстлик ипларини мустаҳкамлашни ҳозирги замон фани ютуқларисиз (Компвютер технологияси, интернет орқали алоқалар ўрнатиш ва бошқалар) тасаввур қилиш кийин. Зеро, ҳозирги замон фани турли технологик воситалар орқали илм фан соҳасида, дунё халқларининг турмуш тарзи ва ҳаёти ҳақида тараққиётнинг ижтимоий ва иқтисодий, маънавий ва сиёсий жараёнлари, халқаро ахволлари хусусида тез ва осон ахборот олиш имкониятига дунё халқлари қатори ўзбек халқи ҳам мувафак бўлмоқда. Шахс ва жамият муносабатлари юқорида қайд қилинган жиҳатлари билан чегараланмасдан, жамият тараққиётини таъминлашга ва жамиятни бошқаришда шахснинг родини оширишга ҳам ўз ҳиссасини кўшади.

Шахс ва жамият муносабатлари таҳлилидан қуйидаги хулосаларга келиши мумкин:

а) «Шахс» фалсафада мураккаб тушунчалардан бири бўлиб, унинг моҳияти муайян жамиятида тутган ўрни ва бажарадиган вазифалари билан белгиланади; б) шахсни биологик ривожланишининг муҳим жиҳати инсон мияси ҳисобланади. Лекин шахснинг моҳияти —бу ижтимоий муносабатлар натижасидир. Мия — моддий орган, унинг ёрдамида шахс ўзини намоён қилади; в) шахсни шаклланиши — ижтимоийлашув деб аталади. Шахс типи бу —ижтимоий муносабатлар тизимини, инъикосидир. Унинг ижтимоий фаолияти шахс шаклланишининг муҳим омилдир; г)шахснинг жамиятга муносабати масаласида жамият маданиятида шахснинг етук даражасига эътибор қаратилган. Шарқ халқларида шахснинг ақл — заковати, зеҳнли, кўрқмас ботир, камтар ва одиллик каби ахлоқий, жисмоний сифатлари қадрланган; д) шахс ва жамият муносабатлари муайян жамиятида қабул қилинган қонун — қоидалар, ҳуқуқ ва вазифаларни амалдаги талаблар асосида бажариш орқали шаклланади; е) шахснинг шаклланиши ва ахлоқий камолотга эришишининг энг олий чўққиси, диний манбалари кўрсатилишича, унинг худо шахси билан доимий мулоқотидир; з) шахс дунёни ўзгартириш билан ўзини ҳам ривожлантиради, қобилиятларини намоён қилишга

имконият яратади; .и) демократик ва ҳуқуқий давлатни шакллантириш жараёни кетаётган ҳозирги шароитда комил инсон шахсни шакллантириш шахс ва жамият муносабатларини ҳуқуқий тамойиллар асосида мустаҳкамлаш, маърифий— маданий ишларни юқори босқичга кўтариш фуқаролик жамиятини барпо этишга асос бўлиб хизмат қилади.

Антропология инсон моҳиятини тўлароқ очиш учун «мен», «онг», «шахс», «руҳ» тушунчаларидан фойдаланади. «Мен» инсоннинг ўзлигини ташқи оламдан, реал борлиқдан фарқлашидир. Бошқа нарсалар инсонга бегона воқелик сифатида англонади. Шахс инсоннинг мустақиллигини ифода этади. Инсон ўз ҳаёти давомида тана ва руҳ эҳтиёжларини қондиришга интилади.

Тана эҳтиёжларини қондириш инсон борлигининг зарур шarti ҳисобланади. Бироқ ҳаётнинг маъноси фақат ҳаёт неъматларидан кўпроқ баҳраманд бўлишда, танани семиртиришда, лаззатланишда, бойликка рўъжу қўйишда, маишатпарастликда деб билиш инсон моҳиятига зиддир. Бундай бирёқламалик инсонни тубанликка олиб келади. Инсон руҳининг камол топиши билан унда маърифатпарварлик, одамийлик, раҳм-шафқат, диёнат, виждон, олийҳимматлик, ватанпарварлик, бурчга содиқлик сифатлари шаклланади.

Юксак маънавият инсонни поклайди, имон-эътиқодини мустаҳкамлайди. Мантиқ нуқтаи назаридан тушунча ҳажми қанча кенг бўлса, унинг мазмуни шунча қашшоқ бўлади. Индивид тушунчасининг ҳажми ниҳоятда кенг бўлиб, ўз ичига ҳар қандай инсонни (жисмонан соғлом ва мажруҳ, ахлоқан етук ва ақли ожизларни ҳам, оддий инсонлар ва буюк тарихий шахсларни ҳам) қамраб олади. Бинобарин, ҳар қандай одам индивиддир. Бу тушунчада инсоннинг на биологик, на ижтимоий сифатлари ўз ифодасини топмайди. Шу манода «индивид» ва «шахс» тушунчалари ўзаро боғлиқ бўлса-да, бир-биридан кескин фарқланади.

Индивид деганда умуман инсон зотиға мансуб бўлган айримлик тушунилади. Индивид умумийликнинг айрим ҳолда намоён бўлишидир. Шу боисдан ҳам бу тушунча алоҳида тавсифланмайди. У ҳамиша шахсиздир.

Инсон шахси предметли оламини тушуниш, идрок этиш жараёнида шаклланади. Кишилар шахс бўлиб туғилмайдилар, балки шахс бўлиб шаклланадилар. Шахс-конкрет шарт-шароитнинг, ижтимоий муҳитнинг маҳсулидир. Инсон онги воқеликни шунчаки акс эттирмайди, балки тасаввур, тушунча, ғоя, тафаккур сифатида ижодий ўзлаштиради ва ўзгартиради. Гегель таъкидлаганидек, иш-ҳаракат инсон моҳиятини ёрқин ифода этади, унинг мақсад ва интилишларини яққол кўрсатади. (Гегель. Сочинения. Т. 12. С. 223)

(Шахс ўзига хос таркибий тузулишга эгадир. Шахс структурасининг муҳим элементлари:

- онг; .
- ўзликни англаш;
- билиш жараёнлари;
- ҳиссиёт;

- мустаҳкам эътиқод;
- ирода.

Шахс структураси учун хос бўлган хусусиятлар қуйидагилар:

- темперамент;
- характер;
- қадриятлар тизими;
- эътиқод, ишонч;
- дунёқараш;
- идеаллар.

Шахс тушунчасининг мазмуни ғоят бой бўлиб, айрим олинган кишиларнинг ноёб, нодир ва бетакрор хусусиятлари, фазилятлари ва ижтимоий сифатларини ўзида акс эттиради. Шахс тушунчасида индивиднинг табиий-биологик хусусиятлари эмас, балки ижтимоий сифатлари ўз ифодасини топади. Чунки инсон моҳиятан ижтимоий мавжудотдир. Бирок инсоннинг табиий-биологик хусусиятлари шахснинг шаклланишида муайян роль ўйнайди.

Шахс ҳамиша конкрет тарихий ҳодиса бўлиб, жуда кўп омилларнинг ўзаро таъсири, бирлар-бири билан уйғунлашуви натижасида вужудга келади. Инсон конкрет тарихий шароит, ижтимоий макон амалий фаолият ва таълим-тарбия жараёнида шахс сифатида шаклланади.

Шахс ғоят мураккаб структурага эга бўлиб, турлича талқин этилади. Масалан, педагогикада бола шахсининг шаклланиши, психологияда шахс деганда инсон хулқ-атворидаги психик жараёнларни боғлаб турувчи асос тушунилади. Социологияда инсоннинг индивидуал хусусиятлари эмас, балки унинг бажарадиган ижтимоий функциялари тадқиқ этилади. Социологияда шахс турли ижтимоий ролларни бажарувчи сифатида талқин этилади.

Фалсафада шахс ижтимоий идеаллар, инсоний фазилятлар, қадриятлар соҳиби, ижтимоий сифатларни ўзида яққол намоён этувчи индивид сифатида ўрганилади. Фалсафа учун инсоннинг шахс сифатидаги моҳияти, жамият тараққиётидаги ўрни ва ролини аниқлаш муҳимдир. Кишилар шахс бўлиб туғилмайдилар балки, жамиятдагина шахс бўлиб шаклланадилар ва ривожланадилар. Чунки инсонга хос ижтимоий сифатлар, фазилятлар авлоддан-авлодга ирсий йўл билан ўтмайди.

Инсон дунёга келган вақтида жамият, сиёсий система, маданият, ишлаб чиқариш, оила, оммавий ахборот воситалари, мафкура ва ҳоказолар мавжуд бўлади. Инсон таълим-тарбия, меҳнат, мулоқот жараёнида ижтимоий тажриба, билим, муносабатлар, ахлоқий нормалар, сиёсий ғоя, миллий мафкура ва ҳоказолар таъсирида яшайди. Уларни ўзлаштиради ва шу жараёнда ижтимоийлашади, шахс бўлиб шаклланади. Натижада инсонда янги фазилят ва сифатлар пайдо бўлади. У яратувчан мавжудот сифатида фаолият кўрсата бошлайди. Ўз-ўзини низорат қилиш, ўз-ўзини тарбиялаш, юксак масъулиятни ҳис этиш, ғоя учун курашиш, мустаҳкам эътиқодга эга бўлиш, ўз фикр-мулоҳазаларини эркин баён этиш ва ижтимоий-сиёсий фаоллик шахсга хос белгилардир.

Шахснинг мақсад, ғоя ва идеаллари жамиятдаги мавжуд ғоя ва мафкура билан узвий боғлиқ равишда шаклланади. Миллий ғоя ва мафкурани амалга ошириш, эзгу идеаллар йўлида хатто ҳаётини қурбон қилиш шахс ҳаётининг бош мақсадига айланади.

Шахс - мустаҳкам иймон-эътиқодга, ғояга, инсоний фазилатларга эга бўлган, ватан, миллат туйғуси билан яшайдиган, ўзида давр хусусиятларида ифода этадиган инсондир.

Шахс «комил инсон» тушунчаси билан маънодошдир. Шарқ мутафаккирлари шахс тушунчаси ўрнида фозил инсон, комил инсон, баркамол инсон тушунчаларини қўллаганлар. Комил инсон деганда мустаҳкам имон-эътиқодга, яхши инсоний фазилатларга эга бўлган кишилар тушунилади.

Камолотга эришиш йўллари, усуллари турли диний ва фалсафий системаларда муҳим ўрин эгаллаб келган.; Ҳар бир тарихий давр талабларига мос равишда турли фалсафий таълимотларда комил инсон идеали янги талқин этилган. Шм-фан, санъат, ахлоқ, ҳуқуқ ва ҳоказолар баркамол инсон шахсини шакллантиришнинг муҳим воситаси бўлиб хизмат қилган. Агар инсон тушунчаси ўзида ҳам биологик, ҳам ижтимоий (ижтимоий) сифатларни мужассамлаштирсин, шахс тушунчасида инсоннинг ижтимоий сифатлари, чинакам инсоний фазилатлари, қобилият ва истеъдодлари, бетакрор ва ноёб фазилатлари ўз ифодасини топади.

Шахс инсондаги инсонийликни, илохий истеъдодни, барча олийжаноблик, эзгуликни ўзида акс эттиради.

Бошқача қилиб айтганда, шахс инсоннинг ижтимоий-психологик моҳиятини, борлигини ифода этади.

Инсон боласи дунёга туғма инстинктлар билангина эмас, балки, катталарга тақлид қилиш, ўқовониш, ғам-қайғу ва изтироб чекишни билиш қобилияти билан ҳам келади. Инсоний қобилиятлар бутун ҳаёт давомида такомиллашиб боради. Инсондаги биологик ва ижтимоийлик бир-бири билан узвий боғлиқ равишда мавжуд бўлади, инсоннинг маънавий - ижтимоий томони устунлик қилиши мумкин.

Шахс структурасига хос хусусият, элементлардан бирортасининг йўқолиши шахснинг деградациялашувига олиб келади. Шахс структурасида маданиятнинг барча даражалари яққол намоён бўлади: анъана, миллий қадриятлар, оилавий - маиший нормалар, илмий билим, маънавий қадриятлар шахсга хос бойлик ҳисобланади. Шахс структурасининг ана Шу элементлари дунёқарашга бевосита боғлиқдир.

Инсон дунёқараши - унинг оламга, табиат, жамият ва ўз-ўзига бўлган қарашлари, эътиқоди, ижтимоий, ахлоқий ва эстетик идеалларидир. Дунёқараш объектив реалликни идрок этиш жараёнида шаклланади, билим эътиқод характерига эга бўлгандагина дунёқарашга айланади. Ёки илмий билимларнинг ишонч ва эътиқодга айланиши билан дунёқараш шаклланади.

Имон шахснинг ўз қарашлари, ғоялари, принциплари ва идеаллари тўғрилигига бўлган ишончдир. Шахс жамиятдаги хилма-хил ғоя ва

карашлардан бирини ташлаш имкониятига эга бўлсагина, унинг билимлари эътиқодга айланади. Эътиқод-шахснинг ғоя билан узвий боғланиши ва уни амалга ошириш учун курашишидир.

Инсон ўз моҳиятини фаолият жараёнида рўёбга чиқаради, унинг собитқадам фаолияти жараёнида ирода эркинлиги намоён бўлади. Ирода эркинлигида шахснинг заруриятни англаши асосида фаолият турини танлаш қобилияти яққол кўзга ташланади. Ўз хулқ-атвори ва фаолияти учун масъулиятни ҳис этиш шахсга хос муҳим хусусиятдир.

Шахс тушунчаси «индивидуаллик» тушунчаси билан чамбарчас боғлиқдир. Индивидуаллик шахснинг бетакрор, ноёб, ўзига хос хусусиятларида, темперамент, характер, хотира, хатти-ҳаракатнинг ўзига хослигида ўз ифодасини топади.

Шахс фаолияти натижалари ҳамиша индивидуалдир. Шахс ва индивидуаллик узвий боғлиқ бўлса ҳам, инсон ижтимоий борлигининг турли томонларини тавсифлайди. Биз индивидуаллик тушунчасига нисбатан ёрқин, оригинал, ижодкор сифатларини қўллаймиз. Шахс тушунчасига нисбатан «кучли», «мустақил», «тарихий», «буюк» сингари сифатларни қўллаймиз. Индивидуалликда инсоннинг ўзига хослиги, шахсда эса мустақиллик ўз ифодасини топади.

Шахс индивидуаллигида ижтимоий ҳаётнинг туганмас ва мураккаб қирралари, ранг-баранглиги ўз ифодасини топади. Шахс индивидуаллиги инсоний ҳаётга жозибадорлик, гўзаллик бағишлайди. Шахснинг индивидуаллиги туфайли инсоний ҳаёт қизик, завқли ва қадрлидир.

Кишилар бир-бирлари билан бўладиган ўзаро муносабатларида шахснинг ўзига хослиги (темпераменти, характери, эстетик диди, маданий, ахлоқий савияси ва бошқаларни) албатта инобатга оладилар, шахснинг индивидуаллиги билан ҳисоблашадилар.

Шахс индивидуаллигининг шаклланишида табиий-биологик омил ҳам, ижтимоий муҳит ҳам муҳим роль ўйнайди. Инсоннинг ижтимоий келиб чиқиши, оила, маҳалла, меҳнат жамоасидаги ижтимоий-психологик муҳит ижтимоий зиддиятлар шахс индивидуаллигининг шаклланишида муҳим аҳамият касб этади.

Миллий мустақиллик йилларида баркамол инсон шахсини шакллантириш умумдават сиёсатининг устивор йўналишларидан бири, таълим-тарбия соҳасида амалга ошираётган ислохотларининг бош мақсади бўлиб қолди. Президент И. А. Каримовнинг «Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори», «Тарихий хотирасиз келажак йўқ», «Донишманд халқимизнинг мустақам иродасига ишонаман» сингари асарларида алоҳида таъкидланганидек, мамлакатимиз тараққиёти йўлида пайдо бўлган муаммолар билимдон, ақл - заковатли, ташаббускор, шижоатли, юксак маънавий салоҳият, юксак касбий маҳорат ва олийжаноб инсоний фазилатларга эга бўлган комил инсонларнинг ғайрат-шижоати билан ҳал этилади. «Биз, - деб ёзади И. А. Каримов, мустақил ҳуқуқий давлатни барпо этишнинг асосий мақсад ва вазифаларини белгилар эканмиз, Ўзбекистоннинг цивилизация ва тараққиётнинг юксак, ёрқин

чўққиларига эришишида маданий ва тарихий мероснинг, халқнинг инсонпарварлик анъаналарининг юксак марраларини эгаллаган, умуминсоний қадриятлар ва меъёрларга содиқ бўлган овоз ва ҳар томонлама уйғун камол топган шахс асосий таянч бўлишини қайта-қайта таъкидлаганмиз.» (Каримов И. А. Ўзбекистон. XXI аср бўсағасида...Т. 1997. 183 бет)

Баркамол инсон шахсини шакллантиришда оила, маҳалла, таълим-тарбия, илм-фан ва маданият муассасалари, меҳнат жамоалари муҳим роль ўйнайди.

Оиланинг энг муҳим вазифаларидан бири бола шахсида олижаноб инсоний фазилатларни тарбиялаш, миллий ва умуминсоний қадриятларга ҳурмат ҳиссини сингдириш, ҳаётга тайёрлашдир. Бола энг аввало оила бағрида инсоний муносабатларни ўзлаштиради, она тили, миллий маданиятни эгаллай бошлайди. Бола шахсига индивидуал ёндашиш ва унинг қадриятларини ривожлантиришда оналарнинг -роли жуда каттадир.

Демократик давлат оналарнинг тарбияловчилик вазифаларини тўла адо этишлари учун зарур иқтисодий, ҳуқуқий шарт-шароитлар яратади. Мамлакатимизда болалик ва оналикни ҳимоялашнинг ҳуқуқий асослари яратилди. Айниқса, соғлом авлодни вояга етказиш давлат дастурининг амалга оширилиши жамиятимизда соғлом маънавий-ахлоқий муҳит яратиш, аждодларимизнинг энг илғор анъаналарини давом эттириш учун пухта замин яратяпти.

Меҳнатга бўлган муносабатда шахснинг барча қобилият, фазилат ва хусусиятлари яққол намоён бўлади. Меҳнат жамоаси шахсга хос фазилат ва хислатларни баҳолайди, унинг тўлароқ намоён бўлиши учун шарт-шароитлар яратади. Меҳнат жамоасидаги рақобат, бир-бирига ўзаро ёрдам, тажриба алмашиш муҳити шахснинг камол топиши учун яқиндан ёрдам беради.

Шахсни шакллантирувчи, тарбияловчи энг муҳим омиоларидан бири таълим-тарбия муассасаларидир. Изчил ва мунтазам таълим-тарбия жараёнида инсон шахси камол топади. Шахсни шакллантирмай туриб тарбия жараёнининг муваффақиятини таъминлаб бўлмайди. Ниҳоят, шахсни тарбияловчи омиллардан яна бири инсоннинг ўзидир: шахс ўз-ўзини тарбиялайди. Баркамол инсон ўз хатти-ҳаракати ва хулқ-атворини танқидий баҳолайди, йўл қўйган хато ва нуқсонларини бартараф этишга интилади.

Комил инсон, энг аввало, онги юксак, мустақил фикрлайдиган, хулқ-атвори ўзгаларга ибрат бўладиган билимли, маърифатли кишилардир. (Каримов И. А. «Тарихий хотирасиз келажак йўқ.»Т. Ўзбекистон. 1998)

Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотлар инсонни маънавий-руҳий жиҳатдан камол топтиришга қаратилгандир.

Инсоннинг маънавий эҳтиёжларини унинг табиий - моддий эҳтиёжларидан ажратиш, унга фақат илоҳий мавжудот сифатида қараш бирёқламаликка олиб келиши, етилган ижтимоий муаммолар моҳиятини тўғри тушунишга халақит бериши мумкин.

Мамлакатимизда шаклланаётган миллий ғоя ва миллий мафкура инсонга бирёқлама қарашларга зид равишда, ундаги моддийлик ва

маънавийликни уйғунлаштиришни тақозо этади. Бозор иқтисодиёти кишиларнинг фаровон, бой - бадавлат, мулкдор, барча қулайликларга эга бўлишини инкор этмайди, балки, аксинча, уларни тадбиркор, уддабурон ва меҳнатсевар бўлишга рағбатлантиради. Юксак маънавиятгина инсон эҳтиёжларини оқилона қондиришга, ижтимоий адолат доирасида яшашга, сахий ва олийҳиммат бўлишга олиб келади.

Антропология инсон ўз ички оламига чуқурроқ кириб бориши орқали олам моҳиятини билиши мумкин, деган ғояни илгари суради. «Маънавият (рух) инсонни ахлоқан поклайдиган, имон-эътиқодини мустаҳкамлайдиган, эзгуликка ундайдиган ботиний кучдир.» (И. А. Каримов). Юксак маънавиятда ҳақиқий инсоний моҳият мужассамлашгандир. Инсоннинг олийжаноб фазилатлари шахсда ўз аксини топади. Инсонга хос бўлган барча хусусиятлар шахс фаолиятида, унинг жамиятда тутган ўрнида, моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондиришида, у ёки бу мафқурани амалга оширишида яққол намоён бўлади.

Шахснинг шаклланиши ва ривожланишида тарихий шарт-шароит, айниқса, ғоя ва мафқура муҳим роль ўйнайди. Бозор муносабатларига ўтиш даврида вужудга келган муаммолар ва вазифалар шахснинг янги типини яратишни тақозо этди. Ана шундай шахсга хос бўлган фазилат ва сифатлар Президент И. А. Каримов асарларида ўз ифодасини топди. Бозор иқтисодиёти инсон эҳтиёжларини тўлароқ қондириш, унинг қобилиятлари, меҳнат ва ижтимоий фаоллигини янада кучайтириш учун кенг имкониятлар яратди.

Булар қуйидагилардир:

- меҳнатни ташкил этиш усуллари ва шакллариининг ўзгариши;
- меҳнатга янгича муносабатни рағбатлантиришга ёрдам берувчи омиллар;
- ўз қобилияти, қизиқишларига мос бўлган фаолият турларини танлаш имкониятиниинг яратилиши;
- шахснинг тадбиркорлиги, ишбилармонлигининг кўллаб-қувватланиши;
- мулкчилик турли шакллариининг вужудга келтирилиши;
- шахс эркинлиги ва ҳуқуқлариининг кенгайиши;
- давлат ва жамоат ишларида қатнашиш имкониятлариининг яратилиши;
- демократик кадриятларнинг ривожланиши;
- маънавий мерос ва маданият ютуқларидан эркин фойдаланиш имкониятиниинг яратилиши кабилардир.

Ана шундай имкониятлар шахснинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондиришда, унинг комил инсон сифатида ривожланишида муҳим аҳамиятга эгадир. Мустақиллик йилларида амалга оширилаётган барча ислохотлар инсоннинг манфаатлари, эзгу мақсадларини амалга оширишга, унинг баркамол инсон сифатида ривожланишига қаратилгандир.

Шахс ислохотлар натижаларидан баҳраманд бўлувчигина эмас, балки ислохотларни собитқадамлик билан амалга оширувчи куч сифатида

ислоҳотлар жараёнида ривожланади, кадр-қиммат топади ва эъозланади. Миллий истиқлолнинг моҳияти ва мақсади:

- инсон кадр-қимматини янада юксалтириш ва эъозлаш;
- инсон учун бахтли ҳаёт шароитларини яратиш;
- ўзлигини англаши, ижтимоий бурч ва вазифаларини адо этиши, келгуси авлодларга яхши хотиралар қолдириши ва имон-эътиқодли бўлиши учун қулай шароитлар яратишдир.

Бундай имкониятларни амалга оширишга халақит берадиган нуқсонлар ҳам инсон табиати билан боғлиқдир. Ҳозирга қадар инсон тўғрисидаги фалсафий таълимот ва қарашларда асосан инсоннинг ижобий хусусиятларига, яратувчанлигига кўпроқ эътибор бериб келинди. Кейинги вақтларда инсон борлигининг салбий томонлари ҳам таҳлил қилина бошлади.

Мустақиллик йилларида демократик эркинликларни суистеъмол қилиш, ошна-оғайнигарчилик, махаллийчилик, порахўрлик, уюшганжиноятчилик ва бошқа салбий ҳолатларнинг яққол намоён бўлиши инсон табиатини чуқурроқ ўрганиш ва инсондаги салбий майлларни бартараф этишга ёрдам берадиган фалсафий қарашлар вужудга келди.

Шуни таъкидлаш жоизки, айрим кишилар миллат, Ватан халқ манфаатларига зид равишда жамиятдаги мавжуд қонун-қоида ва нормаларни поймол этиб, кўпроқ ғаразли мақсадларини амалга оширишга ва турли ихтилофларни келтириб чиқаришга ҳаракат қиладилар. Шунингдек, миллий тотувлик, тинчлик ва барқарорликка раҳна соладиларва маънавий-ахлоқий муҳитни бузадилар. Бундай гуруҳга мансуб бўлган кишилар:

- турли конфликтларни келтириб чиқарувчи бузғунчи фирбгарлар;
- ҳокимиятга интилувчи диний экстремистлар;
- коррупция ва жиноятчилик билан шуғулланувчилар;
- гиёҳвандлар;
- порахўрлар;
- террорчилар;
- шухратпарастлар ва бошқалардир.

Инсонни фалсафий билиш ва таҳлил этишда ана шундай гуруҳларга мансуб кишилар мавжудлигини эътиборга олиш муҳимдир.

Демократик жамият инсон ҳуқуқларини таъминлашни ўз олдига мақсад қилиб қўяр экан, ғайриижтимоий ижтимоий гуруҳларга мансуб бўлган кишиларни тарбиялаш, уларни ижтимоий фойдали меҳнатга жалб этишга, кишилар онгида миллий манфаат ва ижтимоий қадриятларни ривожлантиришга алоҳида эътибор беради. Шахс эркинлиги ва тарихий зарурият бир-бири билан узвий боғлиқ тушунчалардир. Бозор муносабатларига ўтиш шароитида инсон қобилиятлари тўлароқ номоён бўлади. Ижтимоий табақаланиш жараёнида кишиларнинг бой ва қашшоқ гуруҳларга ажралиши табиий ва қонуниятли жараёндир. Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислоҳотларнинг энг муҳим хусусияти

аҳолининг ночор қисми, талабалар ва ногиронларнинг давлат томонидан химояланишида ижтимоий адолатнинг қарор топишида яққол намоён бўляпти.

Кишиларнинг боқимандалик психологияси, тафаккур турғунлигидан озод бўлишлари, ўзгарган янги иқтисодий шароитга мослашишлари ўз билим ва маҳоратини оширишлари учун ғамхўрлик қилиш иқтисодий ислохотларнинг инсонпарварлик йўналишга эга эканлигидан далолат беради.

Мамлакатимизда миллий мустақиллик йилларида амалга оширилаётган барча ислохотлар инсон қадр-қимматини юксалтириш, унинг ҳар томонлама камол топиши учун қулай шарт-шароитлар яратишга қаратилгандир. «Ислохотларнинг мазмуни ва мақсади Ўзбекистон ҳар бир фуқоросининг миллати, дини ва сиёсий маслагидан қатъи назар, шахс сифатида намоён бўлиши, ўз қобилияти, истеъдодини намоён этиши, ўз ҳаётини яхшироқ, муносиброқ, мазмунлироқ қилиш имконига эга бўладиган зарур шароитларни яратишдан иборатдир.» (Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...217 бет).

Таянч тушунчалар:

Шахс, мустақил шахс, эркинлик, маъсулият, қарамлик, комил инсон.

Назорат учун саволлар:

1. Жамият ва шахс орасидаги диалектик алоқадорликни қандай тушунасиз?
2. Одам, инсон, индивид, шахс тушунчаларига таъриф беринг, улар орасидаги муносабатни таҳлил этинг.
3. Жамият билан шахс орасидаги муносабатлар ҳақидаги қандай фалсафий фикрлар илгари сурилган?
4. Шахснинг шаклланиши ва ривожланишида тарихий шарт-шароитнинг ўрни.
5. Шахснинг тарихий типларга ажралишининг асосий омиллари, деганда нимани назарда тутасиз?
6. «Эркин шахс» тушунчасини таърифланг.
7. Шахс эркинлиги ва маъсулияти ҳақида нималар дея оласиз?

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т., «Ўзбекистон» 2001 йил.
2. Ислом Каримов. Инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ҳамда манфаатлари – энг олий қадрият. – Т., «Ўзбекистон» 2005 йил. Газеталар: «Халқ сўзи» 2005 йил 8 декабрь.
3. Иброҳим Каримов. Фалсафадан ваъз матнлари. – Т., 2003 йил, 104-111 бетлар.
4. С.Э.Крапивенский. Социальная философия. – Москва, «ВЛАДОС» 1998 г., стр. 284-303.
5. О.Г.Данильян, В.М.Тараненко. Философия – Москва, ЭКСМО, 2005 йил, 375-383 бетлар.
6. Anvar Choriev. Inson falsafasi – Т., 2006 йил.

14-МАВЗУ: ИНСОН ФАН ВА ТЕХНИКА ОЛАМИДА

1. Ҳозирги замон цивилизацияси жараёнида фан ва техника тараққиёти.
2. Тафаккур тарихида техника тушунчаси.
3. Фаннинг моҳияти.
4. Фан тараққиёти қонунлари.
5. Фан ва жамият.

Ҳозирги замон цивилизацияси саноат ва техника тараққиёти билан боғлиқдир. Уни индустриал цивилизация ёки техноген жамияти деб аталмоқда

Ҳозирги жамият мавжуд адабиётларда техноген олам индустриал цивилизация деб ҳам юритилляпти. У анъанавий, ёввойи (подачилик) жамиятдан фарқланади ва келгуси жамият манзарасини қуйидаги изчилликда тасаввур қилиш имконини беради: индустриал пост индустриал экологик жамият.

Техноген олам, цивилизация бевосита «фан», «техника», «рационаллик» сингари тушунчалар билан боғлиқдир. Айниқса, фан ва техника ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларига, инсон фаолиятига кириб бормоқда. Фан ва техникани фалсафий идрок этишнинг аҳамияти кучаймоқда. Фалсафанинг «техника фалсафаси», «фан фалсафаси» сингари нисбатан мустақил соҳалари тез ривожланмоқда.

Фан ва техника элементлари гарчи антик даврда вужудга келган бўлса-да, унга фалсафий баҳо бериш XX асрда тубдан ўзгарди. Юнонистонда «техне» тушунчаси «моҳирлик», «санъат», табиий материаллардан сунъий равишда нималарнидир яратиш, «ишлаб чиқиш» маъносини аниқлатган. Яшаш учун мавжуд табиий материаллардан сунъий предметлар яратишга, табиий нарсаларни инсонийлаштиришга интиланган. инсон ишлаб чиқарувчи, мавжуд билимларини предметлаштирувчи, қобилиятларини рўёбга чиқаришга ҳаракат қилувчидир.

Тафаккур тарихида техника тушунчаси турлича талқин этиб келинди:

1) марксизм техникани ижтимоий организмнинг сунъий системаси, жамият ишлаб чиқарувчи кучларининг таркибий қисми, моддий ашёвий элементлари сифатида талқин этди;

2) Мартин Хайдеггер техника бу биринчи асос, инсон ибтидосининг илдизи, томири, инсониятнинг ўз-ўзини рўёбга чиқариш, намоён этиш усули деб тушунди.

3) Эллюлнинг фикрича, техника қандайдир механизмлар йиғиндиси, мақсадни амалга ошириш тартибидир.

4) Немис олимлари: Ленк ва Пороль техниканинг қуйидаги муҳим элементларининг кўрсатдилар:

- табиий билимларнинг амалиётга татбиқ қилинадиган тармоғи;
- элементлар ва воситалар комплекси;

- табиатни бўйсундириш ва унинг устидан ҳукмронлик қилиш воситаси;

- табиатнинг «кашф этилиши» ва «тартибга солиниши»;

- ғоянинг рўёбга чиқарилиши;

- сунъий муҳит яратиш ва бошқалар;

Техника моҳияти инженерлик, қайта қуриш, лойиҳалаш ишларини олиб боришдаги претметларининг антифакт

(сунъий яратилган) йиғиндиси деб ҳам талқин қилинмоқда.

Адабиётларда кўпроқ техниканинг фундаментал хусусиятини ҳисобга олиб, уни туб ўзгаришлар қилиш воситаси эканлиги қайд этиляпти.

Техника шундай қудратга эгаки, унинг ёрдамида иисон :

а) табиатни,

б) ўз-ўзини ,

в) жамиятни тубдан ўзгартиради.

Техника инсоннинг сунъий қўли бўлиб, унинг воситасида объектга, меҳнат претметларига таъсир этади ва уни ўзгартиради.

Технология - техника билан узвий боғлиқдир. «Технология» юнонча сўз бўлиб, претметларга таъсир этиш ишлов бериш, тайёрлаш, ўзгартириш методлари мажмуи деган маънони билдиради.

Агар техника инсоннинг объектга нима воситасида таъ-сир кўрсатишини англатса, технология инсоннинг объектга қандай таъсир кўрсатишини англатади.

Техника тарихан инсоният фаолиятининг объектив шарт-шароитидир. У тош саноати, хунармандчилик, юқори технология жараёни даврларини, техника тараққиёти даврларини ифодалайди ва унинг инсон фаолиятидаги ролини кўрсатади.

1. Техника оддийликдан мураккабликка томон ривожланади. А) қўл меҳнат куруллари даври: Б) хунар- мануфактура даври В) машиналашган техника: Г) автоматлашган система

Инсоният тарихи қўл меҳнатининг техника зиммасига ўтиб боришидан гувоҳлик беради. Инсон «табиийликни» сунъий претметлар ишлаб чиқариш билан алмаштиради, ташқи олами ўзгартиради, ўзини такомиллаштиради. Инсон ва техника ўртасидаги алоқадорлик тобора ортиб боради.

Ҳозирги олам бу «техникалашган» макон ва «технологиялашган» замон бирлигидан иборатдир.

Биз табиатнинг ибтидоий босқичида эмас, техносферада яшаймиз.

. Техник ривожланиш даврини белгилашда АҚШ файласуфи ва социологи Л. Мамфорднинг қарашлари муҳимдир. Унинг фикрича, ҳозирги давр техникасининг дастлабки куртаклари бизнинг эрамыздан икки минг йил илгари вужудга келган бўлиб, қуйидаги 3 даврни кечирди

1. 1000 - 1750 йиллардаги «экотехник» давр. Унинг технологияси асосини сув, дарахт, ёғоч ташкил этади.

2. XVIII асрнинг 2- ярими - XX аср ўрталаридаги «политехник» давр. У

кўмир ва темир комплексига таянади.

3. Ҳозирги давр «неотехник» давр бўлиб, «электр қуввати ва қотишма» дан кенг фойдаланиляпти. Демак, Л. Мамфорд техникада қўлланадиган энергия тури ва моддани ўз таълимотига асос қилиб олган.

4. Файласуф Т. Ф. Сунягин техниканинг ривожланиш концепциясини яратишда техника функцияларининг меҳнат типи ва турига қараб ўзгаришини асос қилиб олган:

а) қадимги техника ва унинг «хонавайрон» қилувчи характери овчилик ва терувчиликка нисбатан «истеъмомчилик» муносабатида бўлган;

б) дехқончилик меҳнати неолит революцияси жараёнида қарор топди. Унда конструктивлик, ишчанлик хусусиятлари ва техника белгилари шаклланди.

в) ишлаб чиқаришда машинанинг қўлланилиши билан техника тахирида сифат ўзгариши вужудга келди.

Айниқса, Европада ўрта асрларда техника янгиликлари, соат, ойна, шиша, китоб нашр эташ ривожланди. Соатнинг яратилиши кишиларни табиий цикл, органик вақт доирасидан чиқишини тақозо этди. Инсон вақтни тажашни, уни қадрлашни ўрганди. Вақтни орқага қайтмаслигига иқрор бўлди. Вақтга бойлик сифатида қараш одат тусига кирди.

Ойна, шиша маконнинг бир хил эканлигини тушунишга имкон берди. Осмон ҳақидаги «муқаддаслик» ниқобини фош қилди. Оддий кўриш, сезиш, техник ўзгаришлар иқтисодий ва ғоявий муносабатларни, инсон менталитетини тубдан ўзгартирди. Техника мутасил равишда ривожланиб борди. Оддий қўл дастгоҳларидан тортиб, то автоматлаштириш ва компьютерлаштиришгача ривожланди.

Инсон ва жамият «техносфера» да жойлашган бўлиб, техника бир жойда тўхтаб турмайди. Техника инновацияси («янгиликлари») инсон ҳаётини тўхтовсиз ўзгартириб турувчи катализатор (ўзгартурувчи), ҳаракатга келтирувчи сифатида инсон онгида жой олди. Кишиларнинг техникага муносабати турли даврларда турлича бўлган ишончсизлик ҳадиксираш, технофобия (технафобия- фобия- юн. кўрқув) кўрқиш ва бошқалар техникага бўлган муносабатнинг бир кўриниши эди.

Техника инсонни холдан тойдиради, эзади. ХУШ-Х1Х асрларда маълум гуруҳдаги кишилар (лундлар) станок, дастгоҳларни синдирганлар, машиналарга нафрат билан қараганлар. Бу даврда кишилар меҳнат қилишга қизиқмай қолдилар, ишчи машинанинг шунчаки бир винтига (кўшимчасига) айланди, нукул бир хил маромда ишлаш вужудга келди. Техника тараққиётдан кўрқадиган ва техникага нафрат билан қарайдиган кишиларни кейинчалик неолундлар деб аташ бошладилар.

Улуғ мутафаккирлар ҳам техниканинг инсон назратидан чиқиб кетмаслиги ҳақида кўп қайғурганлар. Бу масалани даставвал Ариетотель кўтарган эди. Ҳозир ҳам бу масала долзарбдир. Освальд Шпенглер ХХ асрнинг 30- йилларида «Инсон ва техника» асарида инсон оламнинг ҳукмдори эди, у машинанинг қули бўлиб қолди, деб ёзган эди. Механизациялаш ва автоматлаштириш ижтимоий ҳаётга тобора чуқурроқ

кириб келди. Машина ва инсон организми бир -бири билан кўшилди. Хаёт тарзи, инсон психологияси ўзгарди.

Техника инсон борлигининг барча соҳаларига: иқтисод, сиёсат ва мафкурага кириб келди.

«Инсон ва машина» муносабатлари янгича мазмун касб этипти. Электрон кибернетика, компютерлаштириш комплекслари, техника, механизм, технология кенг тарғиб қилинмоқда.

Кибернетикалаштириш концепцияси. Кейинги вақтларда инсон муаммосига «техникалаштириш» асосида бир ёқлама қараш вужудга келди. Шулардан бири инсоннинг жисмоний, табиий структураси ҳақидаги кибернетикалаштириш концепциясидир. Бу концепцияга кўра инсон келажакда ўз танаси, жисмидан воз кечиши керак. Ҳозирги одамлар ўз таналарини «киборлар» билан алмаштиради, яъни тирик техник қотишма вужудга келади. Техника истиқболини бундай тавсифлаш ва хотиржамликка берилиш кўрқинчли ва гуманизмга зиддир.

Танасиз ҳолда инсон борлигини тасаввур қилиб бўлмайди. Тана, жисм йўқ бўлса, демак, инсон ҳам йўқ бўлади. Албатта, инсон танасига ҳар хил сунъий органларни қўйиш, улаш ақлга мувофиқ ва зарурдир. Лекин шахснинг шахс эканлигини кўрсатадиган мезонлардан четга чиқмаслик керак. Инсон ўз танасидан махрум бўлмаслиги лозим.

Техника ва технология фетишизми (сиғиниш) анча кучайди. Ҳозирги шароитда бу ғоя техник зиёлилар, сиёсий сфера элитаси ўртасида тарқалмоқда, техника мутлақлашмоқда. Бу мустақил ва яхлит ҳодисадир. Унинг ёрдамида ҳар қандай ижтимоий (ижтимоий) муаммоларни ҳал қилиш жараёнида тарих субъекти бўлган ижтимоий муносабатларнинг ўрни ва роли ҳисобга олинмайди. Технизм тизимида «мегамашина» ғояси муҳим ўрин тутди. У техник тафаккурнинг жоҳил, ёвуз шаклидир (мега - юнонча йирик, улкан, катта демакдир).

Фалсафа барча ҳодисаларни «машиналаштириш», техник мифология инсон табиатига зиддир, деган таълимотга асосланади. Инсон ва инсоният машина ҳам, техник система ҳам эмас. Техника инсоний бўлиши керак. Техника инсоният томонидан яратилган барча ютуқларни ўзига сингдириб, инсон қудрати ва ақлига хизмат қилиши лозим. Ҳар қандай ривожланган техника ҳам ижтимоий масалаларни инсонсиз ҳал эта олмайди.

И. А. Каримов «Ўзбекистоннинг сиёсий- ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари» (Т. 1995 й) асарида кўрсатилганидек, «жамиятнинг бирёқлама демографик ривожини миллат салоҳиятини пасайтириб юбориши, оғир ижтимоий- маънавий ва сиёсий йўқотишларига олиб келиши мумкин ва олиб келмоқда ҳам.

... Тараққиёт тақдирини маънавий жихатдан етук одамлар ҳал қилади. Техникавий билим, мураккаб технологияни эгаллаш қобилияти маънавий баркамоллик ва мустақил тафаккур билан бирга бориши керак». (Ўша асар 22- 46 бетлар).

Ҳозирги даврда, албатта, планетада техносферанинг вужудга келиши, табиатнинг «маданийлашуви» инсонлар ақли ва эркига таъсир этади ва долзарб масалаларни келтириб чиқаради.

Янги табиий муҳит вужудга келяпти, инсоннинг унга мослашуви анча мураккаб кечяпти. Чунки инсоннинг техносферага мослашуви, кўникиши секинлик билан бормоқда, бу инсоннинг психик ҳолатига таъсир этапти.

Техниканинг ривожланиши ўзига хос бўлган бемаъни ҳолатни ҳам шакллантиради. Техник тармоқлардаги коммуникациянинг тарқалиши: телефон, радиотелефон, компьютер шаҳобчалари ва бошқалар инсон томонидан ўзлаштиришга нисбатан илгарилаб кетмоқда. Кўпгина техника инновациялари: ихтирочилик, конструкторлик иқтисодий жиҳатдан деярли фойда бермаяпти. Омма онги техника механизмларини ишлаб чиқиш ва турмушга татбиқ этишдан орқада қолмоқда. Ҳаёт оқимининг барча соҳаларини техника билан тўлдириш, айниқса кейинги даврларда, ҳалокат, авария, техник ҳодисалар кўпаймоқда.

Лекин техник тараққиётни, унинг жамиятдаги ўрни ва ролини тўхтатиш, инкор этиш мумкин эмас. Тараққиёт оддийдан мураккабга, қуйидан юқорига қараб илгарилаб бораверади. Бу жараён техниканинг ўсиши ва ривожланиши учун хос бўлган умумий қонуниятдир. Техника инсонийлашуви, инсон маънавияти билан уйғунлашуви, инсон манфаатлари ҳар бир инсоннинг онги ва фаолиятига сингиши лозим.

Фаннинг аҳамиятига юқори баҳо бериш кучайди. Ҳозирги даврда социотехнология революцияси кенг қулоч ёйди. Айниқса, у инфорацияли компьютер, биотехнология, экология соҳаларида рўй бермоқда. Фанга бўлган муносабат турлича намоён бўла бошлади: бир гуруҳ олимлар фанга сажда қилмоқда, бир гуруҳ олимлар эса уни лаънатламоқда.

Фанни таърифлаш учун икки муаммо қўйилмоқда.

1. Фан нима, у қандай ривожланади, унинг натижалари нималардан иборат?

2. Фан қадрияти нимадан иборат? У Хинд космологияси, Аристотельнинг назарий тузилмасидан, қадимги Хитойларнинг дао таълимотидан, афсона ва ривоятлардан фарқланадими?

Фалсафа фан, маданиятни талқин қилишда унинг рационал томонига алоҳида урғу беради.

Рационализм проблемаси, унинг модификацияси (шаклий ўзгариши), рационаликдан ташқари иррационализм (ақлдан ташқари) оқимлари билан муносабати кенг ўрганилмоқда.

Рационализм (ақлга мувофиқ, оқилона) ҳаёт билан боғланган. Рационалик олим ҳаётининг принципи, инсон позицияси, оламга муносабати, шахсий муаммоси билан чамбарчас боғланган. Тафаккур тарихида рационалик тушунчаси («рацио»- ақл) оқилона, яъни инсоннинг оламга онгли муносабати, олам ва инсон ҳақидаги фикр, таълимот тушунчалари фақат ақлдан келиб чиқади. Ақл инсон фикрлаш қобилиятининг энг юқори шаклидир.

И. Кантнинг фикрича, ақлдан юқори ҳеч нарса йўқ. Ақл инсоннинг билиш қобилиятидир. Дастлабки мантиқий асос, мантиқий белги ҳар қандай фикр юритиш, мулоҳаза натижаларининг шарт- шароити, замини ҳисобланади.

Принциплар маълум маънода ўз моҳияти билан аксиомадир. Аксиома фанда исботсиз қабул қилинадиган ҳақиқатдир. У «постулат» (исботсиз асос қилиб олиннадиган қоида) ғояларига анча яқин атамдир. Бу тушунчалар ўз - ўзидан маълум бўлган ва тўғрилигини, ҳақиқийлигини исботлаш учун далил талаб қилмайдиган тушунчалардир.

Принцип- фикрлашга йўналтирувчи момент, фурсат, шарт - шароитдир.

Классик рационализмнинг барча оқимлари фикр, мулоҳазалар ривожланишининг дастлабки асоси сифатида у ёки бу принципларга таянадилар. Хусусан, Фалес биринчи асос қилиб «сув»ни ; Гегель «мутлак ғоя»ни; Шопенгауэр- «эрк»ни; Маркс- «материя»ни олганлар.

Юқорида зикр этилган рационал системалар мантиқий хулосаларни фақат ягона илдиз, дастлабки асос принциpidан келтириб чиқарадилар.

Оламни бундай концептуал тушуниш оламни муҳокама орқали ҳосил қилинадиган мантиқий далил, исботлаш асосида тушуниш оламни бевосита интуитив тушунишга, ҳақиқатни эгаллаш (диний таълимот)га, яхлит билишга зид бўлган йўналишдир.

Ҳозирги даврда рационаллик тушунчаси қайтадан кўриб чиқилипти, янгича баҳоляпти. Рационаллик тарихий тушунча бўлиб, «ақлнинг ўзи ҳам доимо ўзгариб, ривожланиб туради. Унинг айрим томонлари эскириб хаётдан чиқиб кетди».

Рационаллик тушунчасига янгича ёндашиш шундан иборатки, рационаллик субъектнинг ўз фаолиятини ташкил этишидаги универсал воситадир. Бу фаолият ақлга, мулоҳазага асосланиб, субъектнинг ниятига этишини таъминлайди.

Рационаллик ҳақида ҳозир турлича қарашлар, талқинлар мавжуд. Шулардан айримларини кўриб чиқамиз:

М. Вебернинг ёзишича, рационаллик мақсадга эришишнинг адекват (айнан) воситасидир.

Витгенштейннинг фикрича, рационаллик, бу конформизм, яъни вазиятга мослашишдир.

Толменнинг фикрича, рационаллик фаолият қоидаларининг мантиқий асосланишидир.

Демак, рационаллик ҳақида турли- туман қарашлар, талқин этишлар мавжуд. Лекин ҳар қандай қараш рационалликни вазиятни мантиқий далил асосида таҳлил қилиш билан боғлайди.

Рационализм кенг маънода табиат, жамият ва шахс субъективлигини яхлит қамраб олувчи ақл қобилияти, лаёқати демакдир.

Фан ҳақиқатни билишнинг рационал мағзидир. Фан инсон маданиятининг ажралмас қисм бўлиб, олам ва инсон тўғрисида объектив

аҳамиятга эга бўлган янги билимлар ҳосил қилиш билан махсус шуғулланади.

Фан ҳақиқий борлиқни, реал воқелиқни ўрганишга «объектив» қаратилган бўлиб, субъектив баҳо беришдан ҳолидир. Объект қандай бўлса, уни шундай кўрсатиш керак.

Фан асосан амалиётдан келиб чиқди, унинг алоҳида бир соҳаси сифатида ривожланди. У барча соҳаларни тадқиқ этиш имкониятига эга бўлиб, ҳам назария, ҳам амалиёт билан шуғулланади.

XX аср охирларига келиб, техноген цивилизацияси илмий рационаликда ўз ифодасини топди. Илмий рационализм оламга бўлган муносабатда инсон қудратини, унинг яратувчан ролини кучайтирди. Инсоннинг табиат билан бирга уйғунлашишга бўлган ишончи ортди.

Ф. Бэкон бир вақтлар «билим - кучдир» ғоясини олға сурган эди. Лекин куч- ҳокимият таянчидир. Ҳокимият сиёсий ҳаёт жараёнларини ва инсон фаолиятини тўла қамраб олади; эгалик қилиш ва ўзини назорат қила билиш ҳам ҳокимият элементидир.

Илмий ишларни амалга ошириш учун ҳукмронликка интилиш инсон обрўсини оширади, ишончини мустаҳкамлайди.

Ҳозирги замон жамиятида фан ихтисослашди, касбга, ижтимоий фаолиятга айланди. Фан техника ва технологияга тобора кўп янгиликлар олиб қирапти (атом, лазер, компьютер, биоинженер технологияси ва х.о.)

Фан ва унинг ютуқлари жамиятда салмоқли ўрин эгаллайди. Инсон ўз фаолиятида ундан фойдаланмоқда, интеллектуал салоҳияти кучаймоқда. Лекин фаннинг роли ва ўрнини бир томонлама, тор доирада баҳолаш, уни инсон маънавиятининг (рухининг) бошқа тор қисмларига қарши қўйиш ярамайди.

Инсон ва жамият ҳаётида ахлоқий қадриятлар, ҳиссий жараёнлар, бадиий дид (изланиш), диний эътиқод, тажриба ва бошқалар ҳам катта роль ўйнайди.

Ҳозирги даврда энг муҳим масалаларидан бири илмийликдан ташқариги билимдир. Илмийликдан ташқариги билим (илм, билиш) ни баҳолашда рационаликни маърифатга зид, илмга қарши соҳа сифатида инкор этадилар. Лекин инсон руҳи фақат хато фикрда бўлмайди, балки унинг фикри «адашиб, сарсонбўлиб», юриши ҳам мумкин. У ҳақиқатни излайди, ҳеч қандай тўсиқлардан чўчимайди. Руҳ қаерни хоҳласа, ўша жойда бўлиши мумкин. Ақл кўп қиррали ҳодиса бўлиб, минглаб йиллардан бери ҳақиқатни излайди, унга интилади. Буни инкор этиш мумкин эмас. Гермес Тригамис (чорва ва савдо худоси, сеҳргарлар ҳимоячиси) нинг руҳи бўлиши, Инжил ва Қуръон матн (текст) лари, «Ўзгаришилар китоби», Веда ва Упанишадлар (Веда - Қадимги Ҳиндистон адабиёти ёдгорликлари, диний мадҳия, ашула, дуолар, удум, миф ва бошқалар баёни). Упанишадлар - қадимги Ҳиндистондаги фалсафий оқим бўлиб, асосан устоз ва талаба ўртасидаги мулоқот шаклида ифодаланган, асрлар давомида яратилган ва сақланган.

Юқорида санаб ўтилган таълимотлар фан эмас. Лекин улар оламни англашнинг маънавий шакллари ҳисобланади. Уларни инкор этиш ўйламасдан қилинган ҳулоса ҳисобланади.

Оламга рационаллик асосида қараш ҳозир ҳам мавжуд. Фан барча истақларни бажара олмайди, бажарган тақдирда ҳам инсоният муаммоси битмас - туганмасдир, унинг барчасини тўплаб, фан доирасига кирита олмаймиз.

Севги фан эмас. Лекин инсон руҳий оламида фанга нисбатан салмоқли ўрин эгаллайди.

Ҳозирги даврда фан альтернативи (муқобили) вужудга келмоқда ва эскилари қайта тикланмоқда. Трансперсонал психология (трансгипноз асосида мия кўзғалиши) ўз- ўзини кашф этиш, эктрасенс «башорат қилиш», нимадир айтиш, олдиндан кўриш. б. «Уфология» (чарчаш, енгиллашиш) с. Оламни тушуниш (англаш) нинг шарқ системаси

Шарқ системасига нисбатан қандай муносабатда бўлиш керак? Олам бепоён, инсон руҳияти чексиз, чегарасиздир. Билиб олинган томонлар , соҳаларга нисбатан билинмаган нарсалар кўп.

Фан - маданият маҳсули, ижтимоий онг шакли сифатида нисбатан кейинроқ вужудга келди. Инсонлар минглаб йиллар давомида ерга ишлов берди, уй-жой қурди, севди, истироб чекди, фикрлади ва баҳоладилар. Яъни оламни ўзларича ангадилар, мушоҳада қилдилар, тушундилар. Ҳали фан йўқ эди. Авлодлар алмашуви давом этди. Инсонлар традицияга, эмпирик тажрибага таяндилар. Оламга мифология ёки дин орқали қарадилар. Билишга интилиш бор эди. Инсон бор экан ҳамиша билишга интилган. Лекин инсон билими илмий билишдан узоқда ёки илмий билишдан ташқарида эди.

Оламни англаш, тушуниш, миф, сеҳргарлик тажрибаларнинг т.ўпланиши сифатида устоздан шогирдга ўтиб борган, инсон ҳаёти давом этган.

Маълумки, Европа антик даврида ва Қадимги Шарқда том маънодаги назарий билим ва фан арбоблари йўқ эди. Ноилмий элементлар мавжуд эди. Палиолитдан то антик давргача турли- туман кўринишдаги билимлар тўпланиб борди, лекин улар ижтимоий ҳаётнинг зарурий шартини ҳисобланмас эди.

Даврнинг маданий ва ижтимоий - иқтисодий талабига хос бўлган фан Европада . ўрта аср охирлари ва янги замоннинг дастлабки вақтига тўғри келади: XVII асрнинг улуғ олими Ф. Бекон (1561-1625) фаннинг икки вазифасини аниқлади:

А) Фан инсоният билимини кўпайтириш воситаси;

Б) Фан инсоният фаровонлигини яхшилайди воситаси; Бу гоё ҳозир ҳам қимматли ва эътиборга лойиқдир. Фаннинг ривожланиш тарихи ҳақида турлича қарашлар ва концепциялар вужудга келди. Янги концепциялардан бири (1993йил Кравец А. Ц) фан ривожланишига асос қилиб социол - маданий парамет (ўлчам) ни олди ва Европа фани таракқиётининг тўрт даврини кўрсатиб берди. 1-давр . XV асрдан то XVIII асргача романтизм

руҳида бўлди. Бу даврнинг хусусияти : бозор иқтисодиётининг қарор топиши; буюк капитализм; дастлабки капитал жамғариш, фан билан шуғулланишнинг касбга айланиши; инсон билиш фаолияти-нинг дин доирасидан чиқиб табиий тажрибага таяна бошлаши; фан структурасида янги соҳаларнинг вужудга кела бошлаши; фан тармоқларининг кенгайиши; маорифнинг фан хулоаларини бевосита сингдира бошлаши. 2- давр. XVIII- XIX асрлардаги классик давр. Унинг муҳим хусусиятлари :

- бозор муносабатлари қарор топди:
- ишлаб чиқариш машиналаштирилди:
- капитализм ғалаба қилди:
- фундаментал назариялар яратила бошлади:
- фан тармоқлари ривожланди:
- фан махсус назарияси йиғиндиси сифатида шаклланди. Фан

бевосита

давлатга хизмат қила бошлади. Олим обрўси ортиди.

3-давр . XX асрнинг 70- 80 йиллари пост классик давр унинг хусусиятлари:

А) «катта фан » вужудга келди.

Олам моҳиятини талқин қилишга қаратилган назариялар яратилди; Б) Илмий ғоялар техника инновациясига, ишлаб чиқариш ва турмушга бевота кенг татбиқ этила бошлади. 4- давр . Биринчи постклассик даври, ҳозирги давр .

«катта фан» соҳасидаги ривожланиш жадаллашди. Давлат фани ҳар томонлама ривожлантириш ҳимоясига олди, фан давлат тизимининг муҳим элементига яйланди. Йирик лойиҳалар вужудга келди (атом, космос, «инсон» , экология). Фан структурасининг ички тузилиши турли - туман кўринишга эга бўлди. Илмий изланиш икки йўналишига : табиий олам ва инсон оламига қаратилди. Шунга асосланиш дастлаб фан :

а) табиий фанларга

б) социол ижтимоий- гуманитар фанга ажралди.

Бу фанлар ўзаро боғлаб ва шу билан бирга ўз объектига эга бўлган мучтақил соҳалардир. Ҳозирги замон фанинг уйғунлиги ,яхлитлиги турли-туман бўлиб, унинг тавсифи ҳар хилдир. Претметлар, фан соҳалари бўйича тавсиф қилиш принципи мавжуд. Адабиётларда таъкидланишича, ҳозирги пайтида 10 мингдаг ортиқ мустақил фан мавжуд. Ҳар бир фан ўз атамаси, ўз методикаси, тадқиқот претметига эга. Олам яхлит, лекин у кўп қиррали ички алоқадор системадир. Фанни соҳаларига қараб уюштириш ўзини оқлади.

Лекин, бу доимо назарий синтезга катта аҳамият беришни талаб этади. Бу жойда фалсафа муҳим роль ўйнайди. Фалсафа маънавий оламга муносабат масаласида билимларнинг умумий асосларини туплаш, йиғиш функциясини бажаради. Ҳар бир татқиқотчи фан билан шуғулланишда жуда кўплаб муаммоларга дуч келади, . умумийликни излайди. Инсон муаммоси, инсониятнинг умумбашарий муаммолари, универсиум муаммолари, йирик техника муаммоларини биронбир фан доирасида ҳал этиш ғоят мушкулдир. Шунинг учун ҳам фалсафий умумлаштиришга

эхтиёж туғилади. Фан илмий билимлар системаси сифатида ўзига хос ички тузилишига эгадир. Адабиётларда унинг тури фарқланади:

- 1) эмпирик даражадаги илмий билим;
- 2) назарий даражадаги илмий билим.

Эмпирик даражадаги илмий изланиш олимнинг тадқиқот объекти билан бевосита алоқа ўрнатишини билдиради. У кузатиш, таққослаш, ўлчаш, эксперимент, тасвирлаш ва ҳ. к таянади.

Назарий даражадаги илмий изланиш эмпирик далилга асосланади, объектдан анча узоқлашган бўлади:

Идеал модел тузиш, ақлий эксперимент, мавжуд материалларни математик асослаш, назарий конструкциялаш (лойихалаш) ва бошқалар назарий изланиш методлари ҳисобланади. Бу даражада энг аввало ўрганиладиган объект ва жараённинг мавхумлашган системаси тузилади.

Бу икки изланиш ўзаро бир- бири билан боғланган бўлиб улар ўртасидаги алоқадордир. Назарий эса фактга таянади.

Илмий билиш ўз моҳияти билан қонунларни очишга қаратилган, чунки улар лимий билим шакллари бўлиб, нарсалардаги барқарор, такрорланиб турадиган, зарурий алоқаларни ифода этади.

И. Кант қонунни мавжудликнинг зарурий қонидаси деб таърифлаган эди. Тадқиқотчи ўрганиладиган объект ёки ҳодисани тасвирлаш, тушунтириш (яъни моҳиятини очиш, унинг ички имкониятларини топиш) ва ўзгариш жараёнини кўра билишни башорат қила олиши керак.

Гуманитар фанлар (инсон ҳақидаги фанлар) нинг вазифаси тасвирлаш, тушунтириш билан бирга , яна муҳими, фаҳмлашдир. Фаҳмлаш, идрок этиш ўрганиладиган объект ёки соҳанинг инсонинг мақсади ва идиалига мувофиқлигини изоҳлаш (интерпретация) демакдир.

Фаҳмлаш, идрок этиш инсонийлик моҳиятини аниқлаш билан боғлиқ бўлган жараёндир. Фаннинг яшаши ва ривожланиши айрим зарурий асосларга таянади.

Ҳозирги тадқиқотчилар куйидаги асосларни кўрсатмоқдалар:

- Тадқиқот идеаллар ва нормалари:
- Оламнинг илмий манзараси:
- Фаннинг фалсафий асослари:

Ҳозирги замон фанида тез- тез қўлланилаётган «парадигма» тушунчаси мавжуд, уни фанга Т. Кунт киритди.

Парадигма тушунчаси ўз ичига :

А) илмий изланишлар умум қабул қилган идеаллар ва нормалар йиғигдиси, Б) илмий жамоатчилик асосий кўпчилигининг розилиги билан тан олинган. Демак , парадигма- идеал ва нормалар, олам манзараси ҳолатини ифодаланди. Парадигманинг алмашинуви фанда катта ўзгариш рўй берганини ва янги соҳага ўтилганини бидиради. XX аср ўрталарига келиб, парадигма сифатида олам манзараси ва инсон муаммоси қўйилди. Бу фандаги ўзгариш, постклассик давр, ноклассик даврнинг вужудга келиши билан боғлиқ эди. Айни шу даврда, фанга аксиологик ёндашуви шартлари киритилди. Фан объективлик билан ўзига у ёки бу шаклда «Антроп

принцип»ни қабул этди. (Антроп, антропология- одамнинг биологик хусусиятлари). Оламда инсон яшайди, ҳар қандай билим , ўзгариш , инсон, манфаатига хизмат қилиши, инсонга йўналтирилган бўлиши шарт. Яъни оламни ўрганиш, билишга инсон манфаатлари нуқтаи назаридан қарамоқ керак. Классик табиий фанлар оламнинг табиий асосларини ўрганди. Олам бошқа, уни ўрганувчи инсон бошқа. Инсон табиатда яшайди, лекин бу ҳақиқат инсон тамонидан ҳар доим ҳам тан олинмаган.

Фан инсон зотини сақлаш ва унинг абадийлигини таъминлашга қаратилгандир.

Инсон омон- эсон сақлаш, унинг тарихини давом эттириши жаҳон фанининг вазифасидир. Фанда гуманизм руҳи кучаймоқда, ҳар қандай ҳақиқат инсон бахт- саодат учун хизмат қилиши керак. Мавжуд адабиётларда фан ҳамма вақт тўғри чизик бўйлаб ҳаракат қилмайди: Олам «тартиб» ва «тартибсизлик» мавжуд бўлади, унинг келиб чиқиш сабаблари турлиса, бу эса космос, биосфера, социол ҳаёт билан боғлиқ бўлиши мумкин. Фан ҳам шу қонунга асосланади. Яъни тўғри чизик бўйлаб ривожланмайди.

Маълумки, оламни синергетик асосда англаш фундаментал тушунчадир. Бу тушунча математика фанидан олинган У ёки бу системалардир, шу жумладан, ижтимоий масалаларни ҳал этишда, фақатгина бир йўл ва биргина эҳтимоллик бўлиши мумкин эмас. Аксинча, улар кўп ҳатто бир- бирига зид бўлиши ҳам мумкин.

Ривожланишнинг беқарорлик нуқталарида (бифуркация- «учқун», аланга) вазиятнинг кескинлашиши, таранглашуви асосида содир бўлиши- фаннинг неоклассик парадигмаси ҳазинасига киради.

Синергетик асосида қарашда кўпгина ҳодисалар мутацияга(мутация- лат. Ўзгариш: тўсатдан ворисликда табиий сунъий ўзгариш) учрайди. Бизнинг асримизда фан узоқ галактикага, космосга, элементар зарчалар ва квант, тирик организм, инсоннинг руҳий ҳолати ва ижтимоий ҳаёти соҳаларига кириб борди.

Фан ютуқлари қатор камчиликларига қарамай, инсон зоти тарихини давом эттириш имкониятини яратмоқда. Фан бевосита ишлаб чиқрувчи кучга айланд. Фан ижтимоий куч сифатида инсон ҳамжамиятида бўлаётган ўзгаришларга ўз таъсирини кучайтирмоқда. Бу эса илмий- техник соҳаларни: фундаментал ва амалий, табиий ва ижтимоий- гуманитар, техник ва ташкилий жиҳатларни ўз ичига олади.

XX аср охирига келиб иноният тарихида инсон оламига ва табиат оламига бўлган муносабат тубдан ўзгарди, Бу ўзгаришлар турлича ифодаланяпти:

- илмий- техник революция (Марксизм)
- Ижтимоийтехник революция (О. Тоффлернинг цивилизацияли топологияси) .

- Информацион - компьютер ёки информацион- экологик давр. Унинг ядроси, маркази сифатида электрон компьютер ва биотехнология кўрсатиляпти. Бунинг натижасида янги цивилизация вужудга келиши мумкинлиги айтиляпти. У «информацион », «информацион- экологик»

давр жамияти деб аталиши мумкин.

Цивилизация жамият эндигина шаклланмоқда. Бу жамиятда асосий ўринни информация ва билим эгаллайди.

Ҳозирги даврда ривожланган мамлакатларда саноат, қишлоқ хўжалиги, алоқа ва коммуникация, турмуш ва дам олиш, маориф ва маънавий ҳаёт фундаментал фан ютуқларига таянмоқда, инсон фаолияти ва турмушида билимга интилиши, уни кенгайтириш ва сақлаш, фикрни трансформациялаш, кўпайтириш ва тарқатиш ва асосий ўринни эгалламоқда.

Информация қимматли маҳсулот ва асосий товар. бўлиб қолмоқда.

Информация фақатгина хабар, маълумот бериш эмас. Кибернетиканинг ривожланиши билан информация гўё бир субстанцияга айланди. Ундан татқиқотчилар, ишлаб чиқарувчилар, ижтимоий ҳаётни бошқарувчилар кенг фойдаланмоқдалар. Информация ҳақида фалсафий концепция шаклланди. Информациyani манзил ва ҳаракат билан бир қаторга қўймоқдалар:

манзил- ҳаракат- информация. Бу ерда информация универсум ва унинг тармоқларига хос хусусият деб талқин этилмоқда. Универсум ва уни ташкил этувчи ҳар бир тармоқнинг муҳим хоссаси информациядир. Кўпчилик муаллифлар информацияни ҳар хилликнинг инъикоси, ноаниқликнинг йўқотилиши, турли - туман хабарлашиш, структурани ташкил топиш меъёри танлаш эҳтимоллари, талант, истеъдод онаси; ҳар қандай билим мазмуни, ички қўзғатувчи, чуқур хабардорлик сифатида талқин этмоқдалар.

Шаклланаётган жамият «Информацион» жамият эканлигини ҳисобга олиб, унга хос қуйидаги муҳим хусусиятларни ажратиб кўрсатиш мумкин.

А) инсон борлигидаги барча сунъий «энергетик» ва «ашёвий» (нарсалар) ҳолат, моментлар «информацион» га кўчиб ўтади. Энергетика, ашёвий томонларини информация эгаллайди. Инсон доимо энергияга мухтожлик сезади, табиат устидан ҳукмрон бўлишга интилади. Дастлабки оловдан тортиб - то гидростанция, атом раекторигача энергия яратилади.

Техника ва технология илмийликка асосланган бўлиб илм- фан ва кўникмани талаб қилади. Асримизнинг энг юқори технологияси :

Электроника, информатика, космосга хос ишлаб чиқариш биотехнология ва х.к. кенг. равишда ишлаб чиқариш фаолияти революцион, радикал ўзгармоқда, инсониятга ва табиатга бўлган муносабат ўзгармоқда. Интеллектуал фаолият кенг микёсда «технологиялашмоқда» компьютерлашмоқда. Ҳар бир соҳада билим ва фаннинг салмоғи кучаймоқда. Уни инкор этувчи давлат муқаррар равишда инқирозга юз тутади.

Ҳозирги даврда «инсоний капитал» бошқа капиталларга нисбатан устивор ўринни эгаллади, яъни умуман, инсон ҳаёти бевосита инсонининг интеллектуаллигига, ақл заковатига, маънавий -ахлоқий қиёфасига боғлиқдир. Информация- компьютер революцияси чуқур ижтимоий ўзгаришлар учун асос таёрлайди. Ижтимоий ўзгаришлар: ижтимоий тузум, хўжалик ҳаёт ва меҳнат, сиёсат ва таълим кабиларни қамраб олади.

Жамият структураси ўзгарди, ишлаб чиқаришда ақлий меҳнат ходимлари (мутахассислар, оқ кўйлаклилар) ва роботлар асосий ўринни эгалай бошлади. Юқори интеллектуал малакали ходимлар қатлами вужудга келди (уларни А. Тоффлер «когнетария» деб атади.)

Жамиятнинг маданий- маънавий соҳаси нихоятда тез ўзгармоқда. Информацион технология маданиятга ва инновацияга таъсир этмоқда, турли зиддият ва жараёнларни келтириб чиқармоқда. Ҳар бир инсон индивидуал электрон воситалар орқали зарурий информация олмоқда. Оммавий маданият, маъориф системаси, билим доираси кенгайди. Маънавиятга хос бундай ўзгаришлар ўзига хос тасодифий, режалаштирилмаган салбий ҳолатларини вужудга келтиради, маданият сифат жихатидан янги босқичга чиқмоқда.

Информацион революция ўз навбатида сиёсий муносабатлар сферасига таъсир этади.

Бир томондан, ҳар бир фуқаронинг демократик ўзгаришларда қатнашиш имкониятларини кенгайтиради.

Иккичи томондан, инсонлар устидан назорат қилувчи структурани кучайтиради.

Информацион революция инсонга, унинг ҳаёт тарзига касбига рухий ҳолатига таъсир қилади. Социаллашув жараёнига информация ўз таъсирини кўрсатди.

Компьютерлаштириш янги реллаликка - «виртуал реаллик» (Эхтимолга яқин реаллик)» ка, сунъий муҳитга кирмоқда, бу муҳитни асл нусха, андоза сифатида қабул қилиши мумкин. Бу янги технология инсони руҳиятига салбий таъсир этиш ҳам мумкин. «Эхтимолга яқин реаллик» сифатида манъяк(бир томонлама ривожланган, авлдан махрум кимса)ларга хос финномилларни компьютер ўйинларида кўриш мумкин. Компьютер технологияси инсон ижодий имкониятини кучайтириши, янги типдаги шахсни яратиши мумкин. Бунинг қандай шахс бўлиши эса номаълум.

Компьютер технологияси асосида келажакда вужудга келадиган жамият информацион жамият деб аталади. Лекин, айрим файласуфлар келгуси жамиятга информацион ва экологик жамият деб қарамқдалар. Постиндустриал жамият информацион муаммоларини биринчи ўринга чиқармоқда. Лекин у жамият табиатга бўлган муносабатга хос барча коллизия (зиддиятларни) ҳал қила олмайди. Етилган умумбашарий экологик инқироз жамиятни коэволюцион муносабатларни, яъни инсоният ва унинг табиий - экологик муҳитининг оптимал муносабатларини яратишни талаб этмоқда. Ишлаб чиқариш экологиялаштирилмаса, инсоният ўз- ўзини нобуд қилиш мумкин. Инсон ва табиат ўзаро боғланган жараён. Тарих тақозоси шуни кўрсатмоқдаки, ер юзидаги ашёвий нарса ва энергетик ресурслар (кўмир , нефть, газ ва бошқалар) маълум даврда тугайди ёки "инсониятнинг ўсиб борувчи эҳтиёжини қондиrolмай қолади. У ҳолда қандай ресурслар қолади?

Бу ресурс хозир жуда тез ривожланаётган интеллектуал, инфор­мацион ва энг аввало, илмий- техник билимлар, маълумотлилик, инсонларнинг информацияга эга бўлиши (хабардорлиги) ресурсларидир.

Инсоният бу ресурсга таяниб ва унга яна маънавий- ахлоқий бойликни ҳам кўшиб, умумбашарий барқарорликни таъминлайди ва ривожланишнинг янги босқичига кўтарилади.

Назорат учун саволлар:

1. Техника тушунчасининг мазмуни ва моҳияти.
2. Техноген олам деганда нимани тушуна­сиз.
3. Фан нима, у қандай ривожланади, унинг натижалари нималардан иборат?
4. Фаннинг ўзига хос хусусиятлари.
5. Фаннинг шаклланиши ва тараққиёти қандай даврларни ўз ичига олади.
6. Фан ва жамият орасидаги диалектик алоқадорликни қандай тушуна­сиз?

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка тахдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т., «Ўзбекистон» 1997 йил, 258-266 бетлар.
2. Каримов И.А. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т., «Ўзбекистон» 1997 йил.
3. Омонулла Файзуллаев. Фалсафа ва фанлар методологияси. – Т., «Фалсафа ва ҳуқуқ» нашриёти, 2006 йил.
4. Шермухамедова Н. Фалсафа ва фан методологияси. – Т., 2005 й., 7-122 бетлар.
5. С.Э.Крапивенский. Социальная философия. – Москва, «ВЛАДОС» 1999 г., стр. 258-281.
6. Фалсафа асослари. – Т., «Ўзбекистон» НМИУ, 2005 йил, 328-337 бетлар.
7. Falsafa – Т., 2006 й., 323-325 бетлар.
8. Хоразм Маъмун академияси ва унинг дунё илм-фани тараққиётидаги ўрни. – Т., 2007 йил.

Таянч тушунчалар:

Фан, техника, «техникалашган» макон, «технологиялашган» замон, экотехника, политехникаишлаб чиқариш, инфор­мацион жамият, фундаментал фан, амалий фан.

15- МАВЗУ: ЎЗБЕКИСТОННИНГ ИЛМИЙ САЛОҲИЯТИ

1. Фан илмий билимлар тизимидир.
2. Илм тараққиёти жамият иқтисодий ҳаётининг асоси.
3. Фаннинг вужудга келиши ва ривожланишида Шарқ ва Ғарб мамлакатлари олимларининг жаҳон фани ривожига қўшган ҳиссаларини.
4. Мустақил Ўзбекистоннинг илмий ҳаёти ва тараққиёти.

Инсониятнинг кейинги икки юз йиллик тарихи давомида табиатни ўзлаштириш, инсон моҳиятини билиш, жамиятни такомиллаштириш борасида эришган ютуқлари фан тараққиёти билан бевосита боғлиқдир. Инсон табиий ва ижтимоий муҳитга яхшироқ мослашиш, табиатнинг стихияли кучлари олдида ожиз ва чорасиз бўлиб қолмаслик учун фанга мурожаат қилади. Шунингдек, у фан туфайли ижтимоий муносабатларни ўз мақсадлари ва манфаатларига мос равишда такомиллаштиради.

Фан ўз олдида ҳақиқий билимлар яратишни мақсад қилиб қўяди. Илмий фаолият моддий неъматлар ишлаб чиқариш фаолиятидан кескин фарқ қилади. Кишилар меҳнат" фаолияти, сиёсат, санъат, дин ва ҳоказо соҳалардаги фаолиятлари жараёнида ҳам билимлар орттирадилар. Лекин илмий билимлар изчиллиги, системалилиги, ишончлилиги ва ҳақиқийлиги билан ажралиб туради.

Фан илмий билимлар тизимидир. Фан ўзининг илмий методлари ва методологиясига эга бўлган, оламни билиш ва ўзлаштиришнинг махсус усулидир. Шунингдек, фан ижтимоий онг шакллари билан бирдир. Унинг инсон ва жамият ҳаётидаги ролини билишда фан:

- 1) инсон фаолиятининг ўзига хос тури,
- 2) алоҳида ижтимоий институт эканлигини эҳтиборга олиш муҳимдир.

Фан илмий билимлар йиғиндиси сифатида инсониятнинг маҳнавий салоҳияти, олам, табиат, жамият ва инсон тўғрисидаги тасаввур ва қарашларни шакллантиради, оламни ўзлаштириш ва ўзгартириш воситаси ҳисобланади. Оламни илмий билиш оламга янгича муносабат, янгича қарашни тақозо этади. У оламни диний, бадиий, ахлоқий, сиёсий билишдан кескин фарқ қилади. Воқеликка илмий муносабат ҳар қандай ақидапарастлик ва фатализм (тақдири азалга ишо-ниш) ни истисно этади. Илмий билиш аввал бошданок фалсафий дунёқараш билан узвий боғлиқ равишда вужудга келди. Фалсафа илм- фан хулосаларига таяниб, оламнинг янгича манзарасини яратиш имконига эга бўлди.

Илмий билишнинг иккинчи даражаси - эмпирик (тажрибага асосланувчи) ва назарий даражалари фарқланади. Эмпирик билим асосан тажриба ва экспериментлар жараёнида олинган ва ҳақиқийлиги тажрибалар жараёнида синаб кўрилган билимлардир. Билишнинг назарий даражасида илмий қарашлар, билимлар қатъий системага солинади. Илмий тушунчалар, принциплар ўрганилаётган предметнинг кўпқиррали томонларини чуқурроқ ва тўлароқ билишга имкон беради.

Илмий билимлар ҳосил қилиш усулларига қараб, фанларни экспериментал ва фундаментал фанларга ажратилади. Шунингдек, фанлар ўрганиш объектига қараб табиий, ижтимоий- гуманитар ва техник фанларга бўлинади. Тадқиқот предметини чуқурроқ ўрганиш жараёнида фаннинг янги соҳа ва тармоқлари вужудга келади. Масалан, табиатшунослик фанларининг ботаника, зоология, химия, математика, физика ва ҳоказо соҳалари ; ижтимоий- гуманитар фанларнинг тарих, археология, этнография, социология, сиёсатшунослик, фалсафа, этика, педагогика, психология, маданиятшунослик каби соҳалари вужудга келди.

Уларнинг ҳар бири яна қатор тармоқлардан иборатдир. Масалан, тарих фанининг қадимги дунё тарихи, ўрта асрлар тарихи, янги замон тарихи, фалсафанинг онтология, гносеология, аксиология, фалсафа тарихи ва ҳоказо соҳалари мавжуд.

Фаннинг вужудга келиши ва ривожланишида Шарқ ва Ғарб мамлакатлари олимларининг жаҳон фани ривожига қўшган ҳиссаларини бирёқлама тавсифлаш, уларнинг бир- бирига кўрсатган ўзаро таъсирини инкор этиш ижтимоий- фалсафий тафаккур ривожига европацентризм ва осиецентризм оқимларини вужудга келтирди. Қадимги Шарқ жаҳон маданияти ва цивилизациясининг бешиги бўлганлиги, дастлабки илмий билимлар Шарқ мамлакатларида вужудга келганлиги жаҳон олимлари томонидан эҳтироф қилинган. Қадимги Шарқ мамлакатлари (Ҳиндистон, Хитой, Миср, Хоразм, Бақтрия, Сўғдиёна, Шош, Афросиёб)да астрономия, математика, медицина, фалсафага оид илмий билимларнинг вужудга келиши кундалик ҳаётий эҳтиёж, деҳқончилик ривожига, инсон саломатлигини муҳофаза қилиш билан бевосита боғлиқ бўлган. Йил фаслларининг алмашинуви билиш зарурияти астрономияга оид илмий билимларни ривожлантиришга олиб келган.

Қадимги Шарқ ва Марказий Осиёда илмий билимларнинг шаклланиши ва ривожланиши билан табиат ва борлиққа онгли муносабат, табиат ва инсонни қадрлаш ҳисси шаклланган. Илмий ва фалсафий тафаккур инсоннинг табиат ва жамиятга бирёқлама қарамликдан озод бўлишига, меҳнат туфайли борлиққа фаол муносабатда бўлишга имкон берган. Марказий Осиёдан етишиб чиққан мутафаккирларнинг олам, одам ва табиатга бўлган фалсафий қарашлари «Авесто» да, ҳикмат, мақол ва ривоятларда ўз ифодасини топди. Қадимги юнонларнинг шарқ мамлакатлари билан савдо алоқалари илмий- маданий соҳалардаги алоқалари учун кенг йўл очган. Қадимги Юнонистондаги ижтимоий- сиёсий муносабатлар илмий билимларнинг ривожланиши учун қулайликлар яратган.

Қадимги юнонлар эрампиздан аввалги XI-X асрларда илмий билимларни системалаштирдилар ва тасниф қилдилар. Эвклид , Архимед, Фалес, Аристотелнинг илмий билимлар ривожига хизматларини алоҳида таҳкидлаш жоиздир. Қадимги юнон олимлари кўпроқ табиат ва коинот сирларини билишга, кузатиш ва мантиқий фикрлаш воситасида оламнинг содда, бироқ диний- мифологик қарашлардан фарқли манзарасини

яратишга, борлиққа озод ва эркин инсон кўзи билан қарашга интилганлар. Қадимги юнонларга хос изланувчанлик, ҳурфикрлик, турли фалсафий оқим ва мактабларнинг шаклланишига олиб келган. Антик дунё яратган фан ва фалсафа ўртасидаги ҳамкорлик, бир- бирига кўрсатган баракали таҳсир Марказий Осиё мутафаккирларининг илмий- фалсафий фаолиятида янги босқичга кўтарилди. Уларнинг илмий қарашлари ҳозирги замон фанининг таракқиётида муҳим рол ўйнаган.

Эрамининг V асрларига келиб, қадимги Рим империясининг кулаши фақат сиёсий соҳадагина эмас, балки илмий- маданий соҳаларда ҳам таназзулни кучайтирган. Бироқ илмий- фалсафий тафаккур бутунлай тўхтаб қолмаган. Қадимги юнонларнинг илғор фалсафий ва илмий аналари Марказий Осиёда янада ривожланди ва фан соҳасига янги кашфиётлар берди.

IX-XII асрларда араб халифалари Хорун ар- Рашид, унинг ўғли Маъмун ва хоразмшоҳ Маҳмуднинг хомийлигида ўша даврнинг ўзига хос фанлар академиялари вужудга келган. Хусусан, IX аср ўрталарида Бағдодда «Байт ал-ҳикма» (Донишмандлар уйи), Хоразмда «Маъмун академияси» вужудга келди. Марказий Осиёдан етишиб чиққан Мусо ал Хоразмий, Аҳмад ал Фарғоний, Фаробий, Беруний, Ибн Сино, Марғилоний ва бошқалар математика, астрономия, медицина, жамиятшунослик, фикр ва сиёсатга оид фанларни ривожлантирдилар. Шарқда ижтимоий-фалсафий билимларнинг ривожланиши диний ақидаларни инкор этмагани ҳолда инсонни янада камол топтиришга, ижтимоий борлиқ моҳиятини ақл ва тафаккур воситасида билишга асосланган эди. Шарқ олимлари қадимги Юнон олимларининг илғор анъаналарини давом эттирганлар, илмий билишнинг янги усуллариини таклиф этганлар.

Шарқ фалсафий тафаккури баркамол инсон шахсини шакллантириш, ижтимоий муносабатларни янада такомиллаштиришга, табиат ва жамият, инсон ҳаётини моҳиятини сирларини билиш ва ундан оқилона фойдаланишга қаратилган эди.

Марказий Осиё мутафаккирларининг илғор илмий ижтимоий-фалсафий қарашлари ва асарлари Европада илм-фаннинг ривожланишида катта аҳамиятга эга бўлган. Европаликлар Албарон (Ал- Беруний), Авиценна (Ибн Сино), Ал-Ферганус (Ал- Фарғоний), Улуғбек ва бошқаларнинг илмий меросини чуқур ўргандилар, уларнинг анъаналарини давом эттирдилар. Буюк италян мутафаккири Данте Алегери ўзининг «Илоҳий комедия» (XVI аср) асарида Марказий Осиёдан етишиб чиққан мутафаккирларни жаҳоннинг буюк алломалари қаторига қўйди ва улуғлади.

Марказий Осиё олимларининг жаҳон фани ривожига қўшган ҳиссалари математика, алгебра, астрономия, минералогия, геодезия, география, медицина, тарих, тилшунослик, мантик, фалсафа ривожига яққол кўзга ташланади. Мусо ал Хоразмий математиканинг янги соҳаси бўлган алгебрага асос солди. Ибн Сино ўзининг «Тиб қонунлари» асари билан медицинани илмий асосга қўйди ва унинг асарлари Европада кўп асрлар давомида муҳим қўлланма бўлиб келди. Мирзо Улуғбекнинг астрономияга оид «Зижи жадиди Кўрагоний» асари фанга қўшилган муҳим

хисса бўлди. Бу ҳозир ҳам ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда. Бу тадқиқотларнинг барчасини заминда инсон ақли-заковати, жамият ва давлат таомили масаласи ётган

Мавжуд адабиётларда таҳкидлашича, Европада фаннинг алоҳида фаолияти шакли сифатида ривожланиши XVI- XVII асрлага тўғри келади. Бу даврда Иоганн Кеплер, Галилео Галилей, Жордано Бруно, Исаак Ньютон асарлари вужудга келди. Буюк инглиз мутафаккири Фрэнсис Бэкон, француз олими Рене Декарт илмий билиш методларини ишлаб чиқдилар. Фаннинг табиатни ўзлаштириш ва жамиятни такомиллаштиришдаги аҳамиятига юксак баҳо бердилар, «Билим- кучдир» шиорини илгари сурдилар.

Бу даврда фан фалсафа ва жамият фалсафаси бир- биридан кескин ажралмаган эди. Уларлар ўз асарларини «позитив экспериментал фалсафа» деб атар эдилар. Европада илм- фаннинг ривожланиши айниқса социум фонараси инсон ҳақидаги бадиий қарашларини тубдан ўзгартирди. Жамиятга дунёвий фанлар нуқтаи назаридан қараш имконияти вужудга келди, яъни ижтимоий воқееликка диний қарашдан кескин фарқ қиладиган илмий қараш шаклланди.

Жаҳон ижтимоий-фалсафий таълимотининг вужудга келиши ва ривожланишига Шарқ ва Ғарб олимлари муносиб хисса қўшганлар. Ижтимоий тараққиётнинг маълум бир даврларида Шарқ мамлакатлари етакчи мавқени эгаллаганлар. Осиё ва Европа мамлакатлари халқларининг жаҳон фалсафа фани ривожидлаги ролини бирёқлама бўрттириш ёки камситиш назарий жиҳатдан хатодир. Ҳар қандай фан ўз моҳиятига кўра умумбашарийдир. Ер юзидаги ҳар бир халқ катта-кичиклигидан қатъи назар, унинг ривожига ўз хиссасини қўшиб келди.

XIX асрнинг ўрталарида табиатшунослик фанларида қилинган буюк кашфиётлар (эволюцион назария, хужайра назарияси, энергиянинг сақланиши ва ўзгариши қонуни) фалсафий дунёқарашнинг ўзгаришига, жамият тўғрисидаги илмий назарияларнинг вужудга келишига туртки берди.

XIX асрнинг охирларига келиб, фаннинг муҳим соҳаларида эришилган ютуқлар фан тараққиётида янги давр бошланганлигидан далолат берди. Физика соҳасида : оптика, термодинамика, электр ва магнетизмнинг ўрганилиши, химия соҳасида кимёвий бирикмалар хоссаларининг ўрганилиши, Д. И. Менделеевнинг элементлар даврий системасининг яратилиши, математикада аналитик геометрия ва математик анализ кабиларда яқол кўринди.

Бу даврда социологиянинг мустақил фан сифатида ривожланиши ижтимоий зиддиятларни оқилона ҳал этиш ва жамият истиқболларини белгилаш имконини берди.

Европа олимларининг табиатшунослик фанлари соҳасида эришган ютуқлари янги фалсафий таълимотларнинг вужудга келишига сабаб бўлди. Хусусан, И. Ньютон томонидан физика соҳасида қилинган кашфиётлар табиат ва жамиятнинг илмий манзарасини яратишга, Чарлз Дарвиннинг

илмий кашфиётлари эса, бутун олам эволюцияси тўғрисидаги фалсафий қарашнинг шаклланишига, оламнинг яхлит бирлиги, органик ва ноорганик табиат ҳамда жамиятнинг ўзаро боғлиқлиги тўғрисидаги фалсафий қарашларнинг шаклланишига олиб келди.

XIX аср охири - XX аср бошларида Туркистонда вужудга келган жадидчилик ҳаракатининг машҳур вакиллари : Исмоилбек Гаспирали, Абдулла Авлоний, Бехбудий, Аҳмад Дониш, Фитрат, Абдулла Қодирий ва бошқалар Ўзбекистонда фан ва маърифатни кенг ривожлантириш ғоясини илгари сурдилар. Ўзбекистонда ўрта асрчилик бидҳатларига қарши мавжуд сиёсий тузумни ислоҳ қилиш зарурлигини англаб етдилар. Жаҳоннинг илғор фан ва техника ютуқларидан ўлка аҳолисини баҳраманд этишга ҳаракат қилдилар. Бироқ Россия томонидан Туркистоннинг мустамлакага айлантеририлиши оқибатида жадидчиларнинг маърифатпарварлик ҳаракатлари ривожлана олмади.

Мустабид тузум Туркистон халқларининг илм- фан ва замонавий техника сирларини эгаллаши учун маълум шарт- шароитлар яратган бўлса ҳам унинг бой маҳнавий меросидан баҳраманд бўлиши, аждолларнинг илғор илмий- маданий анҳаналарини ривожлантиришга имкон бермади.

Миллий мустақиллик туфайли халқимизнинг кўпасрлик тарихга эга бўлган маънавий - интеллектуал меросини ўрганиш, жаҳон илм-' фан ва техникаси ютуқларидан баҳраманд бўлиш, жаҳоннинг машҳур илм даргоҳларида ўқиш- ўрганиш имконияти вужудга келди. Айниқса, бозор муносабатларига ўтиш, замонавий ишлаб чиқаришни ривожлантириш, баркамол инсон шахсини шакллантиришда илм- фан хулосаларига таяниш ҳаётий заруриятга айланди.

Республикамиз Президенти И. А. Каримов ўзининг «Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори», «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...», «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» ва бошқа асарларида илм - фанни ривожлантириш ислохотлар мувафақиятининг гарови, моддий фаровонлик асоси эканлигини ҳар томонлама асослаб берди. Ўзбекистоннинг жаҳондаги "тараққий этган мамлакатлар қаторидан муносиб ўрин эгаллаши, тараққий этиши, шубҳасиз, унинг илм- фан салоҳиятига бевосита боғлиқдир.

Мамлакатимзда 1997 йили қабул қилинган ва собитқадамлик билан амалга оширилаётган «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури», «Таълим тўғрисида»ги Қонун мамлакатимиз илмий салоҳиятини юксалтириш, жаҳон стандартлари талабларига жавоб бера оладиган мутахассис- кадрлар тайёрлаш вазифасини қўйди.

6. С.Э.Крапивенский Социальная философия.-Москва, «ВЛАДОС», 1998 йил, 83-112 -бет.

7. Falsafa. – Toshkent, 2006 y., 374-378 betlar.

Таянч тушунчалар

Илмий билим, назарий билим, эволюцион назария, технология, европацентризм ва осиёцентризм.

Назорат учун саволлар:

1. Илмий фаолият деганда нимани тушунасиз
2. Фан ижтимоий онг шаклларида бири дейилганда нима назарда тутилган.
3. Фаннинг инсон ва жамият ҳаётидаги ролини билишда фан.
4. Фаннинг соҳа ва тармоқлари.
5. Фаннинг ривожланишида Ғарб ва Шарқ мутафаккирларининг ўрни.
6. Замонавий фан ривожланишининг хусусиятлари.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси – Т., «Ўзбекистон», 2003 йил, 15-бет.
2. Ислон Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. – Т., «Ўзбекистон», 1992 йил.
3. Ислон Каримов. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.- Т., «Ўзбекистон», 1997 йил, 188-210, 227-252-бет.
4. Ж.Туленов. Жамият фалсафаси. – Т., 2001 йил, 4-9-бетлар.
5. Фалсафа. Ўқув қуланма – Т., «Шарқ», 1999 йил, 255-258 бетлар.

16-МАВЗУ: ЦИВИЛИЗАЦИЯ ТУШУНЧАСИ МОҲИЯТИ ВА МАЗМУНИ

1. Цивилизация. Цивилизация хақидаги фалсафий қарашлар.
2. Цивилизация ва маданият. Цивилизациянинг ўзига хос хусусиятлари.
3. Цивилизация: Шарқ ва Ғарб.
4. Ҳозирги замон цивилизацияси.

Цивилизация умумбашарий фалсафий тушунчалардан чшри бўлиб, «маданият», «ижтимоий - иқтисодий формация», «жамият» тушунчаларига яқин бўлса ҳам айнан бир хил маънони ифода этмайди.

«Цивилизация» тушунчаси лотинча «цивилис» - сўздан олинган бўлиб, «гражданликка оид», «давлатга оид» сингари маъноларни англатади. Кўп йиллар давомида илмий адабиётларда маданият ва цивилизация бир хил маъноли тушунчалар сифатида талқин этиб келинди. Ҳолбуки, буюк немис файласуфи И. Кант улар ўртасидаги яқинлик ва тафовут мавжудлигини кўрсатган эди. XX аср бошларига келиб, немис файласуфи Освальд Шпенглер «Европа қуёшининг сўниши» асарида маданият ва цивилизация тушунчаларини бир-бирига қарама-қарши қўйди. Унинг фикрича, цивилизация маданиятнинг энг юқори босқичи бўлиб, ундан кейин эса маданият аста-секин инқирозга юз ўгиради. Немис файласуфи цивилизация деганда техник-механик жараёнлар мажмуини назарда тутди.

Маданиятнинг пайдо бўлиши инсониятнинг ёввойилиқдан кейинги даври билан боғлиқ бўлса, цивилизация - тарихий жараён, ижтимоий ходисадир. Цивилизациянинг ривожланиши жамиятни юксалтиришга олиб келади, натижада бу жамият фуқаролар эркинлигини таъминлаш имкониятини яратади. Цивилизацияли ҳаёт инсонни маданиятли қилади ва унинг ҳар томонлама камол топиши учун шарт-шароит яратади.

Ҳозирги даврда цивилизациялашганлик кўпроқ қулайлик тушунчаси билан айниёлаштирилмоқда. Унинг моҳиятини саноат истеъмол воситаларини яратиш ташкил этмоқда: айни вақда у жамият ривожланишининг мезони ҳисобланмоқда (қ:Словарь - справочник. Человек и общество. Ростов-на-Дону, 1996. С.489).

Цивилизация тушунчаси таркибига қадриятлар ҳам киради. И.А.Каримов бу ҳақда шундай деб ёзади:

«Биз ҳозирги цивилизация ўзида ифода этадиган ижобий қадриятлар жумласига ҳуқуқий - демократик жамият қуриш жараёни билан боғлиқ бўлган қадриятларимизни киритамиз. Бу инсон ҳуқуқларига риоя этиш, тадбиркорлик эркинлиги, сўз эркинлиги, матбуот эркинлиги ва ҳаказолардир». (И.А.Каримов Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т. 1997, 147-бет.)

Мавжуд илмий адабиётларда цивилизация атамасининг иккинчи маъноси ҳам ёритилган. У лотинча «гражданликка оид» тушунчаси билан боғлиқдир. Лотин тилидан кириб келган гражданлик, горожанин сўзларининг ўзаги бир хилдир. Цивилизация шу маънода шаҳар маданияти тушунчасини ҳам ифодалайди. Шаҳар маданиятини яратган ва унда яшаган кишиларни цивилизацияли инсон ҳисоблаш расм бўлган. Цивилизацияни бундай тушуниш айниқса Юнонистон, Рим ва бошқа жойларда кенг тарқалаган (Кравченко А.И. Введение в социологию. М.1995)

XУШ аср француз файласуфлари цивилизацияга эришган жамият деганда ақл ва адолатга асосланувчи жамиятни тушундилар.

Цивилизация объектив ижтимоий ҳодиса бўлиб, одатда бирон бир халқ, минтақа, жамият, давлат ва хатто бутун жаҳонга нисбатан қўлланилади:

- цивилизацияга эришган халқ,
- Шарқ цивилизацияси, ғарб цивилизацияси,
- цивилизацияли жамият, цивилизацияли давлат.

Цивилизация бутун бир халқ ёки миллат, тарихий давр ва мамлакат томонидан яратилади.

Маданият - цивилизациянинг муҳим бир элементи. Адабиётларда цивилизацияга соф моддий ҳодиса деб қараш ҳоллари ҳам учрайди. Моддий тараққиёт ўса бориши билан кишиларнинг фаолият соҳаларида ўзига хос ўхшашликлар ва маълум қулайликлар пайдо бўлади ва улар тўпланиб «цивилизация»ни ташкил этади.

Цивилизация тушунчасига инсон томонидан яратилган предметлар, ҳодисалар киритилмоқда:

- моддий бойликлар, транспорт воситалари,
- касб-кор, илмий-тадқиқот ўтказиш усуллари,
- ички тартиб, қоида, низомларни ҳимоялаш усуллари,
- инсонларнинг турмуш тарзи,
- озиқ-овқатларни исътемом қилиш сифати, даражалари, меъёрлари
- эҳтиёжларни таъминлаш меъёри ва даражалари,
- саноат, қишлоқ хўжалиги, тақсимот, ривожланиш даражалари,
- кийим-кечак ишлаб чиқариш, кийиниш, орасталик, эстетик дид ва бошқалар.

Фан тараққиёти, унинг амалиётга татбиқ этилиши, таълим-тарбия тизими ва уни амалга ошириш усуллари цивилизация ютуқлари ҳисобланади.

Халқлар, давлатлар, минтақалар ривожланишидаги ўзига хос фарқлар цивилизациялараро тафовутларни ташкил этади. («Сирли олам» журн,1994, 4-сон).

Демак, цивилизация кўпроқ моддий тараққиётдаги фарқларга тегишлидир. Маданият эса маънавий тараққиёт соҳасидаги тафовутлардан келиб чиқади.

Цивилизация ва маданият ўртасида ўзаро алоқадорлик, шунингдек, улар ўртасида тафовут ва зиддиятлар бўлиши ҳам мумкин. Цивилизация ва

мадаият айни бир вақтда вужудга келиши мумкин. Бироқ улар бир текис ривожланмайди.

Цивилизация ривожланган бўлиши, лекин маданият қолоқ аҳволда қолиши мумкин ва аксинча. Кўпгина давлатлар тараққиёти шундан гувоҳлик беради. Масалан: Қадимги Рим ўзининг гуллаб - яшнаган даврида ўта ривожланган цивилизацияга эга эди, аммо унда маданият кам тараққий этган эди. Чунки унинг санъати ва фалсафаси маълум бир ҳаётий дунёқарашдан илдиз отиб чиқмаган эди, мавжудлари эса бирон бир дунёқарашнинг таъсирида ривожланган эди.

Христиан дини вужудга келиши билан дастлабки даврларда у цивилизацияга бирор нарса бера олмади, аммо у дунёга юқори даражали маданият берди. Бу маданият христианлик дунёқарашидан келиб чиққан эди.

Римлик ақл-идрок эгаларининг фаолият тарзи моддийлик талабларига бўйсунган эди. Демак, Қадимги Рим тараққий этган цивилизацияга мисол бўла олади. Кейинчалик Римда цивилизация ва маданият уйғунлашди, яъни христианлик туфайли Рим ҳам цивилизацияга, ҳам маданиятга эришди. Бироқ цивилизация маданиятга бўйсундирадирилган, маданиятга бўлган эътибор кучайган эди.

Жаҳон тараққиётнинг ҳозирги босқичида цивилизация ва маданиятнинг ўзаро муносабатига бўлган турлича қараш ва концепциялар мавжуддир. Европа мамлакатларида асосан жамиятнинг моддий томонига эътибор кучайтирилиб, маданиятни цивилизацияга бўйсундиришга ҳаракат қилинган.

Инсониятнинг тафаккур тарихидан яхши маълумки, тараққиётнинг айрим даврларида фалсафа, маданият, маънавият бирламчи, устивор ўринни эгаллаган. Материалистик дунёқарашнинг чинакам цивилизациянинг юзага келишига сабаб бўлган даврлари ҳам бўлган. Лекин шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, маданият ва цивилизация тушунчаларининг ўзаги бир хил эмас: дин руҳият, маънавий камолот, илоҳиёт билан боғланган, цивилизация эса инсониятнинг меҳнати, яратувчан фаолияти асосида вужудга келган ижтимоий жараён.

Демак, цивилизация ва маданият турлича тушунчалар ва категорияларга асосланади. Инсоният тафаккурининг турли босқичларида маданият ва цивилизацияни бирлаштириш йўлида кўп ҳаракатлар бўлган.

Яхудийларнинг муқаддас диний китоби бўлган Тавротда ижтимоий ғоялар ва моддийлик бирлаштирилиб, яхлит ҳолда берилган. Яхудийлар ўз таълимотларида цивилизация ва маданиятни бир-бири билан боғлашга, қўшишга уринганлар.

Цивилизация ва маданиятни бир-бири билан боғлаш, қўшишга бўлган уриниш ҳиндуизм ва зардуштийлик динларига ҳам бўлган.

Лекин бу икки соҳани айнийлаштириш ва бир хил ҳодиса деб қараш ярамайди. Чунки цивилизация ва маданият бир-биридан ўз моҳияти ва тузилиши жиҳатидан кескин фарқ қилади.

Цивилизация табиий ва ижтимоий-маданий уюшмаларнинг яхлитлиги, халқ бунёдкорлик фаолиятининг маҳсули ҳисобланади.

Бунда шу халқнинг маданияти, анъаналари, удумларининг ўзига хос хусусиятлари, яшаш жойларининг географик ва иқлим шароитлари ўз ифодасини топади.

Цивилизация - миллатлараро тотувлик, иқтисодий алоқалар бирлиги (хўжалик муносабатлари), табиий-географик шароитлар, маданий ва антропологик томонларни ўз ичига олади. Айниқса, бунда миллий тил ва маданият бениҳоя аҳамиятлидир. Чунки ҳар қандай цивилизациянинг моҳияти ва мазмуни ана шу тушунча ва белгиларга боғлиқдир. Лекин ҳар қандай цивилизация ўзаро алоқадорлик, ўзаро таъсир асосида шаклланади. Ҳар қандай цивилизация ўзининг шаклланишида бошқа цивилизацияларнинг ютуқлари ва имкониятларидан иложи борича кенг фойдаланади, уларни ўзига сингдиришга ҳаракат қилади.

Тойнби, Карл Ясперс ва бошқаларнинг фикрича, Россия цивилизацияси Ғарбий Европа цивилизацияси қаторида туради.

Лекин Россия цивилизацияси юнон-рим цивилизациясининг бир тармоғи ҳисобланади. Шунингдек, Россия цивилизацияси учун византияликларнинг роли салмоқлидир.

Одатда йирик цивилизацияларнинг вужудга келиши ва ривожланиши системали равишда ўрганилади. Яъни цивилизацияни ўрганишга комплекс ёндашиш, инсон ва унинг маданиятини атрофлича ўрганиш, шу халқнинг маданияти, фаолият тарзи, хулқ-атвори ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Цивилизацияга хос хусусиятлар бадиий, маданий, маънавий ёдгорликларда ўз ифодасини топади.

Ўзбекистон цивилизацияси ва маданияти анча бой ва узоқ ривожланиш тарихига эгадир. У ислом дини, маданияти орқали Шарқ мамлакатлари учун хос бўлган умумий маданият манбаалари билан уйғунлашади. Бу эса ўзбек цивилизациясининг шарқона асосини белгилади. Аммо ўзбек цивилизацияси ўзига хос хусусиятларининг бетакрорлиги, ноёблиги ва миллийлигини сақлаб қолди. Ўзбек цивилизацияси қатор хусусиятлари билан Марказий Осиё давлатлари ва халқлари билан яқиндан ҳамкорлик қилиш, яхлит цивилизацияни яратиш имкониятини кучайтирмоқда.

Ҳозирги даврда Ўзбекистон цивилизациясининг йўналиши ҳамкорлик ва бирликни мустаҳкамлашга, айниқса, Марказий Осиё мамлакатларида маданият, дин ва урф-одатларни ҳисобга олиб интеграциялашув жараёнини амалга ошириш, минтақада цивилизациялараро зиддиятлар кескинлашувининг олдини олишга, маданият ва қадриятларни ўрганиш, авайлаб-асраш, даврга мослаштиришга, мавжуд цивилизациялар ўртасидаги умумий томонларни топиш, цивилизацияларни синтезлаштиришга қаратилгандир.

И.А.Каримов ана шу жараёнлар тўғрисида шундай деб ёзади:

« Марказий Осиё халқларининг интеграцияси бор нарса, бу мавжуд воқелик - ҳудудий бирлик, коммуникациялар, иқтисодиётнинг асосий ва етакчи тармоқлари муштараклиги объектив зарурият деб ҳисоблаймиз. Бир-бирига чирмашиб кетган умумий теран томирларига эга бўлган

халқларимизнинг маданий, тил ва маънавий бирлиги ҳақида-ку гапирмаса ҳам бўлади»

«Марказий Осиё Ҳамдўстлиги интеграцияси бизнинг мустақиллик ва тараққиёт йўлимиздир» (И.А.Каримов «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» Т., 1997,320-323 бетлар.)

Цивилизацияга идеал жамият, ақл ва тафаккурга асосланган жамият деб қаралмоқда.

Саёҳатлар даври (XV-XVI)да Европа маданияти ва ахлоқидан ташқари оламда турли-туман маданиятлар мавжудлиги эътироф қилинди. Натижада XXI аср бошларига келиб, цивилизациянинг этнографик концепцияси вужудга келди. Яъни ҳар бир давлат, халқ, миллаҳ ўз цивилизациясига эга (Т.Жуффруа).

«Цивилизация» тушунчасига ёндашишда XIX аср бошларигача 3 хил қараш мавжуд эди:

1. цивилизация-инсониятнинг ягона, яхлит прогрессив ривожланиш идеали,

2. цивилизация - инсониятнинг ягона, яхлит прогрессив ривожланишининг бир босқичи,

3. локал-тарихий цивилизация яхлитлиги, этносларнинг ёки тарихий, ижтимоий уюшмаларининг ноёб ва бетакрорлигини эътироф этиш.

Ф.Гизо цивилизациянинг этнотарихий концепциясини яратди. Унинг фикрича, инсониятнинг ягона прогрессив ривожланиши турли халқларнинг маданий-реаллиги ўртасида қарама-қаршилиқ ва зиддият мавжуд. Гизо локал цивилизациялар мавжудлигини, шунингдек, яхлит кишилиқ жамияти прогресси учун ҳам цивилизация ғоясини қўллаш мумкинлигини эътироф этди.

Европа фалсафий-тарихий тафаккурида прогресснинг тўғри чизик асосида бориши тўғрисида методологик таълимот яратилди.

Бу методологиянинг моҳияти шундан иборатки, ҳаракат қиладиган кучлар уларнинг хусусий томонлари, холос. Жаҳон тарихи қуйи ҳолатдан юқори ривожланган ва такомиллашган ҳолатга ўтадиган жараён дир. Ҳар бир халқ ана шу тўғри чизикли прогресс йўлидан боради. Кейинчалиқ шу методология асосида «тарихий» ва «нотарихий» халқлар концепцияси вужудга келди:

а) «маънавий ривожланишнинг уч босқичи» қонуни (оила, фуқаролик жамияти ва давлат) - Гегель таълимоти,

б) «тафаккур эволюциясининг уч босқичи» қонуни (теология, метафизика, позитизм) - Конт назарияси,

в) «ижтимоий - иқтисодий формация» назарияси - К.Маркс таълимоти шаклланди ва кенг ёйилди.

Н.Данилевскийнинг «Россия ва Европа» асари (1869 йил)да Россия цивилизациясининг туғилиши ва ривожланиши масалалари таҳлил қилинди.

Н.Данилевский ўз асарида, биринчидан, инсониятнинг «яхлит цивилизация сифатида яшаши» тўғрисидаги таълимотни инкор этди, иккинчидан, тарихий жараёнларда фақатгина халқлар ва уларнинг бетакрор, ўзига хос цивилизацияси, «маданий - тарихий типлар» мавжуд, бўлиб, бу хусусиятлар бошқа халқларда шаклланмаслигини, уларни ўзлаштириб бўлмаслигини, улар фақат шу халқдагина мавжуд эканлигини кўрсатди.

Маданий - тарихий типлар бир - бири билан узлуксиз курашиш жараёнида қуйидаги даврларни босиб ўтади.

- этник ҳолатдан давлатчиликка,
- давлатчиликдан эса цивилизацияга ўтади,
- маданий - тарихий типлар ўзгаради.

Н.Данилевский ғоялари XX асрнинг 20-30- иилларида немис файласуфи О.Шпенглер томонидан янада ривожлантирилди.

О.Шпенглер «Европа қуёшнинг сўниши» асарида Ғарбий Европа тарихига хос европоцентризм, панлогизм, историзм, тўғри чизиқли прогрессизм принципларини танқид қилди ва маданий - тарихий жараённинг айланма ҳаракат назариясини яратди.

Унинг фикрича,

1. Жаҳон маданияти турли - туман бўлиб, цикли ривожланишдан иборат: 2. Турли - туман маданиятлар етуклик жихатдан ўзаро тенг ва баравардир.

Жаҳон маданий-ривожланиш жараёни муқаррар равишда қуйидаги 3 босқични ўз ичига олади:

- 1) ёшлик (мифосимволик, илк маданият). .
- 2) гуллаб - яшнаш, юксалиш (метафизик - диний маданият):
- 3) тушкунлик (қотиб қолган маданият)

О.Шпенглернинг фикрича, тушкунликка юз ўгирган ва қотиб қолган маданият цивилизацияга ўсиб ўтади. Шунинг учун цивилизация ҳамма жойда бир хил сифат, белги ва хусусиятга эга бўлади:

- яхлит маданий оламнинг организм сифатида барҳам топиши унинг ўлганлигида кўринади:

- бу илҳомлантирувчи, ривожлантирувчи маданиятнинг сўнгида ўз ифодасини топади:

- маданиятнинг йўқликка қайтиши этник тартибнинг бузилиши, яъни борлиққа қайтиши демакдир.

О.Шпенглер, тарихий жараённинг айланма ҳаракати, тарихий «ритми» (мароми)ғоясини олға сурди: Бу назария цивилизациянинг цикли ривожланиши, яъни такрорланиб туриши ҳақидаги концепцияга олиб келди.

А.Тойнби XX аср ўрталарида ёзган кўп жилдли асарларида цивилизацияга система сифатида ёндашди ва бу системанинг элементлари, қисмлари ва бўлақларига узвий алоқадорликда қаради.

Тойнбининг фикрича, цивилизацияларнинг вужудга келиши, халқларга нисбатан табиат томонидан («ҳосилсиз ерлар» ва «сиқув йўллар»

стимуллари) ёки инсоний муҳит («зарба» ва «сиқув») стимуллари томонидан қўйилган чақириққа жавоби ҳисобланади.

Янги цивилизация икки йўл асосида пайдо бўлиши мумкин: 1. жамиятнинг оддий, примитив структураси омма ичидан етишиб чиққан ижодий фикрловчи элита (табақа, гуруҳ) томонидан ўзгартирилади.

Чақириққа, талабга нисбатан янги метод ва механизмлар яратади ва ижтимоий активлик мимесис механизми асосида рўй беради. (Мимесис-ижтимоий тақлид, имитация орқали ижтимоий кадриятларга қўшилиш, иштирок этиш, аралашуш - бирикишга интилиш демакдир).

2. Янги цивилизация ўтмишда бўлган цивилизациянинг генетик негизидан келиб чиқиши ҳам мумкин.

Демак, Тойнби цивилизацияга система сифатида қаради, улар ўртасидаги тафовутларни эса алоқалар типи, тури билан боғлади. У жаҳон цивилизациялари тарихи, унинг турлари, хусусиятлари, фарқларини ўрганиш билан шуғулланди ва қатор асарлар яратди.

XX асрнинг И-ярмига келиб, ижтимоий - фалсафий таълимотнинг махсус тармоғи сифатида цивилизацияни тадқиқ этиш фани вужудга келди ва тез суръатлар билан ривожлана бошлади. Хатто қатор мамлакатларнинг ўқув юртларида мажбурий предмет сифатида ўқув режаларига киритилди.

Цивилизация моҳиятини талқин этишга бир қанча ёндашувлар:

културологик, социологик, этнопсихологик, географик ёндашув ва бошқалар вужудга келди.

Културологик нуқтаи назардан (М.Вебер, А.Тойнби) ёндашишга кўра цивилизация, бу - алоҳида социомаданий феномен бўлиб, макон ва замон билан чегараланган, Унинг асосини дин ташкил этади.

Э.Тайлор цивилизация элементларига билим, эътиқод, санъат, қонун, удумлар, одатлар, ва бошқаларни ҳам қўшади, чунки шу жамият аъзолари уларни ўзлаштириб оладилар ва уларга амал қиладилар.

Социологик асосда ёндашув (Д.Уилкинс)га кўра цивилизацияни социум сифатида тушуниш мумкин эмас, у ягона бир хил маданиятдан иборат бўлолмайди. Гомоген маданият цивилизациянинг белгиси бўлолмайди: маданият ҳар хил бўлолмайди: маданият ҳар хил бўлиши мумкин. Д.Уилкинснинг фикрича, цивилизация-ижтимоий уюшма бўлиб, у вақт ва маконда алоқалар, конфликтлар асосида мавжуд бўлади.

Цивилизация муносабатлари ҳамкорлик, конфликтлар, уруш, тенгсизлик, барқарорлик ва эксплуатация асосида мавжуд бўлади, айниқса ижтимоий-сиёсий алоқалар кучли ривожланган бўлади.

Этнопсихологик ёндашув (Л.Гумелев)га кўра цивилизацияни этник тараққиёт хусусиятлари билан, у ёки бу халқнинг маданияти ва психологияси билан боғланади.

Бу эса цивилизацияни миллий характер билан боғлаш ёки у билан айнилаштириш демакдир. Бундай ёндашув ўртасидаги ўзига хос тафовутларни сезмасликка олиб келади.

Цивилизацияга географик детерминизм асосида ёндашиш (Л.Мечников) ҳам мавжуд.

Бу оқим тарафдорлари у ёки бу халқ цивилизациясини ғерграфик муҳит билан боғлайдилар, яъни кишиларни уюштиришниш кооперацин шакли табиатнинг ўзгарувчан, яратувчан фаолияти асосида шаклланади.

Фалсафага оид адабиётларда цивилизация моҳиятини кенг ва тор маънода тушуниш ҳоллари ҳам учарайди.

Цивилизация кенг маънода жамият моддий ва маънавий ютуқларининг мажмуи, йиғиндиси сифатида талқин қилинмоқда.

Цивилизация тор маънода жамиятнинг фақат моддий маданиятини ифода этади, деб ҳисобламоқдалар.

XX асрнинг иккинчи ярмида Европа цивилизацияси масаласида бир канча йўналишлар вужудга келди.

1. Цивилизация - локал тарихий уюшма. Бундай уюшма у ёки бу халқнинг ижтимоий-маданий менталитетини ифодалайди. Бунда цивилизациянинг социомаданий хусусияти ўз ифодасини топгандир.

2. «Цивилизация» тушунчасини маданий-редукцион асосда талқин этиш ярамайди. Бу ғоя ҳозирги даврдаги глобалистика масаласи билан узвий боғлиқдир. Яъни у жаҳон цивилизациясининг яхлитлигини эътироф этади.

3. Цивилизация масалаларига доир яна бир таълимотга кўра цивилизация кўп маъноли ҳодиса, турли-туман цивилизацияларнинг учрашуви сифатида вужудга келган ҳодисадир. Унга ҳозирги даврнинг глобал императив (талаб) «чақириғи» натижаси сифатида қаралмоқда.

Цивилизациянинг кўп маъноли ҳодиса сифатида талқин этилиши унинг моҳиятини герменевтик асосда англашга олиб келди ва атомистик, яъни бир томонлама қарашни истисно этади. Атомистик назария цивилизацияга социомаданий бирлик, яхлитлик сифатида қарашни инкор этади.

Цивилизация, бу кўп цивилизацияларнинг ўзаро алоқаси бўлиб, глобал масалалар билан узвий боғлиқдир. Аммо цивилизацияга яхлитлик деб қараш билан бирга ҳар қандай цивилизациянинг ўзига хослиги сақланмоқда (Ғарб, Ислон, Ҳиндистон, Хитой, цивилизациялари), лекин шунга қарамай, ҳозирги даврда цивилизациялараро мустаҳкам алоқа (тенденция) йўналишлари кучаймоқда. Оламга яхлит бирлик сифатида қаралмоқда.

Н.Моисеевнинг фикрича, XXI асрда ягона қитъа цивилизацияси вужудга келади, унда умуминсоний кадриятлар, коллектив умум сайёравий Ақл, ахлоқ ва руҳий олам қарор топади.

Бундай қарашга зид равишда Э.Баталов томонидан олға сурилаётган назарияга кўра мегацивилизация вужудга келади, лекин миллий, регионал, худудий цивилизациялар ўз аҳамияти ва ноёблигини сақлаб қолади:

1. «маданий» плюрализм назарияси:
2. «глобализм» концепциялари мавжуд:

«Маданий» плюрацизм назариясига кўра маданият мамлакатлар, регионал цивилизацияларни бир-бири билан узвий боғловчи халқадир. Бу оламни гармоник ривожлантириш учун имконият яратади. маданий ҳамкорликни вужудга келтиради. Чунки Ғарб цивилизацияси фақат ягона

цивилизация эмас, унга зид турган Шарқ цивилизациясининг ўзига хос феноменлари, бетакрор ва ноёб томонлари мавжуд. Европа ёки Ғарб цивилизацияси олдида кўп миллий маданиятлардан иборат бўлган эндоген маданият моделини, маданий плюрализмни яратиш вазифаси кун тартибига кўйилади:

Ер юзининг глобаллашуви жараёнида савдо бирлашмалари, ҳар хил мафкуравий ишлари олиб бориш асосида ягона олам манзарасини яратишга ҳаракат қилинади.

Глобализм бир қанча босқичларга бўлинади:

1. глобализмнинг «туғилиши» (XV-XVIII асрнинг 1-ярми)
2. глобализмнинг «бошланиши» (XVIII аср II-ярмидан то 1870 йил).
3. глобализмнинг «сакраши» (1870 йилдан XX асрнинг 1- ярмигача).
4. глобализмнинг «ноаниқ ҳолати» XX аср II-ярмига тўғри келади.

Бу даврларда миллий birlikлар, халқаро муносабатлар «халқаро ҳамжиҳатлик» каби жараёнлар содир бўлади. Айниқса сўнги «ноаниқлик ҳолатида» кўп этник ва кўп маданиятлилик жаҳон «гражданлик жамияти» ва жаҳон гражданлиги вужудга келади.

Цивилизация масаласига ёндашишда бир - бири билан боғланган уч хил йўналиш вужудга келди:

1. локал - тарихий ёндашув асосида изоҳлаш
2. тарихий - босқичли ёндашув.
3. Жаҳон тарихий босқичи асосида ёндашув:

Цивилизация локал-тарихий асосида ёндашишда турли қарашлар мавжуд.

1. Н.Данилевский (хронологик тартибда) куйидаги маданий-тарихий типларни: Миср, Ассирия, Вавилон, Финикия, Ҳиндистон, Эрон, Европа, Юнон, Рим, Араб, Яхудий, Славян цивилизацияларини кўрсатди.

2. О.Шпенглер маданий - тарихий оламини: Миср, Ҳиндистон, Вавилон, Юнон, Рим, Ғарбий Европа цивилизацияларига ажратди.

3. А.Тойнби локал цивилизацияларни: Миср, Хитой, Минай, Шумер, Майя, Сурия, Ҳиндистон, Ҳетт, Эллин, Православ, Христиан (Россия), Узоқ Шарқ, (Карей, Япония) Эрон, Араб, Вавилон ва бошқаларга ажратди.

Яна у умумлаштириб: А) «Ғарбий Европа» Б) «Проваслав Христиан» ёки Византия В) «Ислом жамияти» Г) «Ҳиндистон жамияти» Д) «Узоқ Шарқ жамияти» каби цивилизацияларни кўрсатди.

Л.Василғев эса;

«Ғарбий Европа», «Россия», «Ислом», «Ҳинд-будда», «Конфуций» цивилизацияларини фарқилади.

II. Цивилизацияларга тарихий босқич сифатида ёндашувда у ёки бу аксиома мезонлари асос қилиб олинади ва цивилизация бир неча типларга ажраталади:

- «оғзаки, ёзма, китоб шаклига келтирилган, экранлаштирилган»
- «космоген, техноген ва антропоген»
- «традицион ва ҳозирги» цивилизация.
- Ҳозирги замон адабиётларида цивилизацияга тарихий-босқичли

ёндашувда кўпроқ технократ усулга бўлган эътибор кучайди:

- аграр (индустриал давргача) цивилизация:
- саноат (индустриал) цивилизацияси
- инфорацион цивилизация (У.Росту, Д.Белл, О.Тоффлер).

III. Цивилизацияга жаҳон тарихи сифатида ёндашувига асос қилиб олинади. Локал цивилизациянинг ўзаро муносабатлари негиздан жаҳон тарихи келиб чиқади ва экумен (коинот, жаҳон) цивилизацияси шаклланади. Цивилизацияни тарихий жараён билан боғлайдилар ва турли моддий, маънавий омилларни асос қилиб оладилар ва ўзгаришларини кўрсатадилар.

К.Ясперс жаҳон тарихига, инсониятнинг қарор топиши ва ривожланишига экзистенциализм (мавжудлик, маънавий ибтидо) ғоясини асос қилиб олди. Унинг назариясида инсон борлигининг маънавий асослари муҳим ўрин эгаллади. Унинг фикрича, реал жаҳон тарихи:

- инсон руҳининг махсус ривожланиш босқичи:
- турли маданиятларнинг ўзаро алоқалари натижаси:
- маданий халқлар ўртасидаги ҳақиқий алоқа воситаси:
- маънавият жаҳон тарихининг муҳим омилидир:

К.Ясперс «Тарихнинг бошланиши ва унинг мақсади» (1949) асарида ижтимоий ривожланиш босқичларини:

1. «тарихгача»
2. «қадимги буюк маданият» (локал тарих)
3. «ўқ давр» жаҳон тарихининг бошланиши
4. «техник давр» (ягона жаҳон тарихи) гача бўлади.

I. Тарихгача бўлган даврда:

- Инсониятнинг вужудга келиши ва қарор топиши,
- Ўт (олов) ва меҳнат қуролларининг яратилиши даври,
- Нутқнинг вужудга келиши,
- Ижтимоийгуруҳ ва ҳамжиҳатликнинг шаклланиши,
- Ҳаётнинг пайдо бўлишини афсоналар, мифлар асосида англаш рўй берди. Унинг фикрича, бу - тарихгача бўлган даврнинг муҳим, ўзига хос хусусиятларидир.

2. «Қадимги буюк маданиятлар» даври: Инсоният тарихи Ер юзида бир вақтда қуйидаги жойларда вужудга келган:

1.Шумер-Вавилон ва Миср маданияти, шунингдек, эгей олами (IV минг йилликдан то бизнинг милодгача).

II. Ҳиндистон ҳавзасидаги Досронийлар мамлакати (III минг йилликдан то бизнинг милодгача).

III. Хитой архаик дунёси (11 минг йилликдан то бизнинг милодгача). К.Ясперснинг фикрича, эр. ав. 800-200 йиллардан бизнинг эрамизгача бўлган «ўқ даври»да қадимги буюк маданиятлар таъсирида бутун инсониятнинг универсал маънавий негизи шакллана бошлаган. Бу жараён бир-бирига боғлиқ бўлмаган ҳолда Ер юзининг турли жойларида вужудга кела бошлаган.

Ҳиндистон, Хитой, Эрон, Фаластин ва қадимги Юнонистонда маънавий ҳаракатлар бошланган ва ҳозирги қиёфадаги инсон типи шаклланган.

«Ўқ даври»нинг энг муҳим хусусиятларидан яна бири бўлган жаҳон динлари шу вақтда вужудга келган. Мифологик - афсонавий онг ва дунёкараш ўрнига фалсафий онг ва днёкараш, маънавий, рефлекслар, кўникмалар вужудга келди. Рухнинг уйғониши бу дунё умумтарихининг бошланиши ва локал маданиятлар ўзаро алоқасининг кучайишдан далолат беради.

К.Ясперс «ўқ даври»га инсониятнинг тарихий макон ва замон сифатида қарайди. Шунунгдек, у «ўқ даври»да яхлит инсониятнинг вужуда келишида айрим халқларнинг тарихий роль ўйнаганлигини кўрсатди.

К.Ясперс «Ўқ даври халқлари» (хитойликлар, ҳиндистонликлар, эронийлар, яхудийлар, юнонлар) ўз тарихини узлуксиз ривожлантириб, инсониятнинг ягона маънавий макони ва унинг ҳақиқий тарихи бошланишига асос солдилар. (К.Ясперс. Смксл и назначение истории. М. 1994.стр.32-50).
Ш. «Техника даври»

Бу давр ХУИ-ХХ асрларни ўз ичига олади. Бу даврнинг хусусияти шундан иборатки, инсоният жаҳон тарихининг маънавий яхлитлиги учун ҳаракат бошлади. Бу ҳаракат ғоя ва назария сифатида эмас, балки реалликка айланди. Европа маданияти кенг тарқалди, географик кашфиётлар содир бўлди. ХХ асрда фан техника ривожланди, лекин Европа маданиятининг ривожланишига қарамай, халқлар ўзларининг бетакрор, ноёб маданиятини сақлаб қолдилар, янада ривожлантирдилар ва такомиллаштирдилар.

Л.Василғев жаҳон тарихий жараёнлари цивилизацияси концепциясини таклиф этди.

У инсоният тарихини уч даврга бўлди:

1-давр энг қадимги даврдан то эр. ав. VII-VI асрларни ўз ичига олади. Бу давр «осиё» типигаги локал жамиятлар, традицион, авторитар, деспотик, маъмурий системанинг асосий принципи «мулк ҳокимияти» ва марказлаштирилган редистрибуция («дистрибуция» - тақсимлаш, «ре»-тиклаш, тақсимлашга зид бўлиб, марказлаштирилган» деган маънони ифода этади)га асосланган бўлиб, ҳокимият мулкчилигини келтириб чиқарган. Мулкни қайта тақсимлаш давлатнинг қўлида бўлган. Ижтимоий структуранинг ўзгариши циклли асосда қайта ишлаб чиқилган ва у марказлашган давлат орқали амалга оширилган. Традицион социоцентрик жамият структураси жуда секинлик билан айрим ўзгаришлар киритиш, жорий этиш ҳисобига ўзгарган, холос.

И-давр эр.ав. УИ-У1 асрдан то Х1У -ХУИ асрларни ўз ичига олади.

Бу Европа типигаги жамиятнинг туғилиши ва қарор топиш давридир. Шу вақтда параллел тарзда «Европа» ва «Осиё» олами, яъни ижтимоий дихотомия вазияти вужудга келди. Қадимги Юнонистонда ижтимоий мутация туфайли «аниқ Европа» цивилизацияси пайдо бўлди. У хусусий мулкчиликка, гражданлик тамойилларига асосланган эди (генотип цивилизация эди.)

Ш-давр ХУШ-Х1Х асрларда Ғарбнинг бевосита Шарққа кириб бориш даврини ўз ичига олади. Традицион ва Европа маданияти структуралари

ўртасида симбиоз (бир-биридан фойдаланиб, бирга яшаш) жараёни бошанди: XX асрга келиб эса симбиоз синтезга ўтди, (икки цивилизация бир-бири билан боғланиб, қўшилиб борди). Шарқ цивилизациясининг ғарбга таъсири кучайди, жаҳон тарихи трансформациялаша бошлади. Бунда Шарқ цивилизациясининг роли, таъсири кучая бошлади. Аммо бир вақтнинг ўзида турли хил цивилизациялар бир-бирлари билан тинч-тотув яшашлари ҳам мумкин. Ана шу ҳолатни назарда тутиб, И. А. Каримов турли маданиятлар ҳамда цивилизацияларнинг ёнма - ён яшашлари нормал ва фойдали жараён эканлигини алоҳида таъкидлади (И.Каримов «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари». Т. 1997. 49- бет).

Ғарб ва Шарқ маданияти цивилизацияларининг барқарор ривожланиши ва синтезлашуви ҳозирги даврнинг энг долзарб муаммоларидан бири бўлган принципал масала, муҳим фалсафий муаммодир.

Ер юзидаги кўпгина давлатларнинг ривожланиш истиқболлари айти шу моделга асосланади. Чунки унда жамиятнинг барча жабҳалари ўзига хос тарзда тугалланган ва қиёмага етказилган жараёнدير. Шундай хусусият Шарқ цивилизациясига ҳам хосдир.

Ўзбекистон ўзининг улкан тарихий тараққиёти ва ўзига хос ривожланиш хусусиятига эга бўлган мамлакатдир. У жаҳон цивилизациясига буюк ҳисса қўшган, жаҳон тарихида чуқур из қолдирган далаат ҳисобланади. Ана шуларни назарда тутиб, И.А. Каримов ёзади : «Марказий Осиё тарихида сиёсий ақл - идрок билан маънавий жасоратни, диний дунёқараш билан комусий билимдонликни ўзида мужассам этган буюк арбоблар кўп бўлган.

Имом Бухорий, Имом Термизий, Хожа Баҳовуддин Нақшбандий, Хожа Аҳмад Яссавий, Ал Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва бошқа кўплаб буюк аждодларимиз миллий маданиятимизни ривожлантиришга улкан ҳисса қўшдилар, халқимизнинг миллий ифтихори бўлиб қолдилар. Уларнинг номлари жаҳон цивилизацияси тараққиётига қўшган буюк ҳиссалари ҳозирги кунда бутун дунёга маълум. (И.Каримов, «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида... Т.1997. 140 бет.»)

Ўзбекистон Марказий Осиё давлатлари ичида иқтисодий, маданий.ижтимоий жиҳатидан илғор мамлакат ҳисобланади.

Шунингдек,у ўз тараққиёти истиқболлари,имкониятлари жиҳатидан қулай географик - стратегик мавқега эгадир. Ўзбекистон минтақада ҳар томонлама қулай имкониятига эга бўлган истиқболли мамлакатдир.

ҒИ.Каримов таъкидалаганидек: «Ўзбекистон минтақавий мезонларга кўра юксак даражадаги урбанизация ва саноатлашувни, шунингдек, илмий-техник кадрлар билан таъминланганликни турмуш тартибига ва у Шарқ билан Ғарб мулоқатида воситачи.кўплаб цивилизациялар маънавий алоқасининг рамзи ҳам бўлиши мумкин»(И.Каримов «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида- Т.1997.144-бет.»)

Ўзбекистон ҳозирги даврда жаҳон цивилизацияси сари ривожланиб бормоқда. Бу ривожланишда ўзига хос ва ўзига мос анъаналар, бетакрор ноёб хусусиятларини сақланиб қолмоқда.

Маълумки, энг йирик цивилизациялар Шарқ ва Ғарб цивилизациялари ҳисобланади. Бу цивилизациялар ўртасида умумийлик ва ўзига хослик мавжуд. Қатор адабиётларда Ўзбекистон жамияти қайси цивилизация асосида тараққий этадидеган масала қўйиляпти.

Агар Ўзбекистон Ғарб цивилизацияси асосида ривожланса, у ҳолда Ғарб тараққиётига хос барча иқтисодий, шунунгдек, ҳаётда мавжуд бўлган зиддиятларни ҳам ўзига сингдиради ва қабул этади.

Ўзбекистон Шарқ цивилизацияси асосида тараққий этса, у ҳолда Шарққа хос бўлган ижтимоий хусусиятларни, давлатнинг жамият барча жабҳаларига раҳбарларигининг устунворлигини, анъана, расм-русм, вақтни ўзида мужамссамлаштириши керак. Бу эса ривожланиш жараёнини чўзиб юборади, у ёки бу давлатларнинг ривожланиши намунасини нусха сифатида танлашни қийинлаштиради.

Ўзбекистоннинг тарихий қисмати Шарқ тарихининг бир қисми эканлиги билан чамбарчас боғлиқдир. Шунингдек, жаҳон тарихи, инсоният тарихи яхлит, бир бутун, умумий бирликдан ташкил топган, ўзаро алоқада, ўзаро боғлиқдир. Ўзбекистон ўз тараққиёт йўлини белгилашда қуйидаги тамойилларга асосланиши зарур:

1. тарихий ўтиш даври муаммоларини далиллар асосида аниқ идрок этиш, унинг моҳиятини сеза билиш:

2. миллий анъана, миллий ўзига хосликни сақлаб қолиш ва такомиллаштириш асосида ривожланиш концепциясини яратиш ва унга катъий амал қилиш:

3. жамиятнинг барча жабҳаларида: иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, маънавий жиҳатларни цивилизацияли йўналишга ўтказиш муаммоларини хил этиш:

4. халқлар, давлатлар, миллатлар ривожланишидаги ўзаро ўхшашликлар, тафовутлар ва айрим хусусиятларни кунт билан ўрганиш, улардан фойдаланиш, мослаштириш ва бошқалар:

5. шунунгдек, жамият ривожланишининг энг муҳим омиллари сифатида географик муҳит ва умуман «табiiй» факторлар ролини аниқлаш:

Давлатнинг ҳудудий жойланиши, дарёлар, тоғ, чўл регионларнинг жойланишиши, уларнинг хўжалик тармоқлари, ер усти, табиий бойликлар, иқлим, инсон салоҳияти ва бошқаларнинг ўрни ва ролини аниқлаш ва бошқариш.

Ўзбекистоннинг цивилизацияли ривожланиши жаҳон ҳамжамияти билан бевосита боғлиқдир, аммо бу жараёнда у ўзлиги ва ноёблигини сақлаб қолиши керак.

Инсоният ҳозирги жаҳон ҳамжамиятининг очикдан-очик кўриниб турган хилма-хиллиги ва кўпқирралигини. унинг барча субъектлари ўртасидаги турли тенг ҳуқуқликни ҳам бутун жаҳон цивилизацияси муваффақиятли

ривожланишини табиий ва зарурий шарт сифатида эггироф этишни талаб қилади (И.Каримов «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...Т.1997 51-52 бет»)

Ғарб цивилизацияси ҳозирги давда ривожланишнинг энг юқори босқичига етди. У жаҳондаги мавжуд цивилизациялар ютуқларини ўзига сингдирди, мазмунан бойиди. Лекин Ғарб цивилизацияси ўз моҳияти, хусусиятлари билан бошқа цивилизациялардан, хусусан, ислом, конфуцизм, япон, ҳинд, буддизм ва православ маданиятидан фарқ қилади. Бу цивилизациялардан Ғарб идеалига хос бўлган индивидуализм, либерализм, конституционализм, инсон ҳуқуқи, эркинлик, тенглик, қонун устуворлиги, демократия, эркин бозор, черковнинг давлатдан ажратилиши сингари тамойиллар ривожланмаган.

Демократик бошқариш усуллари Ғарбда шаклланди ва ривожланди. Ғарбдан бошқа айрим мамлакатларда вужудга келган ижтимоий, демократик ўзгаришлар Ғарбнинг тазийиқи, зўрлаши асосида рўй берди. Улар бевосита халқнинг ўзидан, шу мамлакат цивилизациясидан ўсиб чиқмаган, балки ташқаридан киритилган эди.

Цивилизация - ривожланишнинг муайян бир босқичидаги бирон-бир халқ ва мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаётидаги сифатий ўзига хослигидир. Айрим тадқиқотчилар цивилизация асосини маданият, халқ, ҳудуд билан боғласалар, бошқалари динни асос қилиб оладилар.

Марказий Осиёнинг ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий ва цивилизацияли тараққиётида дўнёвий илмлар билан бир қаторда турли диний таълимотлар ҳам ўзига хос ўрин тутган. «Кўҳна тарихимизнинг қайси даврини эсламайлик, - деб ёзади И. А. Каримов, - дин ҳар доим одамларнинг ўз-ўзини идора этишга, яхши хислатларни кўпайтириб, ёмонларидан ҳалос бўлишга чорлаган. Ҳар бир алоҳида инсонга, оила, жамоа, минтақа, бир сўз билан айтганда, умумхалққа раҳнамо бўлган. Уни оғир синовларга бардош беришга, ёруғ кунларга интилиб яшашга даъват этган, бундай даъват ўз навбатида одамларга куч-қувват бағишлаган; продасини мустаҳкамлаган, бир-бирига меҳр-оқибатни оширган».

Ҳар бир халқ ўз миллий психологияси, маданияти ва интеллектуал салоҳиятига мос равишда ўз миллий давлатчилигини яратади. Сиёсий ва ҳуқуқий маданият цивилизациянинг муҳим элементи ҳисобланади. Миллий давлатчилик асосларини яратмай туриб, цивилизация яратиб бўлмайди.

Маданият ва цивилизациянинг ўзаро боғлиқлиги. Цивилизация маданий ва маънавий ривожланишнинг маҳсули сифатида вужудга келади. Цивилизацияли тараққиёт миллий маданият равнақи учун кенг имкониятлар яратади. Миллий маданият цивилизациянинг руҳи, жонидир. Миллий маданиятдан узилиб қолган цивилизация охир-оқибатда инқирозга маҳкум бўлади. Масалан, ҳозир йўқолиб кетган Америкадаги Майя цивилизацияси бунга мисол бўлади. Улардан бугун юздан ортиқ шаҳарларнинг харобалари қолган. Бунга тарихдан яна кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

Цивилизациянинг тарихий шакллари. Цивилизациялар ўз шаклига кўра Шарқ ва Ғарб цивилизациялари, худудий ва жаҳон цивилизацияси кабилардан иборат.

Шарқ цивилизациясига хос бўлган қуйидаги муҳим хусусиятларни кўрсатиш мумкин :

1) Шарқдаги барча дунёвий, диний ва фалсафий таълимотлар табиатга эҳтиёткорик билан муносабатда бўлишни, сабр- тоқатлиликни тарғиб этган ;

2) одамлар орасида бағрикенглик, бирдамлик, ҳамжихатлик руҳи кучли бўлган;

3) миллий қадрият ва анъаналар эъзозланган;

4) авлод-аждоғларга, катталар, ота-онага ҳурмат билан қарашга алоҳида эътибор берилган.

Ўзбекистон Шарқ цивилизацияси бағрида ривожланди. Унинг цивилизациясига хос белгилар: камбағал ва ожизларга ғамхўрлик, ўзаро ёрдам, табиатга оқилона муносабат, меҳнатсеварлик, сабр-тоқатлилик, ватанпарварлик, катталарга ҳурмат кабилардир.

Ўзбекистон жаҳон цивилизацияси тараққиётига илм- фан, ахлоқ, дин, санъат, маданият соҳасидаги улкан ютуқлари билан муносиб ҳисса қўшди.

Миллий мустақиллик йилларида ўзига хос тараққиёт йўлидан бораётган Ўзбекистон ўз миллий қадриятлари, маънавий мероси ва бой маданиятига таяниб, Ғарб ва Шарқнинг умумбашарий қадриятлари ва тажрибаларини ижодий ўзлаштириб, жаҳон цивилизацияси йўлидан бормоқда.

Ижтимоий - маданий тараққиёт мезони.

Ҳозирги замон цивилизацияси ўзига хос хусусиятларга эгадир. Энг муҳими, жаҳон цивилизациясини сақлаб қолиш ва уни янада ривожлантиришдир. Жаҳон цивилизациясини таназзулга олиб келадиган қатор таҳдидларни бартараф этиш, инсонни олий қадрият сифатида эъзозлаш, табиатни авайлаб-асраш, экологик хавфсизликни таъминлаш, оммавий қирғин қуролиларини йўқ қилиш, давлатлар, халқлар ўртасидаги низоларни сиёсий йўл билан музокаралар орқали ҳал этиш, турли жиноий уюшмаларга барҳам бериш, халқаро терроризм ва гиёҳвандликка, турли юқумли касалликларга қарши курашиш, кишиларда янги дунёқараш ва сиёсий тафаккурни шакллантириш ҳозирги замон цивилизациясининг муҳим муаммоларидир.

Бундай муаммоларни оқилона ҳал этиш учун турли мамлакат, минтақа халқлари ўртасида умумий ҳамжихатлик ва ҳамкорликка бўлган интилиш тобора ортиб бормоқда.

И. А. Каримовнинг қатор асарлари ва нутқларида таъкидланганидек, айрим минтақалардаги можаро ва зиддиятлар ўз вақтида оқилона ҳал этилмаса, жаҳон цивилизацияси ривожига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Турли фалсафий системаларда дунёнинг ижтимоий- маданий тараққиёти мезони турлича талқин этиб келинди. Хусусан, ишлаб

чиқарувчи кучларнинг ривожланиш даражаси, техник ва технологик ютуқлар, табиий географик омилга ижтимоий-маданий ривожланиш мезони сифатида қараб келинди. Ҳозирги пайтда қатор фалсафий адабиётларда шахс маънавияти ва унинг эркинлик даражаси ижтимоий- маданий тараққиёт мезони сифатида кўрсатиляпти.

Жамият тараққиётига цивилизацияли ёндашиш.

Фалсафа тарихида жамият ривожига турлича ёндашишлар вужудга келди. Булар: формацияли ёндашув, цивилизацияли ёндашув ва ҳ.о.

Ижтимоий амалиёт, тарих тажрибаси инсоният жамияти тараққиётига формацияли ёндашишнинг бир ёқлама, сунъий эканлигини кўрсатди. Ҳозирги замон Ғарб фалсафасида У. Ростоунинг иқтисодий ривожланиш назарияси кенг ёйилди. О. Тоффлер назариясига кўра, бутун инсоният тарихи уч катта даврга: аграр жамият, индустриал жамият, посиндустриал жамият (информацион жамият) га бўлинади.

Ижтимоий тараққиётга цивилизацияли ёндашиш ҳар бир халқ, мамлакат, минтақа тараққиётига ноёб ва такрорланмас жараён сифатида қарашга асосланади. Бундай ёндашиш моҳиятан формацияли ёндашишга зиддир.

Цивилизацияли ёндашиш ҳар бир миллий маданиятнинг ўзига хослигини, ноёб ва бетакрорлигини сақлаган ҳолда ижтимоий ривожланишнинг тадрижий йўлдан боришини эътироф этади ва жаҳон цивилизацияси ютуқларига таянади. Ижтимоий тараққиётга цивилизацияли ёндашишнинг моҳияти, хусусиятлари ва мазмуни Президент И. А. Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...» ва бошқа асарларида ўз ифодасини топди.

Фалсафа ва маданиятшунослик

Маданият тўғрисида алоҳида бир фаннинг вужудга келганлиги маданиятнинг инсон ва жамият ҳаётида нақадар муҳим аҳамиятга эга эканлигидан далолат беради. Фалсафа маданиятдаги ранг-барангликни эътироф этади, маданиятнинг универсал характерга эга бўлган тарихий типларини бир- биридан фарқлайди.

Маданият типлари ўртасидаги тафовутлар турли минтақа ва мамлакатларнинг бир-бири билан ўзаро таъсири туфайли келиб чиққандир.

Маданиятлар ўртасидаги ўзаро алоқадорлик ва ўзаро таъсир миллий маданиятнинг ўзига хослигини инкор этмайди. Бироқ жаҳон тараққиётининг умумий жараёнига қўшилиши миллий маданиятларнинг кўринишларида турли ўзгаришлар рўй беради.

Миллий мустақиллик йилларида Ўзбекистондаги турли халқлар маданиятини ривожлантиришга, маданий мерос ва қадриятларни тиклашга алоҳида эътибор берилди бошланди. Шу жиҳатдан республикамизда озчиликни ташкил этадиган халқлар миллий маданий марказларнинг ташкил этилиши катта аҳамиятга эгадир.

Ўзбекистондаги турли халқлар ва миллатларнинг ягона ғоя ва мафкура атрофида бирлашиши билан миллий маданиятлар Ўзбекистоннинг

жаҳон цивилизацияси томон ривожланишида муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Миллийлик, умуминсонийлик ғояларини уйғунлаштириш ва янада такомиллаштириш у ёки бу халқларга хос миллий маданиятнинг ўзига хослигини сақлайди ва янада ривожлантирилади.

Ватанисиз маданиятида умуминсоний қадриятлар устивор мавқени эгаллайди.

Умуминсоний ғоялар ва қадриятларнинг шаклланиши миллий маданиятнинг ривожланиш хусусиятлари билан боғлиқдир.

Умуминсоний қадриятлар инсонни эъзозлаш, ҳаётни севиш, бурч, садоқат, аждодларга ҳурмат, ватанпарварлик, адолат, маърифатпарварлик, тинчлик, тотувлик, дўстлик, ҳамкорлик сингари фазилатларни ифода этади.

Президент И. А. Каримовнинг «Ўзбекистон XX! аср бўсағасида...» асарида бирон-бир миллий маданиятни улуғлаб, уни бошқа маданиятдан устун қўйиш ва бошқа халқларга мажбуран тарғиб этиш салбий оқибатларга олиб келиши мумкинлигини алоҳида таъкидлади.

Кўпмиллатли мамлакатда миллий маданиятларни менсимаслик ёки уни камситиш ижтимоий барқарорлик ва миллий тотувликка путур етказди, турли зиддият ва ихтилофларнинг пайдо бўлиши учун замин яратади.

Миллий ғоя ва миллий мафкура асосларини ишлаб чиқишда миллий хусусиятларни ҳисобга олиш ва уларни республика тараққиёти истиқболлари билан уйғунлаштириш миллатларни жипслаштиришга қаратилган илғор ғоялар яратишни тақозо этапти.

Республикамиз маданий тараққиётининг истиқболлари.

Миллий мустақиллик йилларида маданиятимизнинг бундан кейинги ривожланиш истиқболлари учун пухта замин яратилди. Бу, аввало, бой маданий меросимизни ҳар томонлама чуқур ўрганиш имкониятларининг яратилганлигида, кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг ишлаб чиқилганлиги ва собитқадамлик билан амалга оширилаётганида, миллий маданиятларнинг раванқ топиши ва бир-бирини бойитиши учун қулай шарт-шароитлар яратилишидир.

Жаҳон маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган улуғ аждодларимиз меросини кенг тарғиб этишда мамлакатимиз илм-фан ва техника салоҳиятини ривожлантиришга алоҳида эътибор берилаётганлигида, юртимиз ободончилиги йўлида катта тадбирларнинг амалга оширилаётганлигида намоён бўляпти.

Маданият ва цивилизациянинг асосий тамойиллари, қонуният ва хусусиятларини билиш - маънавий камолот манбаидир.

Маданият ва цивилизациянинг ўзаро боғлиқлиги ва ўзига хос хусусиятларини илмий-назарий жиҳатдан чуқур идрок этиш баркамол инсон шахсини шакллантиришда муҳим аҳамиятга эгадир. Ёш авлодни юксак маданиятли ва умуминсоний қадриятларга ҳурмат ва садоқат руҳида

тарбиялаш миллий тараққиётнинг муҳим талаби, таълим-тарбия соҳасида амалга оширилаётган ислохотларнинг бош вазифасидир.

Тараққиётимизнинг ҳозирги босқичида юксак маданиятли инсонни тарбиялаш, қонунчиликка амал қиладиган, фуқаролик бурчини адо этадиган, фуқаролик жамияти талабларига риоя қиладиган, ҳар қандай келишмовчилик ва ихтилофларни оқилона ҳал қила оладиган, жаҳон стандартлари талабларига жавоб берадиган цивилизацияли баркамол шахсни шакллантириш вазифаси турибди.

Шундай қилиб, маданият ва цивилизация бир-бирини тақозо этадиган ходисалардир. Миллий мустақиллик йилларида ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий соҳада эришилган ютуқлар мамлакатимизнинг цивилизацияли тараққиёти учун пухта замин яратади.

Таянч тушунчалар:

Ёввойилик, варварлик, цивилизация, маданият, маданий тараққиёт, локал цивилизация, цивилизацияли ёндашув.

Назорат учун саволлар:

1. Цивилизация тушунчаси қандай маъноларда қўлланилади?
2. Цивилизация тушунчасининг моҳияти.
3. Цивилизация ва маданиятнинг ўхшаш ва фарқли томонларини ихохланг.
4. Цивилизациялар турлари.
5. Ғарб цивилизациясининг ўзига хос томонлари нима?
6. Шарқ цивилизациясининг хусусияти.

Адабиётлар:

1. Фалсафа. Лотин алифбосида. – Т., 2006 йил, 448-464 бетлар.
2. Фалсафа. Ўқув қўлланма. Э.Юсупов таҳрири остида. – Т., «Шарқ» 1999 й., 301-313 бетлар.
3. Фалсафа. Қомусий луғат. Т., «Шарқ» 2004 йил.
4. Ғарб фалсафаси. (Олимларнинг цивилизация муаммосига дахлдор қарашлари) – Т., «Шарқ» 2004 йил, 575-590 бетлар.
5. Қ.Хоназаров. Янги тараққиёт палласи. – Тафаккур журн., 2003 йил, 4-сон.
6. Шерали Ашур. Ғарб ва Шарқ: цивилизация ва маънавият – Мулоқот журн., 1994 йил, 1-2 сон.

17-МАВЗУ ЖАҲОН ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ ВА ЎЗБЕКИСТОН ИСТИҚБОЛИНИНГ ФАЛСАФИЙ МАСАЛАЛАРИ

1. Ҳозирги давр тараққиётининг қзига хос хусусиятлари
2. Интеграция тушунчаси. Жаҳон цивилизациясига интеграция.
2. Ўзбекистоннинг ташқи сиёсати ва унинг жаҳон мамлакатлари билан яқинлашувида тутган ўрни.

Ҳозирги пайтда инсоният ўз ривожланишида янги босқичга кўтарилди. У ўзида моддий ишлаб чиқариш ютуқларини инсоният томонидан ортирилган тажрибаларни, жаҳон миқёсида пайдо бўлган муаммоларни оқилона ҳал этиш йўллари ва усулларни мужассамлаштиради. Жаҳон цивилизацияси деганда Шарқ ва Ғарб цивилизациялари, минтақавий ва ҳудудий цивилизацияларнинг яхлит бир бутун социол организми бўлган умуминсоний жамият тушунилади. Бу тушунча умумий маънода, заминимизда яшаган барча одамларнинг умумий макони бўлган ер юзида ҳаётнинг пайдо бўлиши тарихнинг ҳамма даврларида мавжуд бўлган давлат, жамият, халқ ва миллатларнинг ҳаёт кечириши билан боғлиқ жараёнларни ўзида акс эттиради.

Бугунги таҳликавий дунёда инсониятни эсон- омон сақлаб қолиш жаҳон цивилизациясининг асосий мақсади бўлиб қолди. Республикаимизнинг бу соҳада амалга ошираётган ишлари бутун дунё ҳамжамятининг фаолияти билан ҳамоханг бўлмоқца. Зеро, жаҳон цивилизацияси халқлар ва миллатлар, давлатлар ва турли ҳудудий цивилизацияларнинг умумий системасидир.

Айримлик, ўзига хослик ва умумийлик ўртасидаги муносабатни теран англаш ҳозирги замон жаҳон цивилизациясининг шаклланиши ва ривожланиш хусусият-ларини фалсафий идрок этишга имкон беради.

Ер юзидаги ҳар бир мамлакат жаҳон цивилизацияси деб аталадиган яхлит системаси турли элементлари бўлиб, уларнинг ўзаро таъсири, ҳамкорлиги бу цивилизациянинг такомиллашувига имкон беради.

Тўғри бу система таркибига Америка, Россия, Хиой, Япония каби салмоқли элементлар ҳам бор. Улар кўп жихатдан жаҳон еистемасининг тараққиётига таъсир кўрсатади, муайян жараёнларнинг йўналиларини белгилайди. Аммо бу системада ҳар бир давлатнинг, кичгина Ватикал ёки Лихтенштейндан тортиб Германиягача, Андора ёки Монакодан токи Франциягача ўз- ўрни, ўзига хос таъсир кучи ва доираси бор. Шу маънода уларнинг ҳар бир, худди катта - кичиклиги, аҳолисининг сони қанчалигидан катъий назар, Бирлашган Миллатлар Ташкилотида тенг овозга эга. Демак, элементлар система таркибида муайян тарзда амал қилгани сингари ҳар бир мамлакат жаҳон цивилизациясига тенг ҳуқуқли аъзо ва муҳим элемент сифатида кириб боради.

Жаҳон ҳамжамияти ўзида умумийликни, ҳар бир мустақил мамлакат эса айримлик ва ўзига хосликни ифодалайди. Бу ҳолда Осиё ёки марказий Осиё мамлакатлари хусусийликни акс этирса, Ўзбекистон алоҳидаликни ифодалайди. Ўзбекистон мустақилликка эришганига кўп бўлмаганлигига қарамадан, жаҳон ҳамжамиятида ўз ўрнига эга. Унинг марказий Осиёдаги мавқеи эса бу минтақанинг асосий тараққиёт йўналишларининг кўп жиҳатдан белгилайди. Ҳар бир халқ, миллат ўзининг бетакрор, ноёб хусусиятларини сақлаган ҳолда мустақил ривожланади ва жаҳон ҳамжамиятига қўшилиб боради. Бундай қўшилиш кўп қиррали ранг баранг бўлиб, у иқтисодий, сиёсий, маънавий ҳуқуқий, ижтимоий, давлатлараро муносабатларни ўз ичига олади.

Жаҳон ҳамжамиятига қўшилиш табиий- қонуниятли жараён бўлиб, ҳар бир мамлакатнинг ҳар тамонлама тараққий этиши, ер юзида умумий хавфсизлик, тинчлик ва фаровонликни таъминлашга, табиий ресурслар, илм- фан ва техника ютуқларидан кенг фойдаланишга, экологик хавфсизликни таъминлашга имкон беради. Мустақил тараққиёт йўлига ўтган халқларнинг жаҳон ҳамжамиятига қўшилиши, умуминсоний кадриятларнинг устуворлигини эътироф этиш, халқаро ҳуқуқ нормаларига амал қилиш, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, демократик тамойилларига амал қилишда яққол намоён бўлади.

Жаҳон цивилизациясига қўшилиш натижасида нафақат иқтисодий соҳаларда, балки халқлар маънавияти, сиёсати ва дунёқрашида ҳам муҳим ижобий ўзгаришлар рўй беради. Бундай жараёнга торилган халқлар ўртасида бир- бирига ишонч, ҳамкорлик, ўзаро ҳурмат ҳамда конфликт, ихтилофларни ўзаро келишув, консенсус асосида ҳал қилишга интилиш вужудга келади. Бир- бирларининг маданий ютуқлари кадриятларидан, тажрибаларидан баҳраманд бўлиш, ҳоҳиш - истаги шаклланади. Халқларнинг бир- бири билан жипслашиш тенденцияси яхлит, бир бутун цивилизацияни, планетар онгни шакллантиради. Яъни миллийлик ва умуминсонийликнинг уйғунлиги жаҳон цивилизациясида яққол намоён бўлади ва дунё ҳамжамиятининг ҳаракат дастурига айланади. **Мустақил Ўзбекистоннинг жаҳон цивилизациясига қўшилиш йўлининг фалсафий- методологик муаммолари.** Ўзбекистон ўзининг кўп асрлик тарихга эга бўлган миллий давлатчилиги, маданияти, илмлар фани, санъати, ўзига хос ва бетакрор ҳаёт фалсафаси билан жаҳон цивилизацияси ривожига катта ҳисса қўшди. Ўзбек халқи жаҳонга фан, санъат, фалсафа, тиббиёт. Сиёсат ҳуқуқ тарих соҳаларида ўлмас асарлар яратган буюк алломаларни берди. Халқимизнинг жаҳон цивилизациясига қўшилишига ҳалақит берган муаммолар:

- ўз миллий давлатчилига эга бўлмаганлигини миллий маданиятнинг табиий ривожланиш имконияти чекланганлиги;
- мустабид тузум мафқурасининг тазйиқи остида дунёдан узиб қўйилганлиги;
- тарихи, она тили, маънавий меросидан бегоналашиш аломатлари пайдо бўлганлиги;

- миллий кадриятлари, анъана ва урф- одатларининг йўқолиб борганлиги ва асраб- авайлаш имкониятининг камлиги ва бошқалар.

Миллий мустақиллик туфайли Ўзбекистон ўз тараққиёт йўлини эркин танлаш, миллий давлатчилик асосларини яратиш ва жаҳон цивилизациясига қўшилиш имконига эга бўлди. Мамлакатимиз ўз мустақиллигининг дастлабки йиллардан оқ жаҳон цивилизациясига қўшилиш йўлини танлади.

Жаҳон цивилизацияси ютуқларидан бахраманд бўлиш мустақил ривожланиш йўлига кирган давлатнинг дунё ҳамжамиятига қўйилишининг ўзига хос йўлини белгилайди. Бинобарин, ҳар бир халқ мустақил бўлганидан сўнг ўзининг иқтисодиёти, маданияти, миллий давлатчилик сиёсатини амалга оширади. У ўз имкониятига таяниб, жаҳон ҳамжамиятига кириб борар экан, бу жараён миллий фалсафада ҳам ўз ифодасини топади.

Мустақиллик миллий фалсафанинг асоси, унинг умумжаҳон фалсафий жараёни билан қўшилиши ва уйғунлашувининг энг асосий шартидир. Мустақилликка халқ миллийлигини, ўзига хос кадриятлари, урф- одатлари ва дунёқараши ўз фалсафасида тўла- тўқис акс эттира олмайди.

Мустақил бўлмаган халқнинг фалсафасида доимо

мустамлакачиларнинг ғоялари устивор бўлади. Фақат мустақиллигина ижтимоий онгнинг ҳамма соҳаларида, дунёқараш барча жабҳаларида миллийликнинг тўла- тўқис номоён бўлиши учун замин яратади.

Тарихнинг сабоқ беришича, ҳеч қандай давлат бошқа бир давлатга, халққа ўз манфаатларини кўзламасдан беғараз ёрдам кўрсатмайди. Жаҳон цивилизациясига қўшилиш ҳар бир мустақил ривожланаётган давлатнинг тараққиётига ўз кучига, имкониятига илғор анъаналарига, кадриятларига миллий давлатчилик тажрибаларига интеллектуал салоҳиятига, табиий бойликларига таянишини инкор этмайди, балки уларнинг кенг ривожланиши тақозо этади.

Эркинлик, мустақиллик ҳамиша заруриятни, маъсулиятни англашни тақозо этади: Эркинлик ва мустақиллик жамиятнинг ҳар бир аъзоси олдига «Биз ким эдик? Хозир қандай аҳволдамиз ва қандай бўлишимиз керак?», сингари саволларга виждонан жавоб беришни талаб этади. Мустақиллик йилларида фаровон ва бахтли ҳаётни бизга кимдир яратиб бермаслигини, балки ўз ақлимиз, кучимиз билан яратишимиз лозимлигини англаш муҳим аҳамиятга эгадир. Бошқа мамлакатлардан, яхлит ва бир бутун жаҳон системасидан ажралиб қолиш бу борада ҳам тараққиётга имкон бермайди.

Тараққиётга цивилизацияли ёндашув ўзига хос хусусиятларга эга. Ўзбекистон ва жаҳон тарихини ўрганишга бундай қараш ҳозирги замон фалсафасида муҳим йўналишлардан бири сифатида қарор топмоқда. У тарихий ҳақиқатни ҳолисона баҳолашга, миллий хусусиятларнинг ўзига хослигини англашга, инсониятнинг илғор ривожланиш тажрибаларини билишга ва улардан ижодий фойдаланишга имкон беради. Жаҳон тарихига

цивилизацияли ёндашув инсоният тараққиёти зўрликсиз ва тадрижий йўлдан илгарилаб бориши жамият учун фойдали эканлигидан одамзот бошига турли ижтимоий офатлар тушмасдан ривожланиши мумкинлигини кўрсатади.

Ўзбекистоннинг жахон ҳамжамиятига кириб биринчи асосий йўналишлари

Мамалакатимиз мустақиллиги ўзига хос тараққиёт йўлининг назарияси ва амалиёти И. А. Каримовнинг «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли», «Ўзбекистоннинг сиёсий ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий йўналишлари», «Ўзбекистон иқтисодий ислохатларни чуқурлаштириш йўлида», «Ўзбекистон XXI аср - бўсағасида : хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари», «Ўзбекистон XXI асрга интилоқда» ва бошқа асарлари , нутқ ва мақолларида кенг ёрйтилган. Бу концепциянинг моҳияти нималарда иборат? Ўзбекистоннинг миллий жихатдан мустақил бўлиши объектив зарурий жараён, аждодларимизнинг асрий орзуси, ўзбек халқининг буюк тарихий ютуғидир. Бунда қуйидагилар алоҳида эътиборга молик:

- Ўзбекистон Конституциясининг қабул қилиниши
- Миллий мустақиллик рамзлари давлат байроғи, давлат мадҳияси, давлат гербининг қабул қилиниши;
- миллий давлатчилик демократик тизимнинг барпо этилиши;
- барча табиий бойликларига эгаликнинг қўлга киритилиши;

Ўзбекистоннинг тадрижий тараққиёти йўли айрим давлат-ларнинг бозор

муносабатларига «шок терапия»си билан ўтиш тажрибасидан кескин фарқланади. Ўзбекистоннинг мустақилликдан қутилган дастлабки давридаги ўзига хос иқтисодий аҳволи, собиқ иттифоқ даврида ўлканнинг хом ашё етказиб беришга иқтисослашиши каби оғир мерос билан бирга, халқнинг минг йиллик тажрибаси, ундан келиб чиқадиган хулосалар бозор муносабатларига тадрижий равишда босқичма-босқич ўтишни тақозо этади.

Иқтисодий ислохатлар ва цивилизациялашган бозор. Узоқ йиллар давомида шаклланган иқтисодий структурада туб ўзгаришларни зудлик билан қисқа вақт ичида амалга оширишнинг салбий оқибатлари олдини олишга ва пухта ўйланган стратегик режаларни амалга оширишга алоҳида эътибор берилди. Ислохатларни амалга ошириш миллий манфаатлар учун хизмат қилиши зарурлиги одамлар ислохатлар учун эмас, балки ислохатлар одамлар учун хизмат қилиши зарурлиги эътиборга олинди. Ислохатлар амалга аксарият қисми иқтисодий жихатдан ночор аҳволда бўлиб, мулкнинг давлат тасарруфидан чиқарилиши ва хусусийлаштирилиши жараёнида аҳволининг икки тоифага ажралиши хаддан ташқари бойиб ва қашшоқлашиб кетишилар муқаррар равишда турли норозиликлар ва ижтимоий ларзаларни келтириб чиқариши мумкин эди. Ана шуларни ҳисобга олиб, И. А. Каримов бозор муносабатларига ўтиш сифатида аҳволини ижтимоий ҳимоялашга қаратилган кучли сиёсат ғоясини илгари сурди.

Бозор муносабатларини амалга ошириш бир неча босқичлардан иборат қилиб белгиланди. Ҳар бир босқичда маълум иқтисодий тадбирлар амалга оширилди. Булар :

- мулкни хусусийлаштириш;
- мулкнинг давлат тасарруфидан чиқарилиши;
- мулкнинг хилмалар хил шакллари вужудга келтириш;
- аграр ислохатларни амалга ошириш;
- миллий валютани муомалага киритиш;
- янги иқтисодий инфраструктуранинг яратилиши;
- ривожланган мамлакатлар билан ҳамкорликда кўшма корхоналарнинг барпо этилиши;
- инновация сиёсатини амалга ошириш;
- хорижий инвестиция, техника ва технологияларни мамлакат иқтисодиётига жалб этиш ва бошқалар.

Ҳуллас бозор муносабатларига ўтишнинг маданий- цивилизацияли характерга эга эканлиги Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлашнинг муҳим хусусиятидир. «Чинакам цивилизациялашган бозор муносабатлари бозор воситалари фақат юксак маънавият, юксак ахлоқийлик, ватанпарварлик негизларида барпо этилиши мумкин». Иқтисодий ислохатларни амалга ошириш ва бозор муносабатларини шакллантиришда республикамизнинг ҳолати, имкониятларидан келиб чиқиб, ислохатларнинг мақсади халқ ва давлат муносабатлари томон йўналтирилди.

Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига киришига имкон берадиган қулай шарт- шароитлар қуйидагилардир:

- миллий армия ва хавсизлик тизимининг яратилганлиги;
- миллий кадриятларни тиклаш ва ривожлантириш.

Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлашнинг асосий тамойиллар Президент И.А. Каримов томонидан ишлаб чиқилди. Бу жараённинг умуминсоний жиҳатлари ва жаҳон цивилизациясига хос томонларининг амалга ошириши муайян муддатни талаб қилади. Бу муддатда амалга ошириладиган барча ишлар ўтиш даврининг заруриятидан келиб чиқади.

Мустабид тузум даврида жаҳон цивилизациясидан ажратиб қўйилган Ўзбекистон бу борада икки йўналишда фаолият юритишга мажбур бўлмоқда. Биринчидан, мустақилликни мустаҳкамлаш, миллий кадриятларни тиклаш ва асраб авайлаш асосида ўзига мос йўлдан бориш. Иккинчидан эса, бу жараёнда умуминсоний кадриятларнинг устуворлигини таъминлаш жаҳон цивилизацияси ютуқларидан кенг фойдаланиш, демократик қуриш вазибалари амалга оширилмоқда. Бир қарашда икки хил йўлга ўхшаб кўрилган, бу тараққиёт усули, аслида умумий жараённинг узвий боғлиқ икки жиҳати, бир-бирини тақозо этадиган томонларининг диалектикасидир.

Ўзбекистонининг И. А. Каримов томонидан асослаб берилган ўзига хос тараққиёт йўли қуйидаги тамойиллар билан тавсифланади:

1. Иқтисоднинг сиёсатдан устуворлиги;

2. Давлатнинг бош ислохотчи эканлиги; .
3. Қонун устуворлиги ;
4. Кучли ижтимоий сиёсат;
5. Бозор муносабатларига босқичма- босқич ўтиш.

Цивилизацияли ривожланиш ва мулкрий прюрализм.

Бозор муноабатлари шароитида махсулот сифати ва самарадорлигини яхшилашнинг муҳим қонуниятларидан бири рақобатли муҳитни яратиш, кишиларда ҳўжайинлик хиссини шакллантириш, меҳнат маҳсулига эгалик қилиш, шахсий манфаатдорлик ва уни давлат манваатлари билан боғлаш муҳим тамойил сифатида жорий этила бошлади. Меҳнат ташкил этиш жараёнида кишиларнинг касбий маҳорати, билими, тажрибаси, кўникма ва малакаси, меҳнат маданияти, меҳнатни ташкил этиш ижодий ёндашиш кишиларнинг меҳнат ва мулкка бўлган муносабатини кўрсатувчи мезонга айланди. Мулк нима? Ҳар бир инсон ўзининг онгли фаолиятида мулкка эга бўлишни ўз олдига мақсад қилиб кўяди. мулк- инсоннинг ақлий' ва жисмоний меҳнат фаолиятида яратилган' ва унинг нормал яшаши учун қафолат берадиган моддий ва интеллектуал бойлиқдир.

Мулк авлоддан- авлодга мерос бўлиб ўтиши ҳам мумкин. Мулкдорнинг тасарруфида бўлган барча тирикчилик ва ишлаб чиқариш воситаларидир. Мулкнинг шахсий, хусусий, жамоа, давлат мулки сингари шакллари мавжуддир. Мулк эгаси ўз тасарруфидаги мулкни авайлаб- асрайди, тежайди, ундан оқилона фойдаланади ва муттасил равишда кўпайтиришга ҳаракат қилади.

Бозор муносабатларига ўтиш даврида давлат хусусий мулкни кўллаб- қувватлашга, мулкчиликнинг турди шакллари ривожлантиришга, хусусий мулк дахлсизлигини ҳуқуқий қафолатлашга, тадбиркорлик ва ишбилармон ривожлантириш учун имтиёзли кредитлар бериш йўлга кўяди. Бу эса кишиларнинг мулкдор бўлиши, ўрта мулкдорлар синфининг шаклланиши учун кенг имконият яратади; Мустақиллик шароитида ақлий меҳнат маҳсули бўлган фан, санъат асарлари, дарсликлар, ўқув кўлланмалари таълим- тарбиянинг янги концепцияларини яратиш интеллектуал мулк ҳисобланади. Интеллектуал мулк эгаси ўз меҳнати маҳсулини ўз хоҳишича тасарруф этади. бундай мулкнинг кадр- қиммати, баҳоси, сифати, жамиятда тутган ўрни рақобатли муҳитда яққол намоён бўлади.

Интеллектуал мулкнинг талабгори, буюртмачиси давлат ва жамиятдир. Меҳнат жараёнида яратиладиган ҳар қандай махсулот ўз қийматига эга бўлади. Қиймат маҳсулотда ўз ифодасини кучи, қобилияти, билими сарфлаган вақти, хом- ашё, ёқилғи, энергия йўл харажатлари учун маблағи ва хоказолардир.

Мулкдор махсулот ишлаб чиқаришга камроқ харажат қилиб, кўпроқ фойда олишга интилади. Фойда- бозор муносабатлари шароитида амал қиладиган муҳим қонуниятлардан биридир. Хусусий мулкнинг ривожланишида фойда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Ҳозирги пайтда меҳнат, мулк фойда

тушунчаларини фалсафий- иқтисодий жиҳатдан теран идрок этиш, ёшлар дунёқарашида янгича иқтисодий тафаккурни шакллантириш ва уларни жаҳон цивилизацияси стандарти талаблари дараида фикр юритиши ва фаолият кўрсатиши учун замин яратади.

Ўзбекистондаги демократик жараёнлар жаҳон цивилизацияси билан уйғунлашувининг яна бир имкониятидир.

Ўзбекистоннинг жаҳон цивилизациясига кўшилиб боришида демократик жараёнларни ва ривожланган давлатларнинг сиёсий тажрибаларини ижодий ўрганиш ва ҳаётга татбиқ этиш муҳим ўрин тутади.

Ўзбекистон қонунчилигини халқаро ҳуқуқ талабларига мувофиқлаштириш, нуфузли халқаро ташкилотларга аъзо бўлиш ҳокимиятни қонун чиқарувчи, ижро этувчи, суд ҳокимиятларига бўлиш, мамлакат президентини муқобиллик асосида сайлаш фикрлар кўп хиллиги ва кўп партиявийлик тизимини қарор топтириш демократик қадриятларни ҳаётга татбиқ этиш, Ўзбекистоннинг жаҳон цивилизациясига кўшилиб бораётган-лигидан далолат беради.

Ўзбекистоннинг жаҳон цивилизациясига кириб боришдаги тажрибаларини фалсафий идрок этиш ва умумлаштириш айниқса муҳимдир. Президент И. А. Каримовнинг қатор асарларида юксак маънавият жамият тараққиётида муҳим омил эканлиги тўғрисида ғоя янгича фалсафий тафаккурнинг методологик асоси, жаҳон тараққиёти тажрибаларига таянишнинг ёрқин намунасидаир. Миллий ғоя ва миллий мафкура ўзида мамлакатимизнинг жаҳон цивилизациясига кўшилиш назарияси ва йўллари яққол акс эттиради.

Ўзбекистоннинг жаҳон цивилизациясига кўшилиш тажрибаси, унинг миллий ғояси ва мафкураси ривожланаётган мамлакатлар учун муҳим аҳамият касб этади. Ҳозирги замон цивилизациясининг муҳим хусусиятларини ва Ўзбекистоннинг цивилизацияни тараққиёт йўлидан жаҳон ҳамжамиятига кўшилиб боришини, миллий ғоя ва мафкурани фалсафий идрок этиш талабларда ватан туйғуси, маърифатпарварлик, миллий ғурур, бурч. маъсулият ҳиссини тарбиялашга ёрдам беради.

Таянч тушунчалар:

Давлат мустақиллиги, интеграция, иқтисодий интеграция, сиёсат, ташқи сиёсат.

Назорат учун саволлар:

1. «Интеграция», «интеграциялашув» тушунчаларининг маъносини изоҳланг.
2. Глобаллашув жараёнлари ва интеграция орасидаги муносабат деганда, нимани тушунаси?
3. Жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашув нималарда ўз ифодасини топади?
4. Ўзбекистон ташқи сиёсатининг асосий тамойиллари нималардан иборат?

5. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашувининг асосий йўналишлари қайсилар

Адабиётлар:

1. Ислон Каримов. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т., «Ўзбекистон» 1997 йил, 296-323 бетлар.

2. Ислон Каримов. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Президент Ислон Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ХІ сессиясидаги маърузаси. – Т., «Ўзбекистон овози», 26 апрель 2003 йил.

3. Falsafa. М.Ахмедова таҳрири остида. – Т., 2006 йил, 470-479 бетлар.

4. Муножатхон Нурматова. Ўзбекистон ва жаҳон ҳамжамияти. – «Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари» журн., 2004 йил, 4-сон.

5. Дилшод Комилов, Норбой Каримов. Халқаро молиявий ташкилотлар. – «Хамкор» газетаси, 2002 йил, 6 июнь.

6. Қобилбек Каримбоев. Хавфсизлик ва ижодий тараққиёт йўлидаги ҳамкорлик – ХХІ аср заветаси, 2004 йил, 10 июнь.

7. З.Музаффаров. Минтақавий интеграция росмана иқтисодий савий-харакатларни тақазо этади. – «Халқ сўзи». 2003 йил 27 сентябрь.

18- МАВЗУ: ИНСОН ВА ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ УМУМБАШАРИЙ МУАММОЛАРИ

1. Ижтимоий тараққиёт ва таназзул.
2. Ижтимоий тараққиёт ҳақидаги фалсафий қарашлар.
3. Ижтимоий тараққиёт мураккаб диалектик жараён. Тараққиётнинг эволюцион ва инқилобий (сакраш) йўллари.
4. Ўзбекистон: ижтимоий тараққиётнинг «ўзбек модели» - эволюцион йўл.

XX аср охири ва учинчи минг йиллик бошларида инсоният олдида катор умумбашарий муаммолар пайдо бўлди. Бундай муаммолар ўзининг миқёси ва ҳал этиш усулларига кўра айрим мамлакатлар ва минтақалар доирасидан ташқарига чиқади. Инсон техника воситаларидан кенг фойдаланмоқда. Улар қулайлиги, ижтимоий оқибатларига кўра бир- биридан фарқланади. Умумбашарий муаммолар :

- ядро уруши хавфи, атом электростанцияси аварияси, бой индустриал мамлакатлар билан ривожланаётган мамлакатлар орасидаги номутаносиблик, очарчилик ва қашшоқлик, экологик ҳалокат хавфи, озиқ- овқат захираларининг тобора камайиб бораётганлиги кабилардир. Барча халқлар учун ТИНЧ ва БАРҚАРОП ҳаётни таҳминлайдиган, зўравонликлардан холи бўлган янги дунёни, янги шароитни яратиш ҳам ҳозирги даврнинг энг муҳим муаммосидир.

- юқумли ва хавфли касалликлар: СПИД, вабо, рак ва гиёҳвандлик, халқаро террорчилик тобора ўсиб борапти. Янги турмуш тарзини яратиш таҳлим- тарбия , ижтимоий таҳминот, ворислик, ахлоқий қадрият масаласини ҳал этишни талаб қиляпти. Олимлар умумбашарий муаммоларнинг келиб чиқиш сабабларини кўпроқ ҳозирги дунёнинг яхлит ва бир бутунлиги билан изоҳлайдилар. Ҳозирги дунё ер юзидаги 170дан ортиқ мамлакатлар ўртасида сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалар тобора кучайиб бораётган , жаҳон халқларининг умумий уйи шаклланаётган, жаҳон тараққиётида коллектив ақлнинг аҳамияти тобора ортиб бораётган дунёдир.

- XX аср охирига келиб халқлар, давлатлар ўртасида миллий ўзликни англаш жараёни кучайди. Миллий давлатчиликнинг шаклланишига олиб келди. Бу зўравонлик сиёсатини йўқотишни, тенглик ва ўзаро манфаатдорлик сиёсатини, янгича фикрлашни талаб этмоқда.

- Мамлакатлар, халқлар, давлатлар ўртасида иқтисодий, сиёсий, маданий алоқалар тобора кучаймоқда, бу эса ўз вақтида одамзот наслини эсон- омон сақлаш муаммосини умумбашарий масала сифатида қўймоқда.

- Инсониятнинг озиқ- овқатга бўлган эҳтиёжларини қондириш учун табиий ресурсларнинг янги турлари : озиқ- овқат, хом- ашё, энергиянинг янги манбаларини яратиш зарурияти пайдо бўлди.

- Хаво, тупроқ, сув хавзалари ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг

жадал ривожланиши натижасида экологик вазият кескинлашди.

Ер юзида аҳоли сони кўпаймоқда, уни тартибга солиш зарурияти пайдо бўлди.

Умумбашарий муаммолар ўзининг келиб чиқишига кўра бир- бири билан узвий боғлиқдир. Чунончи, экологик инқироз, иқтисодий муаммолар эса ҳарбий - сиёсий устунликка эришиш, қуролланиш пойгасини авж олдириш билан боғлиқдир.

Умумбашарий муаммолар ичида , айниқса, ҳозирги замон цивилизацияси билан муносабат масаласи яққол кўзга ташланыпти. Бу инсониятнинг биологик мавжудот сифатида эсон- омон қолиши билан бевосита боғлиқ масаладир. Инсон табиий ресурсларни ўзлаштириш билан кифояланиб қолмай, янги сунҳий муҳит - «иккинчи табиат»ни яратяпти. Бу билан биосферага жиддий путур етказяпти. Инсоннинг яратувчан фаолиятига нисбатан вайрон қилувчи фаолияти жадал тус олди. Натижада инсоннинг биологик тур сифатида яшаши учун жиддий хавф- хатар вужудга келди. « ялпи уруш хавфи анча камайган бўлса ҳам, экологик танглик хавфи, биогенетик бузилишлар хавфи ҳамон таҳликали ҳолатда сақланиб қолмоқда». (к. Й. А. Каримов. Ўзбекистоннинг сиёсий - ижтимоий ва иқтисодий исққболининг асосий тамойиллари. Т.,1995, 95-бет).

Дарҳақиқат, экологик инқироз бутун ер юзи учун фалокат тусини оляпти. Чунки ҳозирги даврда локал (махаллий). цивилизациялар жаҳон цивилизациясига айланяпти. Ер юзи табиати ниҳоятда чекланган мувозанатда яшаб турибди : нормадан ортиқча озгина бузилиш ҳам Ер юзини барбод қилиши мумкин.

Табиат ҳам муайян қонуниятларга асосланади, меҳёрдан ортиқча юкка бардош беролмайди. Инсониятнинг яратувчанлик фаолияти эса биосфера имкониятлари доирасидан ортиб боряпти.

Планетадаги ҳаёт учун зарур бўлган, ҳаётнинг узлуксизлигини таҳминлайдиган ресурслар: дарёлар, ер ости сувлари, тупроқ, ҳавонинг таназзул кўлами тобора ортиб боряпти, табиатнинг туб негизларига путур етказиляпти. Бошқача қилиб айтганда, инсоният «ўзи учун» га ўтяпти.

Инсоният ўз ҳаёти давомида табиатга нисбатан икки ёқлама характерга эга бўлган муносабатда бўла бошлайди. Бу эса фаришталик ва шайтонлик , яхшилик ва ёмонлик, тартиб ва тартибсизлик каби хусусиятларда ўз ифодасини топа бошлайди: бу муносабатлар ўртасидаги кураш давом этияпти. Инсоннинг табиатга бўлган муносабатидаги бундай қарама- қаршилик бир- бирига зид бўлган ҳаракат ва фаолиятни келтириб чиқаряпти. Эҳтирос ва ақл- идрок билан қарор қабул қилиш ўзига хос муқобил вазиятни вужудга келтиряпти.

Ҳозирги даврнинг умумбашарий муаммоларини ҳал қилиш инсониятнинг маҳнавий салоҳиятига, ижтимоий борлиқ моҳиятини тушуниши ва умумбашарий масалаларни унинг ижтимоий оқибатлари билан боғлай олишига , инсоний жавобгарликни ҳис этишига, рационал қарорлар қабул қилиш даражаига боғлиқ бўлиб қолди.

Инсон табиатдаги жуда кўп ресурсларни шафқатсиз ўзлаштирди, уларни хоҳлаганча истехмол қилди, ниҳоят, табиий мувозанатга жиддий путур етказди. Албатта, табиат ўзини- ўзи назорат қилиш, ўзини - ўзи бошқариш, ифлосланган моддаларни зарарсизлантириш қобилияти ва имкониятига эгадир. Бироқ инсон ўз фаолиятида биосфера мувозанатини бузди, саноат чиқиндиларини ҳаддан ташқари кўпайтирди. Бундай ҳолат табиатнинг ўз- ўзини бошқариш қобилияти кучсизланишига олиб келди .

Экологик инқироз хўжалик юритишнинг экстенсив усулларини қўллаш, инсоннинг табиат устидан ҳукмронлигини ўрнатиш, табиат ресурсларига битмас- туганмас хазина сифатида қарашнинг аянчли оқибати сифатида вужудга келди. Илмий- техника инқилобининг гуркираб ривожланиши инсоннинг табиатни талон - тарож қилишга қаратилган фаолиятини янада кучайтирди. Ер планетасида экологик мувозанатнинг бузилишига олиб келди.

Моддий ишлаб чиқариш соҳасида табиий ресурслардан фойдаланиш ҳажми ҳам тобора ортиб борди. Мутахассисларнинг фикрича, кўмир, газ, темир, мис сингари инсоният учун зарур бўлган ер ости бойликлари захиралари бир неча ўн йилдан кейин бутунлай тугайди, уларни тиклаб бўлмайди. Ҳатто тиклаш мумкин бўлган ўрмон ресурслари ҳам тобора камайиб борапти. Жаҳон миқёсида ўрмон кесиш унинг табиий ўсишига нисбатан 18 марта тез содир бўляпти. Ерга ҳаёт берадиган, табиий мувозанатни барқарорлаштириб турадиган ўрмон майдонлари йилдан-йилга камайиб борапти.

Бутун ер юзида кишилар учун ҳаётий аҳамиятга эга бўлган тупроқнинг унумдор қатлами йўқолиб борапти. Маҳлум бўлишича, бир сантиметр унумдор қатламнинг йўқ бўлиши учун уч йил кифоя қиляпти.

Ер ресурсларидан шафқатсиз фойдаланиш , жаҳон океани ва атмосферани ифлосланиши хатарли тус оляпти. Денгиз конларидан нефть қазиб олишнинг кенгайиши денгиз сувларининг ифлосланишига олиб келди. Ҳар йили океанларга миллион - миллион тонналаб фосфор, кўрғошин ва радиактив қолдиқлар ташланапти. Ташланаётган чиқиндилар океан сувининг ҳар бир километрга ўртача 17 тоннадан тўғри келяпти. Кейинги ўн йил ичида Орол денгизи ва унинг атрофидаги танг экологик вазият жуда кўп муаммоларни келтириб чиқарди. Жаҳоннинг бошқа мамлакатларидаги экологик вазият ҳам ташвишланарлидир: Рейн дарёсининг ифлосланиши шу даражага етдики, ундаги барча жонли мавжудот қирилиб кетяпти. Дунай, Волга, Миссисипи дарёлари, Американинг буюк қўллари ҳаддан ташқари ифлосланди. Олимларнинг фикрича, ер юзидаги барча юқумли касалликларнинг 80 %и ифлосланган сувни истехмол қилиш билан боғлиқдир.

Жаҳоннинг йирик шаҳарлари ҳавосининг ифлосланиши XX аср бошларидагига нисбатан бир неча ўн барабар ортиб кетди. Енгил автомобиллар табиий кислородни ҳаддан ташқари кўп ютяпти, атмосферага чиқариб ташланаётган зарарли моддалар тобора кўпаймоқда, унинг оқибатида инсон соғлиги учун хатарли бўлган моддалар миқдори ортиб

боряпти. Чернобиль фожеаси. АЭС аварияси экология учун нақадар катта ва ўнглаб бўлмас офат эканлигини кўрсатди.

Ҳозирги пайтда жаҳоннинг 26 мамлакатида АЭС ишлаб турибди.

Ҳозирги замон фан- техника прогресси табиат учун ортиқча ташвиш ва муаммоларгина эмас, балки уларни ҳал этишнинг реал имкониятларини ҳам яратяпти: ресурс тежовчи ва чиқиндисиз технология яратишнинг экологик жиҳатдан соф имкониятларини вужудга келтиряпти. Демак, фан ютуқларни чуқур ўрганиш асосда технологик жараёнларни шундай ташкил этиш мумкинкидоки ишлаб чиқариш чиқиндилари табиатга зарар етказмасин .

Ҳисоблашларнинг кўрсатишича, иссиқ электростанция-лари чиқиндиларининг 80%идан ишлаб чиқаришда фойдаланиш мумкин экан. Иссиқлик электростанциялари кулидан тайёрланаётган бетон ва ғиштлар табиий қурилиш панеллари ва ғиштларига нисбатан 2-3 баравар пишиқлиги аниқланди.

Ҳозирги даврда ҳам термоядро уруши хавфи мавжуд, қитҳада уруш шарпаси изғиб юрибди . Ядро уруши инсоннинг ақлига зиддир. БМТнинг идеалига қарама -қарши ҳолат, лекин урушга тайёргарлик кетмоқда. Ер юзида ҳали атом мифологияси ва ядро манҳяклари мавжуд. Атом урушида ҳар қандай воситаларда дриятлар , нозик руҳий ҳаракатлар ожиз қолиши мумкин. Албатта. кейинги даврларда ядро қуролларига эга бўлган мамлакатларнинг ядровий тўқнашуви хавфи кучсизланди; лекин мамлакатларда кур-кўрона технологик тасодифлар хавфи кескинлашди, кўрқинчли ҳолатни вужудга келтирди. Ер юзида 450 га яқин атом электр станцияси мавжуд, янгиларини қуриш давом этмоқда. Шарқ мамлакатларида ядро иншоотлари қурилиши тезлашмоқда. Демак, инсоният ҳали ядро урушлари хавфидан, ядро арсеналларидан қутилган эмас.

Экологик хавф - хатар қаторига «инсон табиати» муаммоси қўйилди. Бу масала иқтисод, сиёсат, ижтимоий ҳаётдан ҳам устивор бўлган.

Экологик онгни ривожлантириш ҳозирги даврнинг асосий ғояси, инсониятнинг бойлиги . эҳтиёжидир.

Экологик-сиёсатнинг биринчи талаби иқтисодиётнинг бош аниқловчиси, маънавият, мафқурани эҳтиборли предмети ҳисобланиши керак. Хиндларда шундай мақол бор: «Сиз охирги ҳавони ўлдирганингизда ва охирги ирмоқни заҳарлаганингиздан кейин сиз пул билан озикланиш мумкин эмаслигини тушунасиз». Экологик хавфнинг моҳияти нимада?

-Биосфера антропоген омиллар босимининг кучайиши натижасида:

а) биологик ресурсларни ишлаб чиқишнинг табиий цикли бузилади, ишдан чиқади :

б) тупроқ, сув ва атмосферанинг ўз-ўзини тозалаш ҳолати йўқолади

в) ерда, атмосферада «коллапс» -экологик шароит кескин ва шиддат билан ёмонлашади . планета аҳолисини ҳалокатга олиб келади .

г) атмосферада кислород озаймоқда, озон туйнуғи кенгаймоқда, табиий сувлар ифлосланмоқда 1млрд. 200млн одам ичимлик суви етишмаслигидан азобланмоқда.

Инсон фаолиятининг нораціоналлиги туфайли ҳар куни жаҳонда 150 турдаги ҳайвон ва ўсимликлар йўқолмоқда.

Демак, кун тартибда Инсоният ва Табиат муносабатларини нормаллаштириш, унинг ривожланишининг коэволюцион ҳолати яратиш вазифаси турибди. Буни барча назариётчилар, сиёсатчилар, давлат арбоблари, ҳар бир инсон арглаб етиши зарур.

Қачон коллапс ҳолати рўй беради. унинг олдини олиш мумкинми? «Коллапс» содир бўлиши анча яқин, деб ҳисобламоқдалар, унинг олдини олиш учун умумбашарий тадбирларни тақлиф этмоқдалар.

- Аҳолининг кўпайишини чеклаш. Ҳозирги даврда ҳар йили ер юзи аҳолисининг 83 млн кишига кўпайиши табиий муҳитга ортикча юқдир. Ўрмонлар қирилди, йўллар қурилиб. Табиий ҳолат ўзгарди, балиқлар кўп овланиб, унинг захираси тугаб бормоқда.

- Қишлоқ хўжалик ерлари камайиб, етишмай қолмоқда. Аҳоли сонига нисбатан ғалла етиштириш камаймоқда, унинг баҳоси қимматлашмоқда. Бизнинг эрамиз бошларида ер юзида 250 млн инсон яшаган, ҳозир эса 6 млрдга яқинлашди. XX асрда аҳолининг ўсиш даражаси :

а) XX асрнинг 60-йилларида бир соат ичида 8 минг.

б) 80-йилларда бир соат ичида 10 минг.

в) 90-йилларда бир соат ичида 12 минг кишига кўпайиши қайд этилди.

Тахминан Ер юзи аҳолиси кўпи билан 10 млрд бўлиши мумкин. Бу кўрсаткич XXI асрнинг 30-йилларига тўғри келади. Ернинг уларни боқиши, кийинтириши қийин. Шунинг учун демографик ҳолат умумбашарий масала ҳисобланади.

Ўзбекистон ҳам бундай ҳолатлардан ҳоли эмас. Мамлакатимизда яшаш, ҳаёт муҳити ифлосланмоқда, кимёвий радиация ифлосланишни кучайтирмоқда. Жаҳон океани, коинот макони, Антарктида хавфли зона таркибига кирмоқда. Бу эса табиат билан муносабатни ўзгартириш зарурлигидан, экологик вазиятнинг танглигидан далолат беради. Экологик чақириқ иқтисодий ва сиёсий чақириққа нисбатан хавфлироқдир.

Демак, экологик вазиятни ўзгартириш учун туб ўзгаришларни амалга ошириш зарур. Бу эса:

а) иқтисод.

б) сиёсат.

в) маънавият соҳасларида содир бўлиши зарур.

Хавфли ҳолатлардан яна бири инсон жисми, танаси, «ички» табиатидир.

Инсон, албатта, ақлли мавжудот, аммо инсон ҳам жисмоний, ҳам руҳий (маънавий) бирликни ўзида яхлит ҳолда бирлаштирувчи мавжудотдир.

Инсон танаси билан табиатга мансубдир. Унинг жисми фоний, ўткинчи, маънавияти абадийдир. Тана, бадан инсонга роҳат-фароғат, ором, лаззатланиш, изтироб, азоб-укубат ато этади. Жисмоний соғломлик инсон кадриятлари системасида муҳим ўрин эгаллайди.

Ҳозирги даврда биологлар, генетиклар, медиклар инсоннинг генотиби емирилмоқда, унинг бадани, гавдасида бузилиш вужудга келмоқца, деб бонг уряптилар. Генофондда ўзгариш вужудга келмоқца, генинженерия туфайли инсон организмга бегона, ёт нарсалар кириб қолиши, инсонни ўзгартириб юбориши мумкин. Айниқса, организмга қарши моддалар (ксенобиотиклар) ва шахсий ҳаяжонлар таҳсирида инсоннинг қаршилиқ кўрсатиш қобилияти кучсизланмоқда. СПИД инсон ҳаётига таҳдид соляпти. Бу фақат касаллик эмас, балки инсон уруғини қуритишга қаратилган хавф, умуминсоний муаммодир.

Аёлларнинг фарзанд кўрмаслик ва эркакларнинг импотенция(жинсий заифлик) ҳолатлари миқдорининг кўпайиши экологиянинг жинсий ҳаётга экоҳужуми деб баҳоланмоқца. Ривожланган мамлакатларда эркакларнинг жинсий заифлиги тез ривожланмоқда.

Кимёвий моддалар организмга, асаб системасига салбий таъсир этмоқда. Айрим регион (худуд, минтақа)ларда табиий офат сифатқда гиёҳвандлик, ичкиликбозлик, юқумли касалликлар кенг тарқалмоқда.

Энг кўрқинчли хавфлардан бири инсон маънавиятининг инқирозидир.

Бу масала дунёвий ва диний фанлар, умумбашарий ва минтақавий, мйллий ва сиёсий мафкуралар олдида пайдо бўлди. Инсоният маънавиятини такомиллаштириш кун тартибида турган нуфузли масаладир. Инсон тафаккури ўтмишга мурожаат этиб, ҳозирги даврни тушунишга, келажак ҳақида ўйлашга ҳаракат қилмоқда. Бунинг устига, ҳозирги даврда бу масалага ҳеч бир ижтимоий назария ва фалсафий-антропологик концепция ишончли жавоб бера

олмайди.Кўрқув,ҳаяжон,бесарамжонлик инсон моҳиятини қамраб олмоқда. Оламнинг ўзгариши, қайта тузилиши ҳақида истиқболга йўналтирувчи таҳлимот яратилган эмас.Моддий ишлаб чиқариш илҳомлантирувчи символ ва чақириқ сифатида тарих сахнасига чиқди, лекин бу ғоя кейинги даврларда устивор мавқеини йўқотди: XX аср бошларига келиб жаҳонни кутқариш учун икки ғоя яратилди:

1. Социалистик ғоя :
2. Илмий-техник тарақиёт ғояси. Бу ғоялардан умид катта эди.

Иккаласи ҳам барбод бўлди.Улар инсон имкониятларини биосфера талаби билан боғлай олмади. Адолатли жамият, реал ижтимоий тенглик, моддий ва маҳнавий эҳтиёжларни қондириш,моддий бойликларнинг тўлиб-тошиб ётиши ҳаёт синовиға бардош бера олмайди.

Илмий - техника революциясига бўлган умид камбағалларнинг истехмол қилиш даражасини юқори қатламнинг истехмол қилиш даражаси билан тенглаштиришга қаратилган эди.

Бунинг учун 50 йил ичида энергия ишлаб чиқаришни 500 мартага кўпайтириш зарур. Бу даврда (20-30 йил) Ер юзи аҳолиси икки баробар кўпаяди, биосфера буни удалай олмайди, техника анча эскиради. Техника, ўз навбатида, салбий оқибатларни келтириб чиқарди: табиатни хонавайрон қилди, атмосферани ифлослантирди, техника фетишизмга олиб келди.

Шунингдек, жаҳон динлари ҳам, маҳаллий диний оқимлар ҳам ёрқин тақлиф билан чиқа олмаяптилар. «Нариги дунё» ни тарғиб қилишдан нарига ўтмаяптилар.

Вазият жиддий ва мураккаб, лекин бундай пессимизмга берилмаслик ҳам керак. Буни ҳал этиш йўллари излаш лозим. Инсониятни инқирозлардан қутқаришнинг реал шарт-шароитлари нималардан иборат?

1. Бирламчи информацион (компьютер) биотехник революцияни ривожлантиришдир. У инсониятнинг эсон-омон яшаб қолишига имконият бериши мумкин. Бу ўз навбатида янги цивилизацияни яратади. Информацион революция термоядро ва экологик хавфни кучсизлантиради. Оламни янгича тушуниш учун математик воситаларни, янги физик ва техник қуролларни яратади; оламни тушуниш ва ўзгартириш имконияти кучаяди.

2. Барқарор жаҳон хўжалигини яратиш. Бу ҳам бозор, ҳам ижтимоий ҳимоя қилинган, аралаш соҳадан иборат бўлади. Иқтисодий муносабатларнинг бу шакли ҳар хил хўжалик субҳектлари манфаатларини ўзаро мослаштиради, баланслашган хўжалик системаси ҳар бир давлат манфаатларини уйғунлаштиришга ҳаракат қилади.

3. Ташқи ва ички муносабатларда, гуруҳ ва шахсий муносабатларда зўрликсиз ва демократик принципларни ўрнатиш, жорий этишдир. Тарихда муаммолар, асосан босқинчилик ва зўравонлик асосида ечилган. Уруш, тўнтариш, қон тўкиш деярли барча ижтимоий ҳодисаларни, воқеаларни ҳал этиш қандайдир бир шаклда қўлланилади. Ф. Ницше, Зигмунд Фрейд босқинчилик, зўравонлик масалаларни ечишдаги тамойиллардан бири эканлигини кўрсатган эдилар.

4. Шунингдек, кўпгина йирик мутафаккирлар: М. Ганди, Л. Толстой, Мартин Лютер Кинг, Эрих Фромм ва бошқалар босқинчилик , зўравонликни танқид қилиб, масалаларни зўрликсиз, куч ишлатмасдан ҳал этишни тарғиб қилдилар. Ҳозир ижтимоий масалани зўравонликсиз ҳал этиш тарафдорлари кўпайиб бормоқда. Куч ишлатиш методидан мулоқотга ўтилмоқда. Муҳокама, мунозара, мулоқотда томонлар бир - бирларини ўзаро тушунмоқдалар. Халқаро ва ички сиёсатда «консенсус», «музокара жараёни», «компромисс» атамалари тез-тез қўлланилмоқда. Куч ўрнини ахлоқ принциплари , ахлоқий қоидалар, нормалар эгалламоқда. Масалан, муаммоларни зўравонликсиз, сиёсат орқали ҳал этиш анча истиқболли йўлдир.

5. Маҳнавий ҳаётда турли диний ва дунёвий қарашларни уйғунлаштириш, бирлаштириш зарур. Ҳозирги даврда либераллар ва ижтимоийистик тафаккурнинг, турли хил диний қарашларнинг, Ғарб менталитети билан Шарқ этикети (одоб қоидалари, одоб)нинг бир-бири билан яқинлашиши сезилмоқда. Ғоявий яқинлашиш, ўзаро тушуниш тенденцияси кучайиб борапти. Сабр-тоқатлилик тобора кенгаймоқда. Турли халқлар бир-бирини тушунишга, сабр-тоқатли бўлишни ўргаништирилди.

6. Ҳар бир халқнинг, этник гуруҳларнинг ва ҳар бир маданиятнинг автоном этник ва маданий интеграциялашуви (бирлашиши) жараёни рўй бермоқда. Бу етакчи тенденцияга айланмоқда, маданий ҳаётда универсализм кучаймоқда :

- халқаро иқтисодий ва маданий алоқа ўсмоқда;
- халқларнинг иқтисодий ва маданий ҳаётида умумий жараёнлар уйғунлашиб бормоқда;
- кадриятлар алмашинуви тезлашмоқда;
- шарқ ва ғарб маданияти синтезлашмоқда;
- халқларнинг кўчиб юриши (миграцияси) маданиятларни уйғунлаштирмоқда, интернационализм кенг тарқалмоқда. Ҳамкорлик ва биродарлик ўсмоқда. Бундай ғоя ҳозир мавжуд этник конфликт ва уйғонишларни, ўз ноёблиги ҳақида қайғуришларни инкор этмайди. Лекин умумий йўналиш, тенденция халқ, миллат, элатларнинг оға-ини бўлиб бирлашиш жараёни рўй берапти.

7. Халқаро жараёнда интеллектуал (ақл) соҳада ҳам муттасил изланиш ва яқинлашишлар сезилмоқда. Ҳатто жаҳон интеллектуал революция арафасида турганлиги қайд этиляпти. Кун тартибида янги коинот, янги табиат масаласи қўйилди. Инсон интеллектуал мавжудот сифатида ақл имкониятларидан қониқмай янги вазибаларни донишмандлик, ҳайратланиш орқали ҳал этишга интиляпти. Табиий интеллект, сунҳий интеллект бир-бири билан яқинлашиб, компьютер системасини ишга солиб, янги парадигмани қўймоқда ва уни ечишга ҳаракат қилмоқда. Бу ўзгариш ва вазибалар кишиларнинг анҳанавий фикрлаш тарзини ўзгартиришни талаб этади. Шунингдек, рационал ва нораціонал, илмий ва техник, дунёвий ва диний соҳалардаги қарашларни умумлаштириш, реал борлиқни англаш муҳим вазибадир. Бунинг учун:

- умумбашарий ахлоқни яратиш;
- универсал ахлоқий тамойилларни шакллантириш;
- умуминсоний ҳамкорликни мустаҳкамлаш;
- донишмандлик ва виждоннинг. рационал билимга нисбатан

устиворлигини таъминлаш зарурдир.

Чунки билим кадриятлар билан, фаровонлик ғояси билан, адолатни жорий этиш билан боғланмаган бўлса, у ўта зарарли ва хавфлидир.

Инсон революциясини амалга ошириш бир вақтнинг ўзида содир бўлмайди, у қатор босқичларни ўз ичига олади. Бу босқичлар қуйидагилардан иборат:

1. Инсон тафаккури ва умуман, маънавиятининг, ахлоқий, фалсафий ва гуманистик томонларнинг янгиланиши, покланиши ва инсонийлашиши даври.

2. Инсоният орзиқиб кутаётган «келажакнинг муқобил концепциясини» яратиш даври. Бу эса ҳозирги замон кишиси табиати ва фаолиятининг муқобил вариантларини яратишни, инсонда янгича қараш ва тафаккурни шакллантиришни тақозо этади.

3. Авлодлар таълим-тарбияси ва амалиётига инновация (янги билим) ни жорий этиш даври.

Бу даврларда амалга ошириладиган барча тадбирлар бутун Ер юзи мамлакатларини қамраб олади ва ягона, яхлит жаҳон интеграциясини вужудга келтиради.

Инсон революцияси умумбашарий муаммоларни ҳал этишга фалсафий, назарий ва амалий ёндашув бўлиб, у инсон фаолиятида маънавиятнинг аҳамияти ва ролини кучайтиришни талаб этади. Гап шундаки, ҳозирги даврда инсон авлодининг биологик тур, мавжудот сифатида эсон- омон қолиши бевосита инсоннинг ўзига, унинг ақл-заковати, хатти-ҳаракати ва хулқ- атвориغا боғлиқ бўлиб қолди.

Ғарб цивилизацияси чуқур таназулни кечиряпти. Бунинг қатор сабаблари бўлса-да, илмий тафаккур олами, унинг маънавий илдизлари, манбаалари ва асосларини изламоқда. Испаниялик машҳур мутафаккир ва файласуф Ортега-и-Гассет Европа цивилизацияси инқирозининг туб сабабларини ўрганиб, «Омма қўзғолони» асарида ўз қарашларини баён этди. Бу асар жаҳон аҳамиятига молик бўлиб, у XVIII асрда ёзилган. Бу асарни Ж. Ж. Руссонинг «Ижтимоий шартнома» асари билан бир қаторга қўйиш мумкин.

Асарда инқирознинг келиб чиқиш сабаби, аввало, кишиларнинг оламга бўлган қарашларидаги эътиқод системасининг таназули, инсоннинг оламини тўсатдан йўқотиб қўйиши, инсон ҳаёти маҳносининг йўқолиб бораётганлиги билан изоҳланган.

Европа цивилизацияси инқирозининг ўзаги нимадан иборат? Ортега-и-Гассетнинг фикрича, бу - оломон қўзғолонидир. У омма, оломон деганда ўрта табақани назарда тутди. Улуғ мутафаккир «оломон - инсон»га «индивидуал инсон» ни қарши қўйди.

Индивидуал инсон маданият нормасига таянади, фан асосларини эгаллашга ҳаракат қилади.

Норма, мезон, маданият, қадрият феноменлари бир- бири билан узвий боғлиқдир. Нормасиз маданият бўлмагани сингари, маданият бўлмаган жойда фуқаролик қонуни ҳам амал қилмайди, маданиятсизлик ахлоқсизликка олиб келади, ақл принципларни инкор этади. Ҳар қандай мураккаб ижтимоий масалалар ҳам мунозара, ақл ва маданият доирасида ҳал қилинади. Ҳаракат, нутқ, шахснинг жамиятдаги маъқеи, ўрни ва роли маданият нормасига қараб белгиланади. Лекин шундай оломон - инсонлар пайдо бўлмоқдаки, улар ўз қарашларига, бирон- бир маслакка эга эмаслар, хатти- ҳаракатларини ўз ақл- идроклари билан тўғри бошқара олмайдилар. Улар омма орасига сингиб кетадилар.

«Оломон- инсон»лар қонунни инкор этиб, омма ичида ўз эрки ва истакларини амалга оширишга ҳаракат қиладилар.

Ҳозирги пайтда ижтимоий ҳаёт соҳасида ҳам туб ижтимоий ўзгаришлар содир бўляпти. Сиёсий механизм ҳисобланмиш демократия тизимида, турли сиёсий партиялар, ижтимоий- сиёсий ва қарашларда муҳим ўзгаришлар юз беряпти. Ҳозирги даврнинг ижтимоий муаммолари шу қадар кескин ва мураккабки, уларни бирон- бир сиёсий партия, оқим ёки давлат ҳал эта олмайди.

Қатор мамлакатларда талаб - таклифлар механизми ўз аҳамиятини йўқотяпти Айрим зарурий ресурслар камайиб боряпти, валюта системасида бошбошдоқлик (анархия), инфляция ўсиб боряпти, монополия кучайяпти, мафия (уюшган жинойтчилик) забардаст кучга айланяпти. Ўтмиш тажрибаларидан келиб чиқиб, янги йўналишдаги назария ва ғоялар яратиш анча мушкулдир. Чунки ниҳоятда мураккаб ва нозик бўлган ҳозирги давр ўзига хос янги механизм яратишни талаб этияпти.

Ижтимоий-сиёсий тафаккур мавжуд ижтимоий- иқтисодий, сиёсий, техник ва технологик тараққиётдан орқада қолмоқда. Янги сиёсий тафаккур, юксак ахлоқий масъулият билан онгли, бирлашган ҳаракатни тақозо этияпти.

Ҳозирги давр, бу - илғор техника, технология, компьютер, генинженерия, микроэлектроника, лазер, космик йўлдошлар, кабелли телевидение ва бошқа шунга ўхшаш ўзгаришлар билан характерланади. Технология ютуқларини инсоният маънавияти билан уйғунлаштириш, маънавиятнинг ўрни ва ролини янги аҳлоқ этиш зарурияти келиб чиқяпти.

Бу - янги гуманизмни яратиш ва умуминсоний кадрлардан оқилона фойдаланиш билан узвий боғлиқ бўлган давр талабидир. Айни шу гуманизм, янги маънавий асослар ҳар қандай қарашлар, концепция ва бошқариш механизми учун таянч бўлиши керак. Шу гуманизмга асосланиб, феъл-атворнинг янги мотивларини вужудга келтириш, янги маънавий, ахлоқий, фалсафий, ижтимоий, сиёсий қарашлар системасини яратишни ижтимоий ҳаёт ва бутун инсоният ривожланиши тақозо этияпти. Булар ўз навбатида инсонга хос севги, дўстлик, бир- бирини тушуниш, ўзаро ҳамкорлик, сабр-тоқатлилик, чидамлилик сингари инсоний фазилатларга янги маъно ва жозиба беради.

Янги гуманизм анча кучли, маърифатпарвар, инсонийлик билан йўғрилган, моддий ва маънавий ишлаб чиқаришга кенг имкониятлар яратадиган, ҳар қандай анархия ва зўравонликнинг олдини олишга қодир бўладиган, кенг жамоатчилик томонидан қабул қилинадиган гуманизм бўлиши керак.

Янги гуманизм ўз моҳияти, ахлоқий ва маънавий асослари жиҳатидан инсоннинг ички дунёсини акс эттиришга қаратилган бўлиши керак. Гуманизм инсонни биоижтимоий мавжудот сифатида эсон-омон сақлаб қолишга қаратилганлиги учун ҳам том маънодаги инсоний революциядир. Инсон ўз- ўзига хитоб қилиши, виждон овозига қулоқ солиши, янги гуманизмни яратиши ва унга амал қилиши, жаҳондаги туб ўзгаришлар учун масъул эканлигини чуқур англаши билан характерланади.

Шундай қилиб, умумбашарий муаммоларда «инсон революцияси» ва ҳозирги замон инсон гуманизми бир- бири билан узвий боғлангандир. Маънавий- ахлоқий муҳит тубдан ўзгариши зарур, маънавий- рухий олам покланиши керак.

Инсон революциясини амалга ошириш анча мураккаб бўлиб, у ахлоқ ва маънавият билан боғлангандир. У ҳар бир инсонда умумбашарий

жавобгарликни ҳис этиш каби фазилатларни шакллантиришни талаб этади.

«Оломон - инсон» ўз табиатига кўра дағал ва уятсиз бўлиб, ўзининг бузуқ қарашларини муттаҳамлик ва зўравонлик билан ўтказишга ҳаракат қилади. Натижада ижтимоий ҳаёт ва ижтимоий муҳит тубанлашади, маданият оммавийлашади ва у инсондан бегоналашади.

Бу типдаги кишилар, яъни оломон-инсонлар анъанавий маданиятни, унинг норма ва қадриятларини, умуминсоний ахлоқни инкор этадилар. Лекин уларнинг ўрнини босадиган ҳеч қандай маънавий-ғоявий асосни бермайдилар.

Ижтимоийҳаётда мавжуд бўлган бундай оломон- инсонлар маданиятсизлик ва ахлоқсизлик муҳиtida яшашни хоҳлайдилар, авлодлар томонидан яратилган маданият, ахлоқ, инсонийлик сингари қадриятларни йўқ қилишга интиладилар. Ортега-и Гассет фикрича, бундай инсон XX асрнинг манкуртидир.

Европа, Ғарб цивилизацияси ўтмишдаги мавқеини йўқотмоқда, унга хос оптимизм, келажакка нисбатан ишонч инқирозга учрамоқда;

Европа тараққиёти қандай боришини аниқлаш, унинг бошида ким туришини, қайси давлат унга етакчилик қилишини, у қандай имкониятларга эга бўлишини, жамият ва дунё қандай асосга қурилишини аниқлаш, олдиндан башорат қилиш ғоят мушкулдир.

Ҳозирги даврда ВАҚТ ҳам ўзига хос муаммони келтириб чиқаради. Ҳозирги ҳаёт- бу, эски давр билан янги давр ўртасидаги ноаниқ бўшлиқ - вакуум давридир, у моҳият эътибори билан ўткинчидир. Эркаклар қайси идеал ғоя учун курашни, аёллар эса қандай эркакларни афзал кўришни билмаётган даврдир.

Хуллас, Европа цивилизациясида экзистенциал вакуум вужудга келди: инсон қадриятлари, ахлоқи, эстетик қарашларида бузилиш содир бўлди, Буларнинг барчаси гуманизм ва маънавиятга зиддир.

Европа цивилизацияси инқирозини бартараф этишнинг, умумбашарий муаммоларни ҳал этишнинг асосий йўналишлари нималардан иборат?

Умумбашарий муаммоларни ҳал этишда Ғарб ва Шарқ бир-бири билан яқинлашяпти. Ғарб Шарқнинг бой маданияти ва анъаналарини, айниқса, табиатга бўлган муносабат принциплари ва экологик маданиятни чуқур ўрганиб, умумбашарий муаммоларни ҳал этиш йўлини Шарқдан изламоқда. Шарқ эса ўз ҳаётини модернизация (замонавийлаштириш) қилиш воситалари ва усулларини Ғарб цивилизациясидан олишга ҳаракат қиляпти.

Ғарб ва Шарқ фалсафаси ҳозирги давр хусусиятларини, айниқса, инсон муаммосини ҳар томонлама чуқур таҳлил этиб, инқироздан чиқиш, умумбашарий муаммоларни ҳал этишнинг умумбашарий ахлоқий платформа (маслак)сини яратишга интиляпти.

Файласуфлар ва социологлар томонидан илгари сурилаётган маслак «планета макрорэтикаси» деб аталяпти. Ундаги ғояларга Ер юзидаги барча

халқлар учун хос бўлган қарашлар, ғоялар мажмуаси, ҳаракат дастури сифатида қараш жоиздир.

Планета этикасини яратиш ва унга амал қилиш ҳозирги давр тафаккурининг катта ютуғи бўлиб, умумбашарий муаммоларни ҳал этишга, инсонни биологик мавжудот сифатида эсон-омон сақлаб қолишга қаратилгандир.

Умумжаҳон этикасининг айрим томонлари аста-секин Ер юзи халқларининг кундалик ҳаётига кириб борапти. Бу - планета цивилизацияси деб ҳам аталапти. У фан, техника, иқтисод, таълим, тарбия ва шунга ўхшаш соҳаларда универсал, планетар ахлоқ нормаларини ташкил этади. Бу ғояни барча халқлар, давлатлар ҳар томонлама ўрганиб, идрок этиб, ҳаракат дастури сифатида қабул қилиши ва унга амал қилишлари керак.

Файласуфларнинг фикрича, планета этикаси Шарқ ва Ғарб халқларига тегишли бўлган умумий маслак, умуминсоний қадриятдир.

Халқлар, миллатлар ва давлатларнинг, турли цивилизацияларнинг ўзига хослиги ва турли-туманлиги, ҳаёт тарзининг барча қирраларини сақлаб қолиши, уларнинг ривожланишига ёрдам бериши керак. Уларнинг ноёб томонларини сақлаб қолиши, миллатлар, мамлакатларнинг бетакрор ўзига хослигига путур етказмаслиги, уларга ҳалақит бермаслиги лозим.

Бу ахлоқ ўз моҳияти, масад ва йўналишлари жиҳатдан инсоният манфаатларини ҳимоя қилиши, инсоннинг эсон-омон ва соғ-саломат яшаши учун хизмат қиладиган умумий маслак-платформадан ташкил топиши керак.

Планета этикаси бирон бир мафкура ёки қандайдир бирон бир давлат, сиёсий ёхуд ижтимоий гуруҳнинг дунёқараши, дастури эмас, балки ҳамма учун умумий бўлган назария ва амалий ахлоқ нормасидир.

Маълумки, ҳар қандай миллий маданият қанчалар ноёб ва ўзига хос бўлишига қарамай бошқа миллатларнинг маданиятига хос жиҳатлар ва умумий томонларни ҳам ўзида мужассамлаштиради.

Таянч тушунчалар:

Ижтимоий тараққиёт, тарих фалсафаси, чизикли тараққиёт, тарихнинг айланма назарияси, прогресс, регресс, эволюцион тараққиёт, инкилобий тараққиёт, жамият қонунлари.

Назорат учун саволлар:

1. «Ривожланиш», «тараққиёт», «ижтимоий тараққиёт» тушунчаларининг моҳиятини тушунтиринг.

2. Ижтимоий прогресс нима?

3. Регресс нима?

4. Тарихий айланма назариясининг моҳияти нимадан иборат? Бу назарияни ким асослаб берган.

5. Ижтимоий тараққиётга ҳозирги замонда шаклланган ёндошувлар деганда нималар назарда тутилади?

6. Ижтимоий тараққийётга формацияли ёндошувнинг моҳияти ва камчиликлари?

7. Ижтимоий тараққийётга цивилизацияли ёндошувнинг мазмунини изохланг

8. Қайси олим маданиятни ижтимоий тараққийётга қарама-қарши кўяди?

Адабиётлар:

1. Фалсафа Ўқув кўлланма. – Т., «Шарқ» 1999 йил, 268-276-бетлар.
2. Фалсафа асослари. – Т., «Ўзбекистон» НМИУ, 2005 йил, 284-288 бетлар.
3. Ж.Туленов. Жамият фалсафаси. Олтинчи бўлим. – Т., 2001 йил, 24-28 бетлар.
4. Falsafa – Т., 2006 йил, 444-464 бетлар.
5. С.Э.Крапивенский. Социальная философия. – Москва, «ВЛАДОС», 1998 г., стр. 53-60, 151-174.
6. О.Г.Данильян, В.М.Тараненко. Философия – Москва, ЭКСМО, 2005 г., стр. 437-446.
7. Хайдаров Х. Жамиятда қонунларнинг амал қилиш шарт-шароитлари. // «Ҳуқуқ» журналы, 2002 й., 3-сон, 15-17 бетлар.

19-МАВЗУ: ЎЗБЕКИСТОНДА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИНИНГ БАРПО ЭИТШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

1. Жамият. Фуқаро(граждан)лик жамияти.
2. Фуқаролик жамияти муаммосининг фалсафий маъноси.
3. XX асрда шаклланган «фуқаро(граждан)лик жамияти» концепциялари.
4. Фуқаролик жамияти, унинг ўзига хос жиҳатлари. Ўзбекистонда қарор топаётган эркин фуқаролик жамияти.

Фуқаролик жамияти тушунчаси моҳияти ва уни шакллантириш муаммолари ижтимоий-сиёсий фанлар тизимида, шунингдек, миллий мустақил давлатларнинг яқин истиқболдаги ривожланишининг сиёсий, назарий, фалсафий концепцияларини яратишда муҳим аҳамиятга эга.

Фуқаролик жамияти янги даврнинг муҳим нишонаси, жаҳон тараққиётининг умумий тенденцияси, ривожланиш концепцияси, инсоният оламини янгича изоҳлаш, унинг фикрлаш ва ҳаёт тарзи, тараққиёт идеали, мақсад ва орзуси сифатида тарих тақозоси билан яна кун тартибига қўйилди.

«Фуқаролик жамияти» тушунчаси, унинг моҳияти, таркибий элементлари. функциялари нималардан иборат ва у қандай шаклланапти ?

Маълумки, ҳозирги пайтда мамлакатимизда фуқаролик жамияти асослари яратилмапти, ижтимоий тараққиёт очиқ ва демократик жамият баро этиш йўлидан бормоқда. Бу жамият ўзининг назарий, фалсафий, аналитик ва норматив хусусиятлари билан характерланади.

Фуқаролик жамияти ижтимоий коммуникация, соцад алоқалар ва қадриятлар мажмуи бўлиб, унда бош субъект фуқаролар, уларнинг ҳуқуқлари ва фуқаролик ташкилотлари (сиёсий, ноиёсий, нодавлат), турли бирлашмалар, уюшмалар, ижтимоий ҳаракатлар, фуқаролик институтлари ҳисобланади.

Фуқаролик жамияти эркин уюшмаларнинг кўпқиррали алоқаси бўлиб давлат қонунларини ҳурмат қилиш ва бажаришига, турли таркибий элементларнинг мустақиллиги ва тенглигига асослангани учун соцад зиддият ва конфликтларни қонун доирасида ўзаро келишув, сабр-тоқат ва мунозаралар орқали тинч йўл билан ҳал этишга асосланувчи жамиятдир.

Ўзбекистон ўз миллий мустақил тараққиётининг илк босқичларидаёқ фуқаролик жамияти барпо этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. И.А. Каримов фуқаролик жамияти шаклланишининг муҳим қонунияти сифатида қуйидаги ҳолатни кўрсатди:

- ўтиш даври тақозоси билан вужудга келган кучли давлатнинг энг муҳим функциялари аста-секинлик билан кучли жамият зиммасига ўта бошлайди;
- фуқаролик жамияти барпо этишнинг назарий муаммоларини, унинг

- туб моҳиятини атрофлича ёритиш зарур;
- «...умумий ва махсус билимга эга бўлган, онгли, тафаккури ҳар хил «изм»лардан озод, замонавий дунёқараш, миллий ва умуминсоний қадриятларга ворис бўлган инсонларгина фуқаролик жамиятини барпо этишга ва уни янада такомиллаштиришга қодир бўлади». (Каримов И. А. Жамиятимиз мафқураси халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат этсин. Тошкент- «Ўзбекистон», 1998,23- бет.).
 - фуқаролик жамияти умуминсоний тамойиллар, ҳар бир миллатнинг давлатчилик хусусиятлари, турмуш ва тафаккур тарзи, турмуш анъаналари, урф-одатлари, ўзлигини англаши, бетакрор ва ноёб минталитети асосида қарор топади.
 - фуқаролик жамиятининг норматқв жихати деганда фуқаролар ва бошқа ижтимоий субъектларнинг фаоллик даражаси тушунилади. Фаол ҳаракат, айниқса, ижтимоий тизимларнинг алмашинуви жараёни ғоят кучаяди. Ўзаро алоқалар марказида индивидларнинг эркин ва биродарларча уюшқоқлик ҳолатлари ётади.

Демократик давлат ва фуқаролик жамияти бир- бири билан узвий алоқадор бўлган тушунчалардир, бироқ уларни айнийлаштириш ярамайди. Гап шундаки, фуқаролик жамияти узил- кесил шакллангандан кейин ҳам демократик ва ҳуқуқий давлат у билан баб- баробар яшашда давом этади. Фуқаролик жамиятида давлатнинг юмушлари анча камаяди, унинг қатор функциялари фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш институтлари ихтиёрига ўтади. Лекин шунга қарамай, демократик давлатнинг фуқаролик жамиятидаги аҳамияти йўқолмайди: давлат ўз сиёсий мақоми, ҳуқуқи, сиёсий тартиблари ва ўзига хос бошқариш аппаратларига эга бўлади, ўз фаолиятида кўпроқ умумхалқ, бутун жамият манфаатларини ифода этади. Давлат бутун жамиятнинг иродаси сифатида намоён бўлади, шунинг учун ҳам жамият аъзолари давлат иродасига онгли равишда бўйсундилар. Фуқаро, жамият ва давлат ўртасида ўзаро муносабатлар инсон ҳуқуқи ва қонун устиворлиги асосида амал қилади.

Фуқаролик жамияти фуқароларнинг эркин уюшмаси сифатида индивидларнинг 1пахсий манфаатлари ва уюшма эҳтиёжларини амалга оширади. У ўз қонуни, норматив ҳужжатлари, ахлоқ ва одоб меъёрларига эга бўлган мавжудликдир. Фуқаролик жамияти ўзининг барча хусусиятлари билан бевосита давлат тасарруфида бўлмайди. «Жамиятни бошқариш вазифаларининг аксарияти давлатдан фуқаролик ва ижтимоий ўз-ўзини бошқариш органлари қўлига ўтишини англатади» (И. А. Каримов. Бунёдкорлик йўлидан. 4- том. Тошкент,1996. 183- бет).

Фуқаролик жамияти структурасини ташкил этувчи элементлар бир- бири билан узвий алоқа ва муносабатда бўлади. Бу жамият иқтисодий соҳада : хусусий майда корхоналар, турли кооперативлар, ҳиссадорлик жамиятлари, фуқароларнинг шахсий тадбиркорлиги, ишбилармонлигидан; ижтимоий соҳада: оила, ўз-ўзини бошқариш органлари, кўппартиявийлик, жамоат ташкилотлари, ижтимоий фикрни ўрганувчи нодавлат

ташкilotлардан; маънавий соҳада: нодавлат институтлар, оммавий ахборот воситалари (турлича қарашларни холис, беғараз ва эркин баён этиш эркинлиги, жамият ва ҳокимият ўртасидаги холис воситачи бўлиш, инсон ва жамият манфаатларини фаол ва изчил ҳимоя қилиш, воқеа ва ходисаларни профессионал маҳорат билан ёритиш, бу соҳадаги қонунчилик механизмига амал қилиш, нодавлат ноширлик ва телерадио каналлари ташкил этиш), ихтиёрий илмий - ижодий фаолият, касб- хунар ва бошқа бирлашмалардан ташкил топади.

Мамлакатимизда фуқаролик жамиятининг қарор топиши «ўзбек модели»нинг тамойилларига кўра, бочқичма-босқич амалга оширилади. У реал миллий анъаналар, турмуш тарзи, янгича фалсафий ва сиёсий тафаккур хусусиятларидан келиб чиқади.

Шарқда демократик жараёнлар, жамиятнинг туб негизлари аста-секинлик билан шакллаган ва тараққий этган. Шарқ халқларининг ҳаёт ва турмуш тарзида кескин инқилобий ўзгаришлар рад этилган. Шарқ донишмандлари ижтимоий жараёнларга ҳар қандай сунъий аралашувнинг мудҳиш оқибатларини кўрсатганлар. Шунинг учун ҳам жамият ҳаётидаги барча ўзгаришлар халқларнинг фикрлаш тарзи, миллий анъаналари, урф-одатларига мувофиқ равишда тадрижий равишда рўй берган.

Фуқаролик жамиятларининг айрим элементлари ва хусусиятлари қадим замонлардаёқ Марказий Осиёда, хусусан, Ўзбекистон ҳудудида ҳам мавжуд бўлган. Жамиятда ҳақиқат ва адолат, қатъий тартиб-интизом ўрнатилган, инсон ҳаёти, аҳоли тинчлиги қафолатланган, ҳурфикрлилик, турли эътиқоддаги кишиларга ниебатан сабр- тоқатлилик мавжуд бўлган, маънавий маданият ривожланган, дунёвий илм ислом маданияти билан уйғун равишда тараққий этган, айниқса, қариндош-уруғчилик мугносабатлари мустаҳкам ахлоқ-одоб меъёрларига бўйсунган, нодавлат ташкilotлар катта мавқега эга бўлган.

Давлат фуқароларнинг шахсий ва маиший ҳаётига деярли аралашмаган, савдо- сотиқ, хунармандчилик, қишлоқ хўжалиги, билим олиш, оила қуриш ҳокимиятга боғлиқ бўлмаган ҳолда ахлоқ-одоб ва миллий анъаналар асосида ривожланган. Фуқаролар турли касб-хунар ва диний уюшмаларга бирлашганлар ва бир-бирларига ўзаро ёрдамлашганлар.

Ўзбекистонда қарор топаётган фуқаролик жамияти халқимизнинг кўп асрлик тарихий тажрибаси, миллий анъаналари, фикрлаш тарзи ва маънавий салоҳиятига, тинчлик ва миллатлараро тотувликка асосланади». Ўтиш даврида «миллий манфаатлар ва эҳтиёжлар бундан буён фуқаролик жамияти...манфаати билан яқинлаша боради» (И. А. Каримов. Ўзбекистон XXI Аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари. «Ўзбекистон», 1997, 75-бет).

Ўтиш даври шароитида Ўзбекистонда кўплаб сиёий партиялар, ижтимоий ҳаракат, жамоат ташкilotлари ва нодавлат ташкilotлар вужудга келяпти. Бу - қонуний жараёндир. «Фуқаролик жамияти асосларини шакллантириш жараёни юз бераётган бир пайтда Ўзбекистон аҳолиси турли қатламларининг манфаатларини ифода этиш лозим бўлган

кенг тармоқли, кўппартияли тизим каби демократик институтлар ҳамда бошқа жамоат ташкилотларининг қарор топиши ҳам муҳим аҳамият касб этмоқца» (Ўша асар. 174- бет).

Ўтиш даврида давлат бош ислоҳотчм сифатида «...шакллантирилаётган демократик институтлар ва фуқаролик жамияти элементлари имкониятларини оширишга ҳар жиҳатдан кўмак бермоқда"»(179- бет).

Фуқаролик жамияти асослари «умуминсоний тамойиллар ва меъёрлари, бутун жаҳон... демократик кадриятлари негизда шаклланади» (179-180-бетлар).

Ўзбекистонда фуқаролик жамияти ва фуқароларнинг ўз- ўзини бошқариш институтларини шакллантириш учун қулай шарт-шароитлар яратилди. Улар қуйидагилардан иборатдир:

«Жаҳон цивилизацияси хазинасига улкан ҳисса қўшган бой тарихимиз, буюк маданиятимиз, кўп авлодлар ҳаёти давомида вужудга келган бекиёс табиий ва ақл- заковат имкониятларимиз, халқимизнинг юксак маънавияти ва ахлоқий кадриятлари, заминимизда яшаётган одамларнинг меҳнатсеварлиги, саҳоватлилиги, бағрикенглиги ва жаҳон ҳамжамиятида ўзига муносиб ўринни эгаллашга бўлган истаги бунинг гаровидир» (Ўша асар. 187- бет).

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида ўрта мулкдорлар синфи шаклланмоқда, улар эса ўз навбатида шакллантирилаётган фуқаролик жамиятининг таянчидир (196-бет).

- Фуқаролик жамиятига хос нодавлат уюшмалар мамлакат ҳаётида салмоқли ўрин эгалламоқда. Ҳозирги вақтда халқ хўжалигида банд бўлган аҳоли умумий миқдорининг ва ҳосил қилинган миллий даромаднинг 70 фоизи, саноат маҳсулотининг 53,5 фоизи, қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 97,7 фоизи давлатга қаршли бўлмаган сектор ҳиссасига тўғри келмоқда (209- бет).

Республикамиз Президенти И. А. Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида» асарида фуқаролик жамияти қурилишида сиёсий бошқарув органларининг ўрни ва роли батафсил таҳлил қилинди. "Давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари ўз фаолиятида ҳокимиятларни тақсимлаш тамойилларига амал қилиб, ислоҳотларни амалга оширишда ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини вужудга келтиришда асосий бўлган ҳисобланади» (280- бет).

Мустақиллик йилларида давлат ҳокимияти, маҳаллий ҳокимият органлари ва фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органларининг ваколатлари кенгайтирилди. «Турли сиёсий ва йиғтимой ҳаракатлар, нодавлат тузилмаларнинг фаол, энг муҳими, амалий фаолияти учун кенг ҳуқуқий макон вужудга келтирилди» (294- бет).

Мамлакатимизда фуқаролик жамиятининг барпо этилиши жараёнида жамиятнинг ижтимоий структурасида туб сифатий ўзгаришлар вужудга келади, ҳозиргача амал қилиб келган ижтимоий институтлар фаолиятида

сифатий ўзгаришлар рўй беради. Давр талабларига жавоб берадиган янги ижтимоий институтлар пайдо бўлади.

Президент И. А. Каримовнинг қатор асарларида ўтиш даврида жамиятимизнинг ижтимоий- сиёсий структурасида ва маънавий қиёфасида рўй берадиган туб сифатий ўзгаришлар илмий- назарий жиҳатдан тавсифлаб берилди. Уларда илгари сурилган хулосалар жамиятимиз ҳаётида рўй берадиган мураккаб ижтимоий-сиёсий ва маданий жараёнларнинг моҳияти ва ривожланиш тенденциясини илмий-фалсафий жиҳатдан идрок этишда методологик асос бўлиб хизмат қилади.

Ижтимоий структура жамият анатомияси бўлиб, ижтимоий меҳнат тақсимоти, мулкчиликнинг хилма-хил шакллари тақозоси билан жамиятнинг катта ва кичик гуруҳларга, ижтимоий бирлик ва ижтимоий Ўзбекистонда фуқаролик жамияти ва фуқароларнинг ўз- ўзини бошқариш институтларини шакллантириш учун қулай шарт-шароитлар яратилапти. Улар қуйидагилардан иборатдир:

«Жаҳон цивилизацияси хазинасига улкан ҳисса қўшган бой тарихимиз, буюк маданиятимиз, кўп авлодлар ҳаёти давомида вужудга келган беқиёс табиий ва ақл- заковат имкониятларимиз, халқимизнинг юксак маънавияти ва ахлоқий қадриятлари, заминимизда яшаётган одамларнинг меҳнатсеварлиги, саховатлилиги, бағрикенглиги. ва жаҳон ҳамжамиятида ўзига муносиб ўринни эгаллашга бўлган истаги бунинг гаровидир» (Ўша асар. 187- бет).

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида ўрта мулкдорлар синфи шаклланимоқда, улар эса ўз навбатида шакллантирилаётган фуқаролик жамиятининг таянчидир (196-бет).

- Фуқаролик жамиятига хос нодавлат уюшмалар мамлакат ҳаётида салмоқли ўрин эгалламоқда. Ҳозирги вақтда халқ хўжалигида банд бўлган аҳоли умумий миқдорининг ва ҳосил қилинган миллий даромаднинг 70 фоизи, саноат маҳсулотининг 53,5 фоизи, қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 97,7 фоизи давлатга қарашли бўлмаган сектор ҳиссасига тўғри келмоқда (209- бет).

Республикамиз Президенти И. А. Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида» асарида фуқаролик жамияти қурилишида сиёсий бошқарув органларининг ўрни ва роли батафсил таҳлил қилинди. "Давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари ўз фаолиятида ҳокимиятларни тақсимлаш тамойилларига амал қилиб, ислохотларни амалга оширишда ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини вужудга келтиришда асосий бўғин ҳисобланади» (280- бет).

Мустақиллик йилларида давлат ҳокимияти, маҳаллий ҳокимият органлари ва фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органларининг ваколатлари кенгайтирилди. «Турли сиёсий ва ижтимоий ҳаракатлар, нодавлат тузилмаларнинг фаол, энг муҳими, амалий фаолияти учун кенг ҳуқуқий макон вужудга келтирилди» (294- бет).

Мамлакатимизда фуқаролик жамиятининг барпо этилиши жараёнида жамиятнинг ижтимоий структурасида туб сифатий ўзгаришлар вужудга

келади, ҳозиргача амал қилиб келган ижтимоий институтлар фаолиятида сифатий ўзгаришлар рўй беради. Давр талабларига жавоб берадиган янги ижтимоий институтлар пайдо бўлади.

Президент И. А. Каримовнинг қатор асарларида ўтиш даврида жамиятимизнинг ижтимоий- сиёсий структурасида ва маънавий қиёфасида рўй берадиган туб сифатий ўзгаришлар илмий- назарий жиҳатдан тавсифлаб берилди. Уларда илгари сурилган хулосалар жамиятимиз ҳаётида рўй берадиган мураккаб ижтимоий-сиёсий ва маданий жараёнларнинг моҳияти ва ривожланиш тенденциясини илмий-фалсафий жиҳатдан идрок этишда методологик асос бўлиб хизмат қилади.

Ижтимоийструктура жамият анатомияси бўлиб, ижтимоий меҳнат тақсимоти, мулкчиликнинг хилма-хил шакллари тақозоси билан жамиятнинг катта ва кичик гуруҳларга, ижтимоий бирлик ва ижтимоий қатламларга бўлинганлигини англатади. Ижтимоийструктура элементлари кишиларнинг турлича бирликларидан ташкил топади. Булар:

- 1) ишлаб чиқариш бирликлари (корхона меҳнат жамоалари, деҳқон-фермер хўжаликлари, ширкат хўжаликлари;
- 2) меҳнат жамоалари (муассасалар, ташкилотлар, идоралар, фирмалар, илмий текшириш институтлари);
- 3) сиёсий бирликлар (давлат, сиёсий партиялар, ижтимоий ҳаракатлар);
- 4) худудий бирликлар (шаҳар.қишлоқ, туман, ўлка, водий);

Агар синфий назария жамиятнинг ижтимоий структурасини горизонтал кесимда ўрганса, ундан фарқли равишда ижтимоий стратификация назарияси жамиятни вертикал кесимда ўрганади. Бу назария ижтимоий мобиллик, ижтимоий кўчиш, ҳаракатчанлик назариясининг шаклланиши учун методик асос бўлиб хизмат қилади.

Очиқ ва демократик жамиятда индивид, ижтимоий табақа доимо ҳаракатланиб туради, улар ижтимоий структурада ўз ўринлари ва мавқеларини ўзгартириб турадилар. Индивидлар, ижтимоий бирликлар ва қатламларнинг ижтимоий ҳолат ва мавқеининг ижтимоий структурада ўз ўринлари ва мавқеларини ўзгартириб турадилар. Индивидлар, ижтимоий бирликлар ва қатламларнинг ижтимоий ҳолат ва мавқеининг ижтимоий структурада ўзгариб туришига ижтимоий мобиллик дейилади.

Ижтимоиймобиллик (ҳаракатчанлик) вертикал ва горизонтал йўналишда содир бўлади. Вертикал йўналишда индивиднинг мавқеи «юқорига» ва «қуйига» томон ўзгаради, горизонтал йўналишда индивид бир хил ижтимоий доира ичида ҳаракатланади.

Сиёсий тузум табиатига қараб ижтимоий синфлар, ижтимоий табақалар, ижтимоий гуруҳлар жамиятда турлича ижтимоий статусни эгаллайдилар. Ўтиш даврида мулкчилик хилма-хил шакллариининг вужудга келтирилиши, тадбиркорлик ва хусусий мулкчиликнинг ҳар томонлама

қўллаб-қувватланиши билан жамиятимиз ижтимоий структурасида янги синф, ижтимоий қатлам ва ижтимоий институтлар вужудга келади. Хусусан, мулкдорлар синфи жамиятнинг ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий, ҳам маънавий ривожланишининг муҳим таянчи бўлиб қолади. «Бу ерда гап,- деб ёзади И. А. Каримов,- агар мулк шакллари хилма-хиллиги ва биринчи навбатда хусусий мулк ҳар қандай давлатнинг демократик . негизлари барқарорлигининг иқтисодий асоси ҳисобланса, реал ишлаб чиқариш воситаларининг ўрта мулкдорлардан иборат кучли қатламининг мавжуд бўлиши унинг сиёсий асоси эканлиги ҳақида бормоқда. Аҳоли орасида ҳақиқий мулкдорлар ўрта қатламининг кўпчиликини ташкил этиши мамлакатда ижтимоий-иқтисодий ислохотларни орқага қайтариш имкониятларини бартараф этишнинг кафолати ҳисобланади» (196- бет).

Республикаимиз ҳукумати ўтказётган ички сиёсат яқин истиқболда кўпукладли иқтисодиётни шакллантиришга ва бунда хусусий мулк, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришга қаратилляпти. Чунки «кичик бизнес -жамиятда ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий вазиятни мўътадил-лаштиришга ёрдам берадиган ўрта тадбиркорлар синфининг пайдо бўлиши демакдир» (197- бет).

Ҳозирги пайтда Ўзбекистон жамияти ижтимоий структурасининг таркиби қандай? Мавжуд адабиётлар, оммавий ахборот воситалари, раҳбарларнинг нутқ ва мақолаларида Ўзбекистон учун хос бўлган куйидаги ижтимоий синфлар, ижтимоий қатламлар ва ижтимоий гуруҳлар қайд этиляпти :

- турлича таркибдаги олий сиёсий элита,
- маъмурий, дипломатия, партия арбоблари, ҳарбий, ҳуқуқий, хўжалик ва маданият раҳбарлари,
- бошқарув аппаратини идора қилаётган ўрта қатлам,
- етакчи хўжалик (бирлашмалар, корхоналар, корпорациялар, банк) раҳбарлари,
- мутахассислар (турли даража ва йўналишдаги хизматчилар),
- диний муассаса ходимлари,
- турли малакали ва ижтимоий статусли ишчилар,
- жамоа хўжалиги ва корпорация аъзолари,
- индивидуал меҳнат фаолияти билан шуғулланувчи косиб ва хунармандлар,
- кичик тадбиркорлар,
- талабалар,
- синфий қиёфасини йўқотган ижтимоий элементлар (махбуслар, фоҳишалар),

Жамият ижтимоий структурасида синф муҳим ўрин тутади. Бозор иқтисодиёти тараққиётини белгиловчи куч мулкдорлар синфидир. Улар мулкни кўз қорачиғидай авайлаб асрайдилар, уни кўпайтиришга, моддий фаровонликни яратишга интиладилар, мамлакатнинг ижтимоий, сиёсий ва маънавий ҳаётида актив иштирок этадилар. Мулкдорлар, демократик жамиятнинг муҳим ижтимоий - сиёсий таянчидир.

Сўз эркинлиги, виждон эркинлиги, матбуот эркинлиги сингари демократик институтларнинг амал қилиши, ижтимоий жараёнларнинг ривожланишида муҳим аҳамият касб этади, мамлакатимизда фуқаролик жамияти асосларини яратишда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Фуқаролик жамиятини барпо этишнинг энг муҳим шарти, бу - ижтимоий-сиёсий барқарорлик, аҳолининг тинч- тотувлиги ва инсонларнинг самарали меҳнат фаолиятидир. Дарҳақиқат, И. А. Каримовнинг «Ўзбекистон буюк келажак сари» асарида таъкидланганидек, «хавфсизлик, барқарорлик, мамлакатнинг собитқадамлик билан ривожланишига эришиш учун ислохотларни амалга ошириш зарурлиги ва ана шу асосда одамларимизнинг фаровонлигини ва жаҳон ҳамжамиятида ўз ўрнини эгаллашни таъминлаш - моҳият эътибори билан давлат мустақиллиги ва суверенитетига, халқ эркинлиги ва тенглигига эришишнинг асосий мазмуни, айтиш мумкинки, пировард, абадий мақсадидир.» (И. А. Каримов «Ўзбекистон буюк келажак сари», «Ўзбекистон», 1998. 681 -682-бетлар).

Таянч тушунчалар:

«Очиқ жамият», «ёпиқ жамият», фуқаро(граждан)лик жамияти, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари, маҳалла, жамоат ташкилотлари, нодавлат ташкилотлар.

Назорат учун саволлар:

1. «Жамият», «фуқаролик жамияти» тушунчаларини таърифланг, уларнинг умумий томонлари ва фарқларини кўрсатинг.
2. Фуқаролик жамияти масаласининг фалсафа тарихида қўйилиши.
3. XX аср фалсафасида фуқаролик жамияти концепцияларининг ишлаб чиқиши.
4. «Очиқ жамият» қандай жамият?
5. «Фуқаролик жамияти»нинг асосий хусусиятларига нималар киради?
6. «Фуқаролик жамияти» муаммосининг Ислом Каримов асарларидаги талқини.
7. Фуқаролик жамиятининг структурасига нималар киради?

Раҳбарий адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли,-Т.: Ўзбекистон, 1992 йил.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон келажаги буюк давлат. Т.: Ўзбекистон, 1992 йил.
3. Каримов И.А. Янги уй қурмай туриб, эскисини бузманг. Т.: Ўзбекистон, 1993 йил.
4. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг бозор муносабатларига ўтишининг ўзига хос йўли,-Т.: Ўзбекистон, 1993 йил.

5. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. - Т.: Ўзбекистон, 1993 йил.
6. Каримов И.А. Иқтисодий ислоҳот масъулиятли босқич. -Т.: Ўзбекистон, 1994 йил.
7. Каримов И.А. Йўлимиз - мустақил давлатчилик ва тараққиёт йўли. -Т.: Ўзбекистон, 1994 йил.
8. Каримов И.А. Ислоҳотлар ҳаётни, ҳаёт эса тафаккурни ўзгартиради. - Т.: Ўзбекистон, 1997 йил.
9. Каримов И.А. Оила фаровонлиги - миллат фаровонлиги. Асарлар 6-том. -Т.: Ўзбекистон, 1997 йил.
10. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: Ўзбекистон, 1997 йил.
11. Каримов И.А. Юксак маънавият - жамият тараққиётининг асоси. Навоий вилояти халқ депутатлари Кенгаши навбатдан пасидаги сессиясидаги нутқи. -Т.: Ўзбекистон, 1998 йил 11 ноябрь.
12. Каримов И.А. Жамиятимиз мафқураси, халқни халқ, миллатни қилишга хизмат этсин. -Т.: Ўзбекистон, 1998 йил.
13. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. -Т.: Ўзбекистон, 1998 йил.
14. Каримов И.А. Ўз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз. -Т.: Ўзбекистон, 1998 йил.
15. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. -Т.: Ўзбекистон, 1999 йил.
16. Каримов И.А. Оллоҳ қалбимизда, юрагамизда. Т.: Ўзбекистон, 1999 йил.
17. Каримов И.А. озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Т.: Ўзбекистон, 2000 йил.
18. Каримов И.А. Адолат қонун устворлигида. Т.: Ўзбекистон, 2001 йил.
19. Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамият асосларини шакллантиришнинг асосий йўналиши. “Халқ сўзи” 2002 йил 30 август
20. Каримов И.А. Янги ҳаётни эскига қараш ва ёндошувлар билан қуриб бўлмайди. “Халқ сўзи” 2005 йил 17 февраль
21. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз-жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т.: Ўзбекистон, 2005 йил.
22. Каримов И.А. Демократик ҳуқуқий давлат, эркин иқтисод талабларини тўлиқ жорий этиш, фуқаролик жамияти асосларини қуриш фаровон ҳаётимиз гаровидир. Т.: Ўзбекистон, 2007 йил.
23. Каримов И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодийтимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Т.16. – Т.: Ўзбекистон, 2008 йил.
24. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. -Т.: Маънавият. 2008 йил.